

Huszt-Szlama Gabriella Zsófia

A női nadrágviselet sajtórepresentációja a *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap* és
Pesti Napló cikkeiben 1896 és 1914 között

Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola

Témavezető: Acsády Judit PhD

© Huszti-Szlama Gabriella Zsófia

Budapesti Corvinus Egyetem

Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola

A női nadrágviselet sajtórepresentációja a *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap* és
Pesti Napló cikkeiben 1896 és 1914 között

Doktori értekezés

Huszt-Szlama Gabriella Zsófia

Budapest 2023

Tartalomjegyzék

1	Bevezetés	9
1.1	A téma indoklása és célkitűzése	9
1.2	A disszertáció felépítése	11
2	Elméleti keret	12
2.1	A reprezentáció kérdése	12
2.2	A történeti sajtókutatás.....	15
2.3	A sajtó alakulása Magyarországon 1890 és 1914 között	19
2.3.1	A sajtó szerepe a társadalomban	19
2.3.2	A magyar sajtótörténet vezéralakjai	21
2.3.3	A Monarchia különböző laptípusai.....	22
2.3.4	Sajtóközélet, érdekvédelem és sajtótörvény	27
2.4	A nőtörténetírás háttere.....	30
2.4.1	Nemzetközi kitekintés	30
2.4.2	Nőtörténeti kutatások Magyarországon	34
2.5	Az időintervallum	35
2.6	Nőkérdés a korszakban.....	36
2.7	A divatot érintő elméleti megközelítések és a különböző fogalmi rendszerek.....	47
2.7.1	Divat és divatelmélet, mint fogalom	54
2.7.2	Divat és társadalom.....	56
2.7.3	A divat mint nyelv: szemiotikai megközelítések.....	59
2.7.4	A divat és a gazdaság kapcsolata.....	61
2.7.5	Divat, (nyilvános) tér és test.....	63
2.7.6	Divat és deviancia.....	66
2.8	A női nadrágviselet elméleti megközelítése.....	68
2.9	Az öltözködés alakulása a korszakban és a női nadrágviselet megjelenése	80
2.10	Deviancia-elméletek.....	83
2.10.1	A morál kérdése.....	84
2.10.2	A deviancia-elméletekről általában	87
2.10.3	A deviáns viselkedés fogalmi keretei.....	96
2.11	Deviáns viselkedések.....	99
2.12	A morális pánik kérdése	109
2.12.1	A tömegmédiá szerepe a 19. század végén	109
2.12.2	A morális pánik elmélete	110
2.12.3	A morális pánik történeti vonatkozásai	113
2.12.4	A morális pánik és a média	114
3	Kutatási kérdések és hipotézisek	120
4	Módszertan	122
4.1	A tartalomelemzés	122
4.2	Az elemzéshez használt szoftver, az NVivo bemutatása	128
4.3	Adatok kiválasztása és adatgyűjtés bemutatása	130

4.4	Az adatok előkészítése és a klasszifikációs táblázat bemutatása	132
4.5	Kódkategóriák bemutatása	133
4.6	A társ kódolás folyamata	135
4.7	Az elemzés menete az NVivo programban	136
4.8	Az adatok bemutatása	136
4.9	Limitációk	138
5	<i>Az elemzés .....</i>	<i>139</i>
5.1	A kulcsszavak összeállítása	139
5.2	Az eredmények értékelésének módszerei	140
5.3	Kategóriák megjelenése a korpuszban	142
5.3.1	Sport megjelenés a nők nadrágviseletének tükrében	142
5.3.2	A női nadrágviselet és a különböző országok/nép csoportok említése	146
5.3.3	Az egészség megjelenése a nők nadrágviseletének tükrében	151
5.3.4	Történelmi témák és a női nadrágviselet kapcsolata	153
5.3.5	A különböző terek megjelenése és a női nadrágviselet	155
5.3.6	A női nadrágviselet és a divat megjelenése a korpuszban	157
5.3.7	A női nadrágviselet és az előadóművészetek	159
5.3.8	Az oktatás és a női nadrágviselet	161
5.3.9	A női nadrágviselet és a munka	163
5.3.10	A női nadrágviselet és a szavazati jog	167
5.3.11	Egyesületek és a női nadrágviselet	168
5.3.12	Devianciák és a női nadrágviselet	170
5.3.13	A morális pánik	172
6	<i>Diszkusszió .....</i>	<i>183</i>
7	<i>A disszertáció jelentősége és felhasználhatósága .....</i>	<i>199</i>
8	<i>Irodalom .....</i>	<i>199</i>
8.1	A felhasznált sajtóorgánumok jegyzéke	199
8.2	Szakirodalom	200
9	<i>Mellékletek .....</i>	<i>213</i>
9.1	Igazolások a társ kódolói feladat elvégzéséről	213
9.2	Útmutató a társ kódoláshoz	216
9.3	Szövegösszehasonlítás Sørensen koefficiens segítségével	218
9.3.1	Az összes lap esetében	218
9.3.2	A Budapesti Hírlap esetében	223
9.3.3	A Pesti Hírlap esetében	224
9.3.4	A Pesti Napló esetében	227
9.4	Példa szövegek Sørensen koefficiens segítségével végzett összehasonlításokra	228
10	<i>A szerző neve alatt megjelent publikációk .....</i>	<i>240</i>

Ábrajegyzék

1. ábra: Szófelhő a teljes korpusz esetében	134
2. ábra: Attitűdök összesítve és lapok szerinti felosztásban.....	138
3. ábra: Sportot említő cikkek aránya.....	145
4. ábra: Sport alkategóriák megjelenési aránya.....	145
5. ábra: Attitűdök megjelenése a sportot említő cikkekben	146
6. ábra: Országokat/népcsoportokat említő cikkek aránya.....	149
7. ábra: Országok/népcsoportok alkategóriáinak megjelenési aránya.....	150
8. ábra: Attitűdök megjelenése az országokat/népcsoportokat említő cikkekben.....	151
9. ábra: Egészség témakörét érintő cikkek aránya	152
10. ábra: Attitűdök megjelenése az egészséget említő cikkekben.....	153
11. ábra: Történelmet említő cikkek aránya	154
12. ábra: Attitűdök megjelenése a történelmet említő cikkekben	155
13. ábra: Tereket említő cikkek aránya	156
14. ábra: Tér alkategóriák megjelenési aránya.....	157
15. ábra: Attitűdök megjelenése a tereket említő cikkekben	157
16. ábra: Divatot említő cikkek aránya	158
17. ábra: Attitűdök megjelenése a divatot említő cikkekben	159
18. ábra: Előadóművészetet említő cikkek aránya	160
19. ábra: Előadóművészet alkategóriák megjelenési aránya	160
20. ábra: Attitűdök megjelenése az előadóművészeteket említő cikkekben	161
21. ábra: Oktatást említő cikkek aránya	162
22. ábra: Alkategóriák megjelenési aránya az oktatás kategóriájában.....	163
23. ábra: Attitűdök megjelenése az oktatást említő cikkekben	163
24. ábra: Munkát említő cikkek aránya.....	165
25. ábra: Munka alkategóriák megjelenési aránya	165
26. ábra: Attitűdök megjelenése a munkát említő cikkekben	166
27. ábra: Attitűdök megjelenése munka alkategóriák szerint.....	166
28. ábra: Szavazati jogot említő cikkek aránya.....	167
29. ábra: Attitűdök megjelenése a szavazati jogot említő cikkekben	168
30. ábra: Egyesületeket említő cikkek aránya	169
31. ábra: Attitűdök megjelenése az egyesületeket említő cikkekben.....	170
32. ábra: Devianciát említő cikkek aránya	172
33. ábra: Deviancia alkategóriák megjelenési aránya	172
34. ábra: Túlzások és torzítások arányos megoszlása	173
35. ábra: Sørensen-Dice koefficiens az összes cikk tükrében	174
36. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram az összes lap esetén (1 és 0,2 érték között)....	175
37. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram az összes lap esetén (0,19 és 0 érték között)..	175
38. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram a Budapesti Hírlap esetén (0,3 és 0 érték között)	176
39. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram a Pesti Hírlap esetén (0,3 és 0 érték között)...	176
40. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram a Pesti Napló esetén (0,4 és 0 érték között) ...	177
41. ábra: Egyesszám és többes szám darabszámai	177
42. ábra: Előrejelzést említő cikkek aránya	178
43. ábra: Előrejelzés alkategóriáinak megoszlása	179
44. ábra: Szimbólumok megjelenési aránya.....	180

45. ábra: Az egyesületek, a munka, az oktatás, a sportok és a szavazati jog kategóriáinak együtt állása.....	181
46. ábra: Szimbólumokhoz tartozó interjúk megoszlása lapok szerint	182
47. ábra: Sűrűség függvény a lázgörbe igazolásához.....	183

1 Bevezetés

1.1 A téma indoklása és célkitűzése

A 19. század öltözködéstörténetének gazdagsága évekkal ezelőtt felkeltette a figyelmemet. Tanulmányaim évei során számos írásos dokumentumot átnéztem, amely során azt tapasztaltam, hogy a nőkről szóló diskurzusok átjárják az egész 19. század második felét és érintik az oktatást, a választójogot, a munkavállalást, a sportot, a női testet és a női hivatást. Ezek a diskurzusok összekapcsolódnak a női öltözködéssel, különösen a női nadrágviselet kérdéseivel.

Az öltözködéstörténeti munkák preponderáns része leíró, nagyobb időszakot összefoglaló művek, mind nemzetközi, mind hazai tekintetben. Az elmúlt évtizedekben kezdett növekedni a szintetizáló, több tudományterületre kiterjedő és elemző írások száma, amelyek kiegészítői az összefoglaló műveknek. Ezen munkák segítségével új kontextusba helyezhetőek eddigi ismereteink, valamint átláthatóbbá, könnyebben megérthetővé válnak a múlt folyamatainak egyes részei.

A nemzetközi és a hazai írások egyaránt keveset foglalkoztak a női nadrágviselet kérdésével. A legtöbb mű érintőlegesen emelte ki, mint a reformruházat része, megjegyezve, hogy elterjedése egy időpontba esik a női emancipáció térnyerésével. Tanulmányaim korábbi szakaszaiban többször talákoztam olyan irodalmi írásokkal, folyóirat cikkekkel, amelyek a 19. század végén és a 20. század elején egyidejűleg említik e két folyamatot. Émile Zola, a 19. századi Franciaország naturalista regényírójának *A három város III. Páris* (1898, p. 241) című regényéből származik az alábbi idézet:

„Ez ugyan furcsának tűnik fel és mégis, lássa, milyen nagy haladást köszönhetünk neki már eddig is: először is a nadrág általános divatját, amely felszabadítja a lábunkat, aztán a közös kirándulásokat, amelyek mindkét nembéli egyéneket egyenlővé teszik és összetársítják; az asszony és a gyerekek mindenüvé követhetik a családapát s a jó pajtások, mint például mi ketten, erdőn-mezőn végigszáguldhatnak együtt, anélkül, hogy bárki is megütköződne rajta. Különösen pedig abban áll a nagy haladás fontossága, hogy a szabad természetben megfürdik az ember levegőben és napsugárban; visszatérünk a mi közös anyánkhoz, a drága anyaföldre és minő új erőt, minő új vidámságot merítünk újra belőle! Nézzen csak

*körül, nem isteni szép-e ez az erdő, melyen mi most együtt végigkerékpározunk?
Minő pompás levegővel telik meg a tüdőnk; hogy csillapít, hogy bátorít, hogy
tisztítja ez a mi egész énünket.”*

A fenti regény folytatásos sorozatként jelent meg a *Pesti Napló*ban. (Az első fejezet 1897. december 15-ei számban olvasható.) A citátum jól mutatja, hogyan kapcsolódik össze a női nadrágviselet, mint a szabadság szimbóluma, a kerékpározás és az erdő, mint helyszín. Az írás és annak idézete egyike volt annak azoknak az ösztönző forrásoknak, amelyek elindították a kutatás útján. Habár a formai és nyelvi sajátosságok miatt a későbbiek során az elemzés korpuszából kikerültek a folytatásos irodalmi regények, mégis megmutatták, hogy a korabeli hazai sajtóorgánokban megjelent a női nadrágviselet témaköre. Így felmerült a kérdés, a lapok saját cikkeiben is megjelenik a női nadrágviselet kérdése?

A korpuszként szolgáló cikkek összegyűjtése és átolvasása után úgy találtam, hogy a női nadrágviseletet összekötötték és a női emancipáció térnyerésével. Emellett az írások intuitív módon félelmet aposztrofáltak, így kutatásom iránya efelé mutat.

Így az elemzés során előtérbe kerül a deviancia fogalma is. A deviáns megbélyegzés, a különböző deviancia kategóriákkal való azonosítás eddig még feltáratlan területet jelent. A korábban említett félelem és a deviancia kérdésének megjelenése vezetett a morális pánik kérdéséhez.

A bevezető korábbi bekezdésében kiemeltem a témát, mint a történettudomány, kommunikációtudomány és a szociológia metszetében fekvő kutatást. Az elemzésben a történettudomány a társadalomtörténeti kontextust adja, amelyben a vizsgálat elhelyezkedik. A sajtóelemzés, a hírek a kommunikációtudományhoz, valamint a morális pánik kritériumaként megjelenő szimbólumok, mint szemiotikai irányhoz kötődnek. A deviancia vizsgálata pedig szociológiai megközelítést igényelt.

Ezek alapján az írás három „oszlopon áll”. Egyfelől megvizsgálja, hogy a női nadrágviselet milyen kapcsolatban áll a nők előtt kiszélesedő társadalmi terekkel és lehetőségekkel, másfelől a devianciák megjelenését kutatja a szövegekben. Harmadszorra, az előző kettőnek a metszeteként vizsgálja, hogy morális pánikot váltott-e ki a női nadrágviselet.

Ennek alapján a disszertáció röviden az alábbi kérdésekre válaszol. Hogyan mutatja be a hazai sajtó a nők nadrágviseletét? Milyen emancipációs törekvésekhez kapcsolja ezt a ruhadarabot? Milyen lehetséges devianciák jelennek meg a női nadrágviselet tükrében? És végül, de nem utolsósorban – beszélhetünk-e morális pánikról a női nadrágviselet kapcsán?

1.2 A disszertáció felépítése

A disszertáció felépítése az alábbi fejezeteken nyugszik. Az elméleti keret a címben szereplő reprezentáció kifejezést helyezi kontextusba, amely női nadrágviselet bemutatása a három választott lap, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap* és a *Pesti Napló* 1896 és 1914 között megjelent számaiban. Az elméleti keret második nagy pontjában a sajtótörténet kutatása és a 19. század második felében, valamint a 20. század első éveiben megjelenő törvényi és piaci szabályozások szerepelnek. Emellett kifejtem a három kiválasztott sajtóorgánum megszületésének, terjesztésének körülményeit, továbbá kiemelem tulajdonosi és szerkesztői hátterüket. A disszertáció kontextuális bővítése céljából röviden ismertetem a többi laptípust is.

A dolgozat elméleti keretének harmadik nagy pontja a nőtörténetírás historiográfiáját fedi le. Ebben röviden kifejtem a nőtörténetírás különböző szakaszait, valamint kitérek egyaránt a hazai és a nemzetközi folyamatokra. Véleményem szerint ez bemutatja ezen terület sokszínűségét és szükségességét. A nőtörténetírás felépítéséhez hasonlóan részletezem a divattörténet historiográfiáját, kitérve az egészen korai, 16. századi kezdetekre. A divat elméleti megközelítése során először a különböző öltözködéshez köthető társadalomelméleti fogalmakat tisztázom. Majd a különböző divatelméleti kutatásokat szintetizálom, figyelembe véve a társadalomtörténet, szemiotika, valamint az emberi test és a tér szempontjait.

A divatelmélet után a női nadrágviseletről szóló szakirodalom részletezése kapott helyet. Itt olyan írások találhatóak, amelyek a női nadrágviselet alakulásával, társadalomtörténeti kontextusával foglalkoznak, elsősorban az Egyesült Államokban és Franciaországban. Az ezekkel történő összevetés tovább növelheti a téma kontextusát, valamint a nemzetközi beágyazódást. A női nadrágviselet szakirodalmát áttekintő fejezet után részletesen tárgyalom a korszak hazai öltözködéstörténetét a 19. században, kitérve az egyes divathullámokra és azok hátterére.

A divatelméleti összefoglaló után a deviancia kérdése került előtérbe. Ezen fejezetben kitérek a norma meghatározására és a különböző devianciaelméletekre is. Ezek után felsorolom és kifejtem az egyes devianciatípusokat és azok jellemzőit, kitérve a történettudományi kontextusra is. A deviancia elméleti keretét a morális pánik kérdése zárja. A morális pánik vizsgálata, figyelembe véve az elmélet kritikai megjegyzéseit, restriktíven a média érintettségét veszi figyelembe.

Az elméleti keret után a módszer bemutatása történik. A fejezet belül először prezentálom a tartalomelemzés módszertanának megközelítését, hagyományát és kereteit, kitérve annak

előnyeire és hátrányaira. A tartalomelemzéshez, az objektivitás követelményeit szem előtt tartva, társ kódolók segítségével vettem igénybe. Az egyezés adatait és módszerét szintén tartalmazza a disszertáció. A tartalomelemzést követően néhány bekezdést szentelek a tartalomelemzéshez használt szoftver, az NVivo bemutatására. A fejezet végén kap helyet a kutatás limitációinak felsorolása.

A módszertan után az elemzést és annak kvantitatív eredményeit mutatom be, számos táblázattal és diagrammal együttvéve, amelyek segítik az adatok feldolgozását. A kódolás és az eredmények létrejöttéhez, szintetizáláshoz az NVivo elemzőszoftver Text Search, Word Frequency, Matrix Coding Query, Crosstab Query valamint Group Query funkcióit használtam. Az eredményeket egy diszkusszió során, példákon keresztül szemléltetem.

2 Elméleti keret

2.1 A reprezentáció kérdése

A disszertáció elméleti keretének első lépéseként a reprezentáció kifejezést taglalását tartom célszerűnek, mivel a kifejezés maga helyet kapott a címben is. A reprezentáció röviden leképezést, képviselőt jelent, ahol egy jel egy dolog vagy folyamat helyett lép fel. Megkülönböztetünk belső és külső reprezentációt, míg előbbivel főként a pszichológia, addig utóbbival a társadalomtudományok foglalkoznak.

Stuart Hall *Culture, Media, Language* (2005) című munkájában a reprezentációt az elképzelés képességének nevezte. Véleménye szerint a reprezentáció, a kultúra jelentésen és nyelven keresztül kialakulása során nyeri el a jelentőségét. De hogyan kapcsolódik a reprezentáció és a kultúra? Egyszerűen megfogalmazva, a kultúra megosztott jelenségekről szó, a nyelv pedig az a médium, amely a dolgok értelmezését hajtja végre, előállítja a jelentéseket. A jelentések megosztása csak a nyelvhez való közös hozzáférés során valósulhat meg. Így tehát a nyelv kulcsfontosságú szerepet játszik a kultúra terén, véli a *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* című művében (Hall, 1997). De hogyan konstruál a nyelv jelentéseket és tartja fent a résztvevők között a párbeszédet, amely által azonos módon tudják értelmezni az egyének a világot? – teszi fel a kérdést Hall. Erre azért képes, mert a nyelv maga reprezentációs rendszerként működik. A nyelvben jeleket és szimbólumokat használunk, amelyek lehetnek hangok, leírt szavak, elektronikusan előállított képek, hangjegyek vagy akár

tárgyak is, azért, hogy reprezentáljuk velük gondolatainkat, értéseinket, elképzeléseinket. A nyelvi reprezentáció tehát központi szerepet foglal el a folyamatban, amely révén a jelentés létrejön.

A kultúra fogalmát nehéz meghatározni a humán- és társadalomtudományokban. A tradicionális értelmezés szerint a kultúra magában foglalja azt, amely azokat a gondolatokat, amelyek a legjobban a társadalomban. A magas kultúrába tartozik az irodalom, a festészet, a zene és a filozófia nagy eszméinek összessége, míg a tömegkultúra vagy populáris kultúra a hétköznapi emberek olyan szabadidős és szórakoztató időtöltésére utal, mint a zene, a könyvkiadás vagy a művészet. Ezen két ág ellentéte sokáig alkotta a kultúráról szóló viták keretét. Az elmúlt években a társadalomtudományok a kultúra kifejezést leginkább egy nép, közösség vagy társadalmi csoport életmódjának jellemzésére használják, mint antropológiai meghatározás. Egy másik, szociológiai irányú megközelítés szerint a kultúra egy csoport vagy társadalom közös értékeinek leírása. A kulturális fordulatot a társadalom- és bölcsészettudományok, ezen belül pedig elsősorban a kultúratudományok és a kultúraszociológia felnagyították. Ebből a nézőpontból a kultúra leginkább folyamatok összessége. A kultúra elsősorban jelek átadásával és átvételével foglalkozik egy társadalom vagy egy csoport tagjai között. Így az az állítás miszerint két ember ugyanahhoz a kultúrához tartozik, azt jelenti, hogy megközelítőleg azonos módon értelmezik a világot és úgy fejezik ki saját gondolataikat, hogy a másik képes megérteni azt (Hall, 1997).

A közös jelentésre való fókuszálás okán a kultúra egységesnek és kognitívnek tűnhet. Bármely kultúrában egy dolog több jelentéssel is rendelkezhet, számos módon lehetséges értelmezni vagy ábrázolni azt. Éppen ezért a kultúra érzésekről, érzelmekről és kötődésekről szól, a kulturális jelenségek pedig szervezik és szabályozzák a társadalmi gyakorlatokat, így valós, gyakorlati hatással rendelkeznek. A kultúra jelentését tehát a nyelv közvetíti, amely összekötő kapocs az adott kultúrába tartozó egyének között. Ebből kiindulva, Hall (1997) rámutat arra, hogy a reprezentáció a kommunikáció és a társadalmi interakció eszközeként működik, azaz a reprezentáció szükséglet, amely nélkül az egyének nem tudnak élni.

De mit is jelent pontosan a reprezentáció? Hall (1997, p. 15) véleménye szerint a reprezentáció azt jelenti, hogy a nyelv használatával esszenciálisat mondunk a világról, vagy bemutatjuk azt másoknak. A reprezentáció lényeges részét képezi a folyamatnak, amelynek révén létrejön a jelentés és kicserélődik az azonos kultúrába tartozó egyének között. Mindez magába tömöríti a nyelvet, a jeleket és a képek használatát.

Hall (1997) tanulmányában előrevetíti a „mások” reprezentációját, feltéve a kérdést, hogyan mutathatóak be azok az egyének, akik eltérőek? Ennek a másoknak az alapja számos dologban gyökerezhet, rasszban, nemben, szexualitásban vagy fogyatékosságban. Habár tanulmányában Hall vizuális forrásokra és példákra támaszkodik, mégis következtetései érvényesíthetőek a reprezentáció más formáira is. Amennyiben a reprezentáció a különbséggel foglalkozik, érzelmeket és attitűdöket indíthat el a befogadóban, valamint félelmeket és szorongásokat generálhat. De miért számít a különbség? A különbség, mint téma az elmúlt évtizedekben került előtérbe a társadalomtudományokban. Hall (1997) négy területet különít el, amelyek a kérdéssel foglalkoztak. Az első a nyelvészet. Az egyik első ilyen kutatás a modern strukturalista nyelvészet atyjához, Saussure (1960) nevéhez köthető, aki kimutatta, hogy a különbség megkerülhetetlen a jelentés létrehozásában azzal, hogy szembehelyezkedik azzal, nélküle nem létezne a jelentés maga. Nem azért tudjuk, hogy mit jelent a fekete szín, érvelt Saussure, mert rendelkezik esszenciával, hanem mert ellentétbe állítjuk a fehérrel. A különbség a fekete és a fehér között jelentést hordoz. A második területet szintén a nyelvészethez kötötte Hall, kiemelve Bakhtin munkásságát. Mihail Bakhtin (1996) orosz nyelvész úgy vélte, hogy azért szükségeltetik a különbség, mert ezáltal tudunk jelentést létrehozni a másokkal folytatott dialógusban. A különbség kutatásában harmadik területként az antropológiát és kollégáival Du Gay és munkatársaival (1999) közös munkáját emeli ki. Az antropológiai megközelítésű érvelése szerint a kultúra attól függ, hogy a dolgok jelentést kapnak-e azáltal, hogy egy osztályozási rendszeren belül pozíciókhoz rendelődnek. A különbség kijelölése tehát alapja ennek a szimbolikus elrendelésnek, amit kultúrának nevezünk. Az osztályozás során Mary Douglas (2002) amellett érvel, hogy megzavarja a kulturális rendet, ha adott dolgok rossz kategóriába kerülnek, vagy egyáltalán nem kerülnek egy kategóriába sem. (Példaként a mulatt gyerekeket hozza fel, akik sem az afroamerikai, sem a kaukázusi rasszba nem tartoznak.) A stabil kultúrák megkövetelik, hogy a dolgok a korábban kijelölt helyükön maradjanak. A szimbolikus határok tisztán elkülönítenek kategóriákat, megadva a kultúrák saját jelentését és identitását. A kultúra elbizonytalanodását az íratlan szabályok megszegése jelenti. Ezen érvelés szerint tehát a szimbolikus határok minden kultúrában központi szerepet töltenek be. A különbség megjelölése arra készíti az egyéneket, hogy elzárják a határaikat és abnormálisnak stigmatizáljanak mindent, ami ezen kívül található. Paradox módon azonban ez teszi a különbséget erőteljessé, hiszen a tabu miatt vonzóvá válik az egyének számára (Babcock 1978).

A negyedik magyarázat a pszichoanalitika területén található, véli Hall (1997), és a szexuális különbségekre vonatkozik. Hall utal Freud elgondolására, miszerint az egyén öndefiníciója és a szexuális identitása függ az egyén korai formálódásától.

A különböző irányzatok eltérően gyökereztetik a más kérdését, de nem egymást kizáró magyarázatokként lépnek fel. A különbség ambivalens, lehet pozitív és negatív egyaránt. Egyszerre szükséges a jelentés megalkotásához, a nyelv és a kultúra kialakításához és a társadalmi identitáshoz, ugyanakkor fenyegetőként, veszélyforrásként tűnik fel (Hall 1997).

Disszertációmban a címben található reprezentáció kifejezés is ily módon több pontban is feltűnik. Egyfelől a reprezentáció leképezi a kutatás forrásául választott három lap, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap* és a *Pesti Napló* női nadrágviselőtről alkotott véleményét. Másrészt megjeleníti azokat az emancipációhoz köthető társadalmi változásokat, amelyek a női nadrágviselőt kapcsán tűnnek fel. Végül, de nem utolsósorban leképezi a devianciát, azt a deviáns viselkedés azonosítást, amely a nadrágot viselő nővel kapcsolatban jelent meg a társadalomban. Ahogy ebben a fejezetben felmerült, ezen folyamat átlátásához kontextuális ismeretekre van szükség, amelyeket a következő fejezetekben tárgyalok.

2.2 A történeti sajtókutatás

A történettudományi kutatások, feltárások sok kérdést vetnek fel, ahol a módszeren és a magyarázaton túl, a szükségesség ténye is felmerül (Gyáni, 2007). Éppen ezért a történeti munkát a múltban több kritika is érte, emellett számos, egymásnak ellentmondó irányzat vitája befolyásolta ezt a tudományterületet (Noiriél, 2001; Romsics, 2011). Ilyen irányzatok ellentmondására példa a makrotörténelem és a mikrotörténelem antagonizmusa. A mikrotörténészek mind társadalmi, mind pedig térbeli és időbeli folyamatosságot tételeznek fel. Ezzel szemben a makrotörténelem kutatói struktúrákat feltételeznek, amelynek kategóriáiba helyezik a forrást (Bódy, 1999). A posztmodern történetírás újra gondolta a múlthoz való viszonyát, a diskurzus már nemcsak leírja a küzdelmeket, uralmi rendszereket, hanem magáért a diskurzusért folyik a harc (Foucault, 1998). Ezzel a hatalommal a történészek pedig az emlékezés kereteit jelölik ki.

A történeti konstrukciók és az emlékezeti aktusok elkülönülnek egymástól, előbbiben az emlékezet kiszakad a társadalmi gyakorlatból és egy mesterséges közegbe kerül, amelyet historiográfiaként vagy történeti hagyományként neveznek a kutatók. A történeti sajtókutatás a közvetett észlelésre támaszkodik. Ez az észlelés magában foglalja a cikk írójának a világnézetét,

a lap orientációját vagy a szerkesztő szigorúságát, de ide sorolható a kutató szakmai indíttatását is (Nora, 2010). George Duby (2000), az Annales iskola történésze szerint nem létezhet objektív múlt, csak szubjektív leírás. Ezt az elképzelést támasztja alá Frederick Charles Bartlett (1985) angol pszichológus véleménye, aki kiemeli, hogy mindig a jelenkori érdek rekonstruálja a múltból való emlékezetet.

Kövér György (2013) írásában kiemeli, hogy a múlt kutatása során a tények mellett, más komponensek is befolyásolhatják az emlékezetet. Erre mutat példát a sajtóelemzés (amely jelen disszertáció tárgyát is képezi), ahol a tartalom másik személy percepcióján (cikk írója, szerkesztője) keresztül jelenik meg. Emellett meg lehet említeni a kutató személyes értékítéletét, vagy a kortárs gondolkodásmódot, amely újabb szűrővé válhat. A jelenkor eszméi, érdekei, értékei jelentős szerepet játszanak a múlt interpretálásában (Pataki, 2010).

A társadalom nem konstans, szerkezete átalakulhat. A sajtó szerepe és üzenetértékének vizsgálata kérdéseket vet fel, hiszen az újabb információk sokasága felülírhatja a korábban súlyosnak, vagy éppen súlytalannak ítélt eseményeket. Az idő elmúlásával validálható-e egy olyan kutatási téma, amely jelentősége a jelenkori és a múltbeli perspektívában eltérő (Gyáni, 2005)? A sajtó a múlt rögzítésével készít emlékezésre, a múltat konstruálja, rekonstruálja, vagy akár dekonstruálja a jövő számára az adott jelen pillanatában. Így szükségszerűen idősíkok találkoznak (Szabolcs, 2016).

A 19. században meginduló sajtótörténeti kutatások forrásként, lenyomatként tekintettek az időszaki kiadványokra, éppen ezért a sajtótörténeti kutatás az irodalomtörténet és a történettudomány segédtudományaként jelent meg (Sipos, 2011). A sajtótörténet a 20. század első felében vált önálló diszciplínává elsőként angol és német nyelvterületen, majd később Magyarországon is (Sipos, 2000). Sipos Balázs (2011) emellett kiemelte, hogy a 20. században létrejövő, önálló médiatudományi diszciplína a történeti kérdéseket is felkarolta, amely a sajtótörténet és a médiatörténet összeolvadását eredményezte. Pintér Györgyi (2013) irodalomkutató tanulmányában kiemeli a sajtótörténet és a médiatörténet közötti egyenlőségjelet, amelyet a kutatók húznak a két kifejezés közé. Így Széchenyi Ágnes irodalomtörténész a sajtótörténeti kutatások folytathatósága mellett teszi le a voksát, annak eredményét pedig az emberi erőforrásokhoz és kapacitáshoz köti. Lipták Dorottya kultúrtörténész elutasítva az irodalomtörténeti és kommunikációtudományi megközelítéseket, a sajtó- és könyvtörténeti kutatások együttes alkalmazását javasolta. Ezzel szemben Szajbély Mihály irodalomtörténész, szem előtt tartva a 20. században bekövetkezett médiatörténeti fordulópontot, a nyomtatott sajtó médiatörténet felőli megközelítését véli helyesnek. Gyáni

Gábor történész a sajtótörténeti kutatásokat a társadalomtörténet kontextusában tartja értelmezhetőnek, így (elsősorban a 20. századi tömegsajtó esetében) elveti az irodalomtörténeti megközelítéseket. Pintér tanulmányban két fontos gondolatot emel ki. Egyrészt a fentebb említett kutatók különböző tudományterületet vallanak magukénak, ugyanakkor egyaránt fontosnak érzik a sajtótörténeti, médiatörténeti kutatások kiemelését és folytatását, predesztinálva annak jelentőségét. Másrészt, ezen kutatók egyaránt hangsúlyozzák e terület interdiszciplinaritását.

Gyáni (2006) munkájában kiemeli, hogy célszerű elhatárolódni a korábban bevett normáktól és egyszerű összefüggésektől, mint a lapok tartalmi beosztása és jellemzése, formai bemutatása vagy egyszerű politikai koherenciák megjelenítése. Ehelyett mélyebb elemzéseket és újszerű látásmód használatát javasolja. Amennyiben a sajtótörténeti elemzés során előtérbe kerül a társadalomtörténeti kontextus, fellelhetővé válik a sajtó feladatának a szerepe a maga korában.

Mivel az emlékezést az egyes sajtóorgánumok értékítélete, politikai identitása határoz meg, elengedhetetlen, hogy a kutató tisztában legyen a történeti kontextus ismeretével. Az adott korszak normarendszerében mozgó (jelentős olvasótáborral rendelkező) újságok anyagai kirajzolják a diskurzusok fő áramlatait. Személyek, események, tárgyak válnak fontossá általuk, az elbeszélés milyensége mellett. A médiumok tájékoztató és befolyásoló szereppel bírnak (Bajomi-Lázár, 2018). A tájékoztatás, a befolyásolással szemben nem tartja szükségesnek az olvasók véleményváltozását. Így a sajtótörténeti források esetében érdemes kiemelni a tájékoztatás mellett a befolyásolási szándékot is. A szerkesztők által kiválasztott és az újságírók által megírt témák nemcsak az eligazításban segítik az olvasókat, hanem útmutatóként is szolgálhatnak.

Szajbély (2005) kiemeli, hogy minden médiumnak önálló története van, amelyet környezetében történő változások határoznak meg. A változás lehet mentális, infrastrukturális vagy gazdasági is. A médiatörténet (vagy sajtótörténet) tehát nem egyenlő a társadalomtörténettel, hanem észleléstörténetnek tekinthető. Az észleléstörténet a médiatörténet, a társadalomtörténet és a technicizálódás kapcsolatának tekinthető. Azaz, emeli ki Szajbély, minden leírható a médiatörténeti változások szempontjából.

A sajtórepresentáció megerősítheti vagy megváltoztathatja a korábban már kialakult képet, az újságírók mediátorszerepüknek köszönhetően képesek befolyásolni egy egyén vagy társadalmi csoport megítélését (Császi, 2004). A 19. században a sajtó alapvető funkciója az informálás mellett a politikától nem független véleményformálásban eredt. Ezt elősegítette, hogy a század végére erőteljesen megnövekedett a lapok száma, Budapest mellett számos vidéki újság is

megjelent. A sajtó növekedésének háttérében a nyomdaipar fejlődése, a vasúti- és postahálózat bővülése állt. Minden megkönnyítette a hírekhez való könnyebb hozzáférést. A századfordulót megelőző évtizedekben a társadalmi nyilvánosság kiszámíthatóan működött, az oktatási rendszer szigorítása pedig az analfabetizmus csökkenését okozta. A technológia gyorsulása felerősítette a városok szerepét. Mindezek szerepet játszottak a hírlapkiadás fejlődésében. 1870-ben a postán szállított hírlapok száma 15,5 millió volt, 1905-re ez elérte a 154 milliót. 1867-ben 80 darab magyar hírlap és folyóirat került rendszeres kiadásra, addig 1890-re ez a szám 636-ra nőtt. A századfordulót követő években a hírlapkiadás még nagyobb mértéket öltött, csak Budapesten 44 napilapot és 33 politikai hetilapot forgattak rendszeresen az olvasók (Buzinkay, 2008, p. 90).

A századfordulótól egyre több szinten differenciálódott a társadalom, ez a politikai orientáció terén is megmutatkozott. Az ekkor szerveződő ipari szakmunkásság, a mezőgazdasági cselédség, a városi tisztviselők, az urbanizálódó csoportok és a vidéken élők többsége aktív kultúrafogyasztóvá vált, amely hatást gyakorolt az újságolvasási szokásokra (Romsics, 2019). Az olvasóközönség létszámának növekedése együtt járt az őket kielégíteni szándékozó tartalmak megjelenésével. A hírfogyasztással párhuzamosan egyre többen eltávolodtak a magaskultúrától (Habermas, 1999). A siker másrészt annak is köszönhető volt, hogy a közönség más társadalmi csoportokról könnyebben tudomást, információt tudott szerezni, mint korábban (Heller & Rényi, 2000). A tömegtájékoztatástól elvágott csoportok, rétegek (például alacsony jövedelemmel rendelkezők vagy a nők) hirtelen nagy mennyiségben juthattak hozzá hírekhez és formálhattak véleményt, mindez pedig a nemzethez, társadalomhoz való tartozás élményét adta meg a számukra (Anderson, 2006).

A nyomtatott sajtó a történetírás megkerülhetetlen forrása és eszköze, gazdag lehetőséget kínál a múlt rekonstrukciójához (Széchenyi, 2004; Kéri, 2015a). A cikkek egyszerre tükrözték és alakították a közgondolkodást, ezért forrásként való vizsgálata információhoz juttathat (Csiszár 2018). A dualista sajtó feltárása segítségével a jelenkor megismerési lehetőségei is bővülnek. Az átlagemberek szórakozási és művelődési igényeit kiszolgálták az újságok, így azok tartalma az élet valamennyi területét lefedték, ezáltal kutatásuk túlmutat a konvencionális intézménytörténeti megközelítésen (Lipták, 2001). A sajtó és annak fogyasztója között kölcsönös interakció lépett fel, egymásra hatást gyakoroltak (Lipták, 1997). A szövegeket így önmagukon túlmutató jelenségként érdemes kezelni, olyan entitásokként, amelyek révén a szövegeket alkotók az őket körülvevő tárgyi és társadalmi világot létrehozzák, valamint felépítik (Géring, 2014).

2.3 A sajtó alakulása Magyarországon 1890 és 1914 között

2.3.1 A sajtó szerepe a társadalomban

Az 1880-as években a magyar sajtó dinamikus fejlődése megfelelt a nyugat-európai és az amerikai példának, lekövetve ugyanazokat a „lépéseket”. Ezeken a területeken ekkor már megszületett a modern újságírói foglalkozás, de a cikkek többségét még levelezők, azaz nem professzionális alkalmi levelet író munkatársak írták. A század közepén jelentek meg a riporterek, kiküldött tudósítók írtak például a krími háborúról a *The Times*-ban. A hazai lemaradást nemcsak a kevesebb anyagi ráfordítás vagy a technikai újítások hiánya okozta, hanem az erre való igény hiánya is. Ameddig itthon sikeresen lehetett működtetni egy-egy lapot levelezőkkel és egyéni stílus nélkül, addig nem indult el a modernizáció a hazai sajtóéletben. A 19. század közepén Angliában és Amerikában kialakult a modern lapkiadás, amely új struktúrát, tulajdonlást és előállítást jelentett. A hengeres körforgó rotációs gép feltalálása, a linotípia megjelenése, az automatikus szedés és soröntés egyaránt gyorsították a lapkiadás folyamatát. Az első linotíp gépet a *New York Tribune* alkalmazta, aminek a segítségével elérte az egy milliós példányszámot (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

Ahogy az előző fejezetben már kiemeltem, a 19. század végére megteremtődtek az ideális lapkiadás feltételei, ide sorolva a közlekedési modernizációt és a hírközlést is, amelyek lehetővé tették a világsajtó kialakulását. A sajtó hírszolgálati így a modern világ közel egészét lefedte, emellett megjelentek a több kontinensen is elterjedt lapok.

A század végére Magyarországon is megváltozott a sajtó szerepe. Többé már nem a szépirodalom egyik ága, sokkal inkább kiadók, laptulajdonosok és szerkesztők nevéhez kapcsolódtak. A politikai pártsajtó megszűnése is erre az időszakra tehető, amely mögött az üzleti érdekek előtérbe kerülése állt. Ez viszonylagos szabadságot jelentett a korábbi kiszolgáltatott helyzethez képest, amikor egy-egy lap szellemiségét és kiadási körülményeit egy-egy párt vagy a nagyhatalmi politika határozta meg. A fordulat nagy jelentőséggel bírt a hazai sajtóéletben, hiszen az önkényesség és a különböző politikai szempontok helyett, előtérbe került a hétköznapi emberek igényeinek kiszolgálása és fontos cél lett a minél nagyobb arányú terjesztés. Mindez a pártelfogultság csökkenését vonta magával. Mindez azonban, ahogy Murányi Gábor, Buzinkay Géza és Kókay György (1994) kiemeli, csak egy elméleti modell, ez a változás a valóságban nem volt ennyire egyöntetűen pozitív.

A millenniumi időszak sajtója a hirdetésekön kívül a hirdetésekben és a hírekből tudott bevételt szerezni. Az érdekesség és a hitelesség elvárása okán született meg a riporter feladatkör Magyarországon is. A sajtó korábbi nevelő, oktató szerepe háttérbe szorult, az informálást és a véleményformálást megelőzte a szórakoztatás. Az üzleti szempontok előtérbe kerülése segítette a sajtótermékeket a pártoktól való leválásban. Ez az üzleti szemlélet nyomon követhető a hirdetések változásában is. A *Pesti Hírlap*nak köszönhetően elterjedtek az apróhirdetések, ahol nem cégek és vállalkozások termékeivel találkozhattak az olvasók, hanem más olvasókéval (Bunzinkay, 2008).

A sajtóélet alakulását a társadalmi változások tükrében is érdemes közelebbről górcső alá venni. Az 1880-as években Budapesten új elit réteg kezdett kialakulni, ez a felső középosztály és nagypolgárság pedig a német nyelvű sajtó mellett igényt formált a magyar nyelven írott lapokra is. Ezzel párhuzamosan sikeres üzletemberek és nagyvállalkozók születtek, a lapkiadók és szerkesztők száma pedig megugrott. Ilyen üzletember volt Surányi József, a Légrády testvérek, Wodianer Artur és Hugó, Rákosi Jenő, Gajári Ödön, valamint Tolnai Simon, neveikhez ma is ismert lapcímek kapcsolódnak (Bunzinkay, 2008).

A 19. század második felében a Monarchiában a kiéleződött helyzet tompítására szolgált a kitüntetés osztogatása a kormányzat részéről az elismert és befolyásos személyek számára. A sajtó képviselői is nagy arányban kaptak különböző érdemrendeket, mint a Ferenc József-rend, Vaskorona-rend vagy Koronás arany érdemkereszt vagy címeiket. Példaként lehet említeni Dóczy Lajos színműíró, költőt és külügyi sajtófőnököt, aki báróságot kapott, a *Pester Lloyd* főszerkesztőjét, Falk Miksát, aki lovag lett vagy az udvari tanácsosi cím birtokosait, mint Márkus Miksa, a *Magyar Hírlap* főszerkesztője, Váradi Antal drámaíró és az *Ország-Világ* főszerkesztője, Barát Ármin (a Miniszterelnökségi Sajtóosztály vezetője, Surányi József, a *Pesti Napló* tulajdonosa és főszerkesztője vagy Radó Sámuel, a Magyar Távirati Iroda igazgatója. Ezek a kitüntetések azonban nem egyeztek az újságírókról alkotott általános elképzelésekkel. A társadalomban az újságíró képe együtt járt a polgárpukkasztással, a pénztelenséggel és a bohémséggel, így ezt a foglalkozást általában véve nem tartották nagyra (Bunzinkay, 2008).

2.3.2 A magyar sajtótörténet vezéralakjai

A hazai sajtótörténet vezéralakjai különböző modelleket testesítettek meg a lapkiadás berkein belül. A három legnagyobb üzletember közé Rákosi Jenőt, Vészi Józsefet és Miklós Andort lehet sorolni (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

Rákosi Jenő (1842–1929) Kremsner családnéven látta meg a napvilágot, egy magyarosodó német családban, ahol rajta kívül még két gyerek született, Rákosi Viktor (aki később Sipulusz álnéven publikált) és Rákosi Szidi színész. Rákosi Jenő sikeres drámaíróként tevékenykedett, a kiegyezés évtizedében a liberális írók, újságírók vezéralakjai között lehet említeni. Sajtókarrierjét kezdte a *Pesti Napló*hoz köthető, ahol az esti kiadás szerkesztéséért felelt, majd megindította a *Reformat*. 1881-ben megalapította a *Budapesti Hírlapot*. 1888-ban már Budapest legnagyobb adófizetői közé tartozott, gyarapodó vagyonát jól mutatja, hogy 1893-ra felépítette a főváros eső újságírópalotáját. Ferenc József magyar nemességgel, majd később főrendi házi tagsággal tüntette ki. Rákosi az Otthon – Írók és Hírlapírók Körének az elnöke lett, a nemzetközi kongresszusokon pedig a magyar sajtóéletet képviselte (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

Vészi József (1858–1940) Budapesten és Lipcsén folytatott egyetemi tanulmányokat, magyarul és németül is kiválóan írt. Rákosihoz hasonlóan, ő is a *Pesti Naplónak* köszönhette karrierje megindulását, ahol két évig volt főszerkesztő. 1896-ban kivált a lapból Braun Sándor szerkesztővel és 18 másik kollégával egyetemben, majd megalapította a *BudaPesti Naplót*. 1899-től országgyűlési képviselő volt, 1905-ben Fejérváry kinevezte a miniszterelnökségi sajtóiroda főnökének. A pozíciónak köszönhetően rengeteg támadás érte, így néhány év után Berlinbe távozott. 1911-ben, Budapestre visszatérve megalapította a *Budapester Pressét*, majd a *Pester Lloyd* szerkesztője (később főszerkesztője) lett. Sajtótevékenysége mellett műfordítóként is dolgozott, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke volt (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

Miklós Andor (1880–1933) egy szegény, pesti zsidó család legidősebb fiaként született. Édesapja árverési ügynökként dolgozott, a szerény anyagi körülmények miatt pedig fiát nem tudta taníttatni, így Miklós Andor 15 éves korától nyomdai kifizetőként dolgozott. 1903-ban a *Pesti Naplónál* kezdett el dolgozni, mint hirdetési ügynök, később pedig a közgazdasági rovat munkatársa lett. Később a rovat szerkesztőjévé vált. Személye meghatározóvá tette a lapot, a közgazdasági riport bevezetésével, a hírek és a szenzációk beemelésével hozzájárult a lapban bekövetkezett reformokhoz. Mindezek ellenére, 1910-ben Surányi József elbocsátotta egy anyagi vita okán, később Miklós rágalmozási pert is indított. Ugyanezen évben megalapította

Az *Estet*, amely az évek során az egyik legsikeresebb lappá vált Magyarországon. A világháború idején megszerezte az Athenaeum kiadót és nyomdát, a kiadó sajtópalotáját és számos részvényt. Néhány évvel később sajtóirodalmához csatolta a *Magyarországot* és a *Pesti Naplót* is, így konszernjébe reggeli, esti és délutáni napilap is szerepelt (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

2.3.3 A Monarchia különböző laptípusai

A különböző lapok olvasottságát azonban nehéz megállapítani, ahogy arra Buzinkay (2008) felhívja a figyelmet. Ennek az az oka, hogy a kiadók és a posta is üzleti titokként kezelték ezeket az adatokat. Támponot nyújthatnak a hirdetési irodák hírlapkatalógusai, azonban a budapesti és a bécsi irodák eltérő számokat mutatnak.

A 19. század utolsó évtizedeit jellemző dinamikából némileg kilógnak a napilapok. Míg a kiegyezés évében az összes magyar nyelvű időszakos lap 22,9%-a volt politikai, addig 1890-re ez a szám 10,4%-ra csökkent. Ez a tendencia az 1900-as évekre megfordult, amely mögött elsősorban a feszült politikai légkör állhat. 1914-re a politikai lapok a hazai sajtó közel 1/3-át tették ki. Emellett egy másik érdekes dinamika is megfigyelhető: a vidéki sajtó ebben az időszakban felülmúlta a fővárosit – már amennyiben a lapcímek számát vesszük figyelembe. Kiadási összpéldányszám tekintetében továbbra is Budapest vezetett. Emellett azonban érdemes kiemelni, hogy több régiós nagyváros (például Győr, Nagyvárad vagy Szeged) is élénk sajtóéletet tudhatott magának, de a kiadás mértékét tekintve meg sem közelítették a fővárosét. Ennek hátterében az állt, hogy ezek a nagyvárosi lapok az országos piacra igyekeztek betörni és kevesebb figyelmet fordítottak a regionalitásra vagy a helyi olvasókra (Buzinkay, 2008; 2016).

A nagypolgárság megjelenése közvetlenül összekapcsolódott a tömegsajtó, azon belül pedig a bulvársajtó megszületésével. A német és francia mintára készült lapok különböztek a korábban megszokott magyar sajtótermékektől, méretben kisebbek voltak és alacsonyabb áron is lehetett őket kapni. A cikkek nem pártpolitika mentén íródtak, hanem az érdekesség és az eladhatóság állt a motiváció hátterében. A politikai események is akkor kerültek be a cikkek közé, ha azok valamilyen szenzációval vagy botrányal kapcsolódtak össze, így a politikusok is közismertségük lévén kerültek előtérbe. A róluk szóló pletykák szórakoztatták az olvasókat, ezzel is növelve az eladásokat (Buzinkay, 2008; 2016).

A sajtótípust meghatározta a hozzájutás helyszíne is. Franciaországban és Angliában általában példányonként vették a lapokat, Németországban kizárólag postai úton lehetett őket rendelni. Magyarországra mindkét forma jellemző volt, a post kizárólagos monopóliummal rendelkezett egy fővárosi lap vidéki terjesztése esetében, azonban helyben a lapnak magának kellett megszerveznie a terjesztést. A bulvársajtót elsősorban helyben terjesztették és csak másodsorban lehetett rájuk előfizetni. Megjelentek olyan lapok is, amelyekre nem lehetett előfizetni, ezeket kolportáznak nevezték, az ezeket árusítókat pedig rikkancsnak. Ilyen lapkihordókat szerződtetett a Légrády-testvérek, *Az Est* és a *Népszava* is. A lapok közti erős verseny miatt harc indult meg az utcai hírlapárusok között, a forgalom növekedését remélve egyre több rikkancsot alkalmaztak. A rendőrség ezt a harcot próbálta szabályozni és az árusítást rikkancsengedélyekhez kötötte, amivel sikerült némileg visszaszorítaniuk az elharapózott helyzetet. Ilyen bulvársajtó volt az *Esti Ujság*, amelyet Rákosi Jenőhöz kapcsolódott és Zilahi Simon adott ki. A lap felelős szerkesztője Barna Izidor volt, akit a riport sajtóműfajának honosítójaként tartanak számon. Zilahi egy olcsó lapot szánt az olvasóközönségnek, amelyből gyorsan és egyszerűen tájékozódhattak. Az *Esti Ujságnak* még nem sikerült függetlenítenie magát a politikától, lévén a cikkei zömét a *Budapesti Hírlap* munkatársai írták, mintegy mellékes kereseti forrásként tekintve a lapra. A politikai függetlenedés a *Friss Ujság* esetében már megfigyelhető. A lap 1896-ban indult, populárisabb felfogása és sokoldalúsága hatalmas olvasóközönséget vonzott, 1910-re már 170-180 ezres napi példányszámot is elérte. Hasonló népszerűségnek örvendett *A Nap*. Szerkesztője Braun Sándor közgazdasági újságíró (a *Pesti Napló* korábbi szerkesztője) főmunkatársa pedig a költő és műfordító Ábrányi Emil. A pártpolitikától *A Napnak* sem sikerült elszakadnia, bulvárcikkeit átírták a közéleti kérdések, a politikából populáris szenzációt gyártott. Mindez jó üzletnek bizonyult, ez a bulvárlap is nagy népszerűségnek örvendett (Bunzinkay, 2008).

Ennek a műfajnak érdekes színfoltjaként mutatkozott meg *Az Est*. 1910-ben indult, tulajdonosa és szerkesztője Miklós Andor volt. A sajtókutatók bulvársajtóként azonosítják, de a többi laphoz képest sokkal igényesebben szerkesztették, a világháború alatt pedig politikai cikkeket is közölt. A lap korábban soha nem látott mértékben hirdetett, szinte mindenhova (kerítések, villamosok, házfalak) kerültek fel plakátjaik. Az alapítók szigorúan ügyeltek a tipográfiai tervezésre is, a korban egyedülálló módon egy grafikus-iparművésszel, Falus Elekkel terveztették meg a fejléct. Témáit tekintve igazi tömeglapnak számított, bűnügyekről, gyilkosságokról, szenzációhajhász eseményekről, de művészeti, színházi eseményekről előszeretettel beszámolt, azonban a politikai cikkektől inkább tartózkodott. Tartalmuk és

hirdetési tevékenységük meghozta a kívánt sikert, indulása után 80 ezer példányban vették, ami az első világháború éveire már elérte a félmilliót is (Buzinkay, 2008).

A bulvárlapokkal ellentétben a véleménysajtót a tartalmi szempontok, írók és szerkesztők alapján ítélték meg. A független sajtó távol tartotta magát a pártpolitikától, inkább világnézeteket képviselt és természetesen a laptulajdonosok üzleti érdekeit. A legnépszerűbb független lapok liberális szemléletet vallottak.

A napilapok közül kiemelkedik a *Pesti Hírlap*, amelyet 1878-ban indított Légrády Károly. A lap üzleti alapon állt, a pártpolitikától távol tartotta magát. Kisebb formátumot használt (úgynevezett berlini formátum, amelynek szélessége 32 cm, magassága pedig 47 cm volt) és felvágva került az olvasók elé. Állandó rovatokkal rendelkezett, emellett folyamatos tudósítókat alkalmazott több európai fővárosban is. A *Pesti Hírlap* a liberális nagypolgárság kedvelt és színvonalas napilapja volt, amely ismert írókkal, publicistákkal íratta meg a cikkeit. Megindulása után nemsokkal közel 8000 előfizetőt szerzett, 1890-ben már közel 27 ezer példányszámban jelent meg, míg az 1910-es évekre ez a szám elérte a 60 ezret. Első szerkesztője Csukási József volt, őt Kenedi Géza, majd Lenkey Gusztáv követte (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

A *Budapesti Hírlapot* Rákosi Jenő alapította, a lap a nemzetet és a magyarságot helyezte minden elé. Szélsőséges nemzeti, ellenzéki hangja volt, amelybe beletartozott a sovinizmus és a nemzeti hiúság is. Ezt mutatja az alábbi idézet is:

„A magyar nemzet, amely utolsó zaja volt az ezer esztendőn át tartó népvándorlásnak, ezer éves történetre nézhet vissza és ez aránylag nagy idő leforgása után is még mindig fiatal, a nagyság, a virágzás küszöbén álló nemzetnek mondható. A magyarság elválasztó faj két nagyvilág, a germán és a szláv faj között. Jövendője attól függ, hogy ezután hogy fog megállni azon a helyen, amelyen már ezer esztendő óta áll, amely helyen sok vihart és vést látott már, ahol sokszor nagyon megfogyott, de nem tört meg soha.” (Magyar tudományos Akadémia. *Budapesti Hírlap*, 1902. február 11. p. 8).

A lap célközönsége elsősorban a vidéki úri középosztály, nemesi eredetű (vagy asszimilálódó) hivatalnokok és értelmiségiek voltak, ennek köszönhetően erősen nagyváros és Budapest ellenes volt. Demagóg írásaival közel 30 ezres példányszámot ért el, és a „nemzeti ellenállás” vezérorgánumának számított. Leghíresebb írója Beksics Gusztáv volt (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

A *Pesti Napló* nemzeti liberális szemléletű lap volt, az 1880-as évekre független sajtóorgánumként működött már ifj. Ábrányi Kornél szerkesztésében. Olvasóközönsége a liberális nagypolgárság volt, habár pártfüggetlen lapnak számított, mégis az Apponyi-párt nézeteit osztotta. Ábrányi Kornél után Vészi József szerkesztette a lapot, amikor egy konfliktus okán a teljes szerkesztőséggel kilépett és megalapította a *Budapesti Naplót*. A *Budapesti Napló* a radikalizmusba hajló liberális értelmiség és a budapesti felső középosztály lapjának számított. Vészi lapjában a magyar értelmiség nagy alakjait támogatta, így gyakran publikált itt Ady Endre, Molnár Ferenc, Kosztolányi Dezső vagy Csáth Géza. 1905-ben a darabont-kormányval való szimpatizálása miatt esett le az olvasószáma (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

Kormánypárti oldalon két népszerű lap, a *Hon* és az *Ellenőr* összeolvadásából jött létre a *Nemzet*, amelyben Jókai Mór töltötte be (ugyan csak névlegesen) a főszerkesztőséget. Később Hegedüs Sándor, majd Gajári Ödön szerkesztette, de példányszáma sosem érte el a 6200-at. Szintén Gajári indította el 1903-ban az *Ujságot*, amely Tisza István politikájának a szócsöve volt. A lap kíméletlen volt a politikai témákban, amelyről a lap fő munkatársai, Herczeg Ferenc, Kenedi Géza, Kóbor Tamás és Kozma Andor gondoskodtak. Az *Ujság* a nemzeti radikalizmus és a szocialista gondolatok ellen fellépett, holott maga is radikális hangot használt, ennek köszönhetően pedig a liberális polgárság támogatását élvezte. Az 1910-es évekre példányszáma elérte a 60 ezret (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

A katolikus lapok közül a legnagyobb elérése a *Magyar Államnak* volt. Tulajdonosa és főszerkesztője 1888-ig Lonkay Antal volt, őt Szemnecz Emil követte. A lap 1908-ig élt, azonban sosem ért el magas példányszámot. A főpapság támogatását élvezte báró Jósika Kálmán hetilapja, a *Magyar Korona*. 1896-ban indult az *Alkotmány*, amelyet Bonicz Ferenc szerkesztett. A lap két célt tartott szem előtt, a liberális eszmék elleni küzdelmet és az egyházpolitikai törvények (polgári anyakönyvezés és vegyes házasság) megváltoztatását. A katolikus népnevelés célja volt az *Új Lap*, amelyet Gyürky Ödön szerkesztett (Buzinkay, 2016).

Az 1880-as évek egyik legjobban jövedelmező lapja volt az *Egyetértés*, Csávolszky Lajos vezetésével. A lap jól fizette a munkatársait, gyakran foglalkoztatott eltérő szellemiségben publikáló írókat is. Egy idő után mégis a nacionalizmus megtestesítőjévé válva elveszítette olvasói nagy részét és 1913-ban megszűnt. 1877-ben indította meg a *Budapest* című lapot Wodiáner Fülöp, amely először kapott engedélyt utcai árusításra. A vezércikk helyén általában nagy képet publikált, a lap egész stílusa a könnyen fogyaszthatóságra épült. Szintén Wodiáner Fülöp nevéhez kapcsolódott a *Kis Újság*, amely politikai irányú bulvárlapnak számított. A szenzációra épített, gyakran ízléstelen írásai mérsékelt sikert arattak. A 20. században már

egyértelműen bulvárlapnak számított és a későbbiekben jelentősen megnőtt az olvasottsága is (Buzinkay, 2008).

A *Magyarország* volt az első este megjelenő napilap, ám vonzerőjét elsősorban Bartha Miklós publicisztikai jelentették. A lap a kiegyezést, a nemzetiségeket, a városokat, a polgárságot és az arisztokráciát támadta. Bartha Miklós halála után a *Magyarország* hangja megváltozott és a politikai baloldal szócsöve lett. A Szociáldemokrata Párt lapja, a *Népszava* 1877-ben alapult és sokáig csak heti háromszor jelent meg. 1905-ben vált napi kiadásúvá, 1910-re már több mint 30 ezres példányszámot ért el. A párt politikai iránymutatása miatt, erős kezű szerkesztőket foglalkoztatott, mint például Garami Ernőt vagy Weltner Jakabot. A lap leghíresebb publicistája Kunfi Zsigmond volt (Buzinkay, 2008).

A szabadkőművesség lapja volt a *Világ*, amelyet Nyitrai József szerkesztett. Magasan képzett írói gárdával rendelkezett és a polgári radikalizmust hirdette. Célkitűzése szerint egy „európai magyar lap” kívánt lenni, legfontosabb célkitűzései között szerepelt az általános, titkos és egyenlő választójog, a felekezeti nélküli közoktatás, teljes és progresszív adózás és a szekularizáció. 1913-tól Purjesz Lajos szerkesztette, őt Feleky Géza követte. 1914-től a Polgári Radikális Párt hivatalos lapjává vált, ekkor példányszáma elérte a 20 ezret. Legfontosabb publicistái közül érdemes kiemelni Ady Endrét és Jászi Oszkárt (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

A bulvárlapok és napilapok mellett magas olvasószámot értek el az élclapok, a heti- és havilapok is. Ez annak köszönhető, hogy ezekre a laptípusokra nemcsak magánszemélyek, hanem a társadalmi és politikai élet főbb színterei, mint kávéházak vagy olvasókörök is előfizettek. Az élclapok humora a dualizmus harsány vitakultúrájából eredt ellentétben a bulvárlapokkal, a témáik nagy részét aktuálpolitikai kérdések adták. Éppen ezért olvasóik zöme a középosztályból került ki, hiszen ezek a lapok a nagypolitikába való betekintést segítették elő. A politika mellett ezek a lapok elsősorban ennek a társadalmi réteg életét érintő kérdésekkel foglalkoztak, sikerük titka az olvasóközönség „gondolatának kitalálása” volt (Buzinkay, 2016; Horváth, 1974).

Az élclapok egyik sajátossága a saját karakterek megteremtésében rejlett, ezek közül a leghosszabb életű Mokány Berci volt. Az Ágai Adolf tollából származó vidéki dzsentri a *Borsszem Jankó* oldalain szerepelt. A vicclapok emellett leginkább egy-egy politikai tömörülés mellett foglaltak állást, az előbb említett *Borsszem Jankó* szabadelvű lap volt, de működése alatt végig kormánytámogatásra szorult. Ellenzéki beállítottsággal rendelkezett az *Üstökös*, a

Bolond Istók, a Kakas Márton, a Mátyás Diák és a Herkó Páter. Emellett szintén radikális nézetet valló, de visszafogottabb, szalonvicclap volt a *Fidibusz* (Buzinkay, 1983).

A politikai hetilapok bázisát elsősorban a vidéki Magyarország jelentette, Budapesten csak néhány országosan terjesztett hetilap jelent meg. A századforduló idejének ezen jellegzetes kiadványai elsősorban népnevelő és erkölcsnemesítő célokat tűztek ki maguk elé, így nagyrészt szórakoztató és ifjúsági irodalmi írásokat közöltek. Ilyen lap volt a modern és urbanista *A Hét*, amelyet Kiss József szerkesztett és a Herczeg Ferenc szerkesztette konzervatív *Uj Udők*. Ezekről némileg eltért a *Vasárnapi Újság*, amely képes hírmagazinként jött létre (a *The Illustrated London News*, a *l'Illustration* vagy a *Berliner Illustrierte Zeitung* mintájára) és az európai politikai élet ismertetésében jeleskedett. Szintén hírmagazinnak számított a *Tolnai Világlapja*, amely elsősorban fényképekkel és rövid képaláírásokkal mutatott be aktuális eseményeket. A képes hírközlés mellett gyakran tartalmazott recepteket, kézimunkamintákat és folytatásos populáris és detektívregényeket. A lap az 1910-es évekre már több mint hetven oldalas kiadásokat produkált, amit közel 125 ezres példányszámban terjesztett (Buzinkay, 2008).

Az értelmiség kedvelt lapja volt a radikális nézeteket valló *Husadik Század*. A lap követte a legfontosabb európai társadalomtudományi és politikai vitákat és kimagasló szellemi értéket képviselt. 1906-tól Jászi Oszkár szerkesztette, az írók közül érdemes kiemelni Mannheim Károly és Lukács György nevét. A modern magyar irodalom és irodalomkritika lapja volt a *Nyugat*, amely Ignotus szerkesztésével indult meg. Kevés kivétellel a 20. század összes nagy írója publikált ebben a lapban, amely nem üzleti vállalkozás volt, sokkal inkább a kultúrátámogatást tűzte ki célul. A folyóirat számára a nyugatot Párizs jelentette. Szemlélete kozmopolita volt, a parasztságról és a kisebbségek helyzetéről, kevés kivétellel, nem lehetett olvasni. Ezen két lap konzervatív ellenpontjaként tűnt fel a *Magyar Figyelő*, amelyet gróf Tisza István alapított. Ő maga is gyakran publikált a lapba *Rusticus* álnéven (Buzinkay, 2008).

2.3.4 Sajtóközélet, érdekvédelem és sajtótörvény

A lapok és a különböző munkatársak növekedésével párhuzamosan különböző igények fogalmazódtak meg a sajtóval szemben, a különbözőféle hatóságok pedig igyekeztek szabályozni azt. Habár növekedtek a sajtót ért támadások, mégis egyre elismertebbé vált az újságírói munka. Így a sajtóélet szereplői érdekvédelmi, szakmai és önképzői csoportokba szerveződtek. Ilyen volt például a Hírlapírók Egyesülete (elnöke Jókai Mór), amely annak apropóján született meg,

hogy Verbovay Gyulát egy párbajban megsebezte egy arisztokrata. Az egyesület utódja a 1896-ban megalakult Budapesti Újságírók Egyesülete volt, szintén Jókai elnökletével, akit Herczeg Ferenc, majd Márkus Miksa követett. 1881-ben született meg a Magyarországi Hírlapírók Nyugdíjintézete, Falk Miksa, később Heltai Ferenc elnökletével. Rákosi Jenő szárnyai alá került, a már korábban említett Otthon – Írók és Hírlapírók Köre. Szintén 1896-ban alakult meg a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége (elnöke Kulinyi Zsigmond, később Tömörkény István). Közvetlenül a századforduló előtt alakult meg a Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesülete, a Magyar Újságkiadók Országos Szövetsége és az Újságkiadó Tisztviselők Egyesülete. A századforduló után, egészen az első világháborúig több további egyesület alakult, például a Katolikus Sajtóegyesület, a Külföldi Lapok Magyarországi Tudósítóinak Szövetsége, a Magyar Sport-Hírlapírók Szindikátusa, a Felvidéki Írók és Újságírók Szövetsége, az Újságkiadók Otthona, a Budapesti Újságelárusítók Önképző és Önszegélyező Egyesülete, Hirdető-Irodatulajdonosok Országos Egyesülete és a Hirdetési Ügynökök Országos Egyesülete (Kókay & Buzinkay & Murányi, 1994).

1867 óta a közélet állandó vitatárgyát képezte a sajtó helyzete. Idetartozik a sajtótörvény hiányossága és áttekinthetlensége, a sajtószabadsággal való visszaélés és a hirdetésekben megjelenő írott pornográfia. Mindez nemcsak Magyarországot érintette, egész Európában hasonló kérdések merültek fel a sajtóélettel kapcsolatban. Egy új sajtótörvény bevezetése az 1848-as törvény megváltoztatását vonta volna maga után, éppen ezért sokáig egyik kormány sem mert felvállalni ezt a lépést. 1898-ban a kormány határozatot fogadott el egy új sajtótörvény kidolgozására. Ettől kezdve számos újságírói és jogász fórum foglalkozott a reform gondolatával, mégis közel tíz évnek kellett eltelni, mire a belügyminiszter beszámolót készített az országgyűlés számára. Ezután újabb öt év telt el az új sajtótörvény megszületéséig. Ez a tervezet, majd törvény hangos ellenállást váltott ki, amelynek középpontjában elsősorban az újságírói kamara létrehozása állt. A kamarát támogatók az olasz mintára hivatkoztak és szükségszerűnek tartották ezt az intézményt az elszaporodó visszaélések és etikai kihágások visszaszorítására, valamint az újságírói színvonal emelésére. Az ellenzők az egyesületi önszabályozást hívei voltak, de felmerült a szakszervezet alakítása is. A szakszervezetről szóló viták erősödtek az 1910-es években, az első újságíró sztrájkot követően. 1912 februárjában a *Pesti Napló* munkatársai beszüntették a munkát, magasabb bért, valamint a kiadó és a szerkesztőség közötti feszültség megszűnését követelve (Buzinkay, 2008).

Az 1905-ös politikai válságot követő időszak szintén megosztotta a sajtóéletet és nem a korábban kialakult pártpolitika mentén alakult. Ideiglenesen eltérő eszméket valló lapok

helyezkedtek közös platformra ellenzékiiséget vallva. Gróf Tisza István a politikai és társadalmi befolyás érdekében a sajtótól lojalitást várt, azonban a liberális és a szociáldemokrata lapok erősen támadták a személyét. Tisza gazdasági- és pénzügyi kapcsolatait feszegető írásaival alapozta meg karrierjét például Fényes László riporter. Tisza fellépése polarizáló erőként jelent meg a sajtóéletben, ennek okán pedig a radikális és erősen ellenzéki sajtótermékek előtérbe kerültek. 1913-ban, második kormánya hivatalba lépésekor a sajtó elkerülhetetlen megregulázásáról beszélt, amely bizalmatlanságot eredményezett a lapok részéről. 1913 novembere és 1914 januárja között lezajlott a sajtótörvény országgyűlési vitája, amely 1914. április 11-én lépett életbe XIV. törvénycikként. A törvényvita hangos ellenzéseket váltott ki több szakmai szervezet és az ügyvédi kamara részéről is, a legnagyobb tiltakozás a Szociáldemokrata Párthoz köthető (Buzinkay, 2016).

A bulvársajtó mellett azonban szintén nagy népszerűségnek örvendett az úgynevezett vélemény-sajtó, amelyeket átgondolt tartalom, szerkesztők és írók jellemeztek. Az új sajtótörvény helyreigazítási kötelezettséget írt elő, valamint nem vagyoni kártérítést. A törvény életbe lépése után megváltoztatták a rendőrségi és sajtótájékoztatási rendszert, szóbeli tájékoztatás helyett nyomtatott tájékoztató készült a sajtó számára. A lapok gyorsan reagáltak az új helyzetre, a *Pesti Hírlap* például saját belső cenzúra-rendszert alakított ki két jogász segítségével, akik kiadás előtt átnézték az összes cikket. A törvény árnyoldalai mellett érdemes kiemelni az V. fejezetet, amely rendezte a kiadók, szerkesztőségek és írók közötti jogviszonyt, és utóbbiaknak alkalmazási biztonságot teremtett (Buzinkay, 2008).

Az alábbi fejezetek bemutatták, hogy a sajtó lefedte a hétköznapi élet szinte minden területét. A különböző orgánumok szerepet játszottak a vélemény kialakításában, formálásában, előtérbe helyeztek korábban kevésbé népszerű témákat, vagy éppen ellenkezőleg, elrejtették azokat. A sajtótörvények megjelenése és a sajtó regulálása mutatja, hogy ezek a lapok szerepet játszottak a gondolkodás transzformálásában. Éppen ezért elemzésük, vizsgálatuk fontos az utókor számára, hiszen a lapok cikkeiben megjelennek a különböző nézőpontok, eszmék és a társadalom különböző csoportjait foglalkoztató kérdések. Ezek közé tartozott a nők helyzete, helye és lehetőségei is a 19. században, amelyről számos cikk született. A nők előtt megnyíló különböző emancipációs terek, szférák részletezése előtt mindenképp érdemes szót ejteni a nőtörténetkutatás historiográfiájáról, amely a téma kontextuális elhelyezése szempontjából lényeges.

2.4 A nőtörténetírás háttere

2.4.1 Nemzetközi kitekintés

Az alábbi két alfejezet struktúrája Kéri Katalin a *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással* (2015b) munka A *nőtörténet kutatása* című fejezetét követi.

A modern nemzetállamok létrejöttékor megszületett a hagyományos történetírás, amely elsősorban a politika- és hadtörténetet állította a középpontba, így a férfiak cselekedeteire fókuszáltak. A múlttal foglalkozó írások nem, vagy csak alig érintették a nőket, a gyerekeket, a nem nyugati kultúrákat, valamint a magánéletet (Pető, 2006). A 19. század közepétől a 20. század közepéig a történetírást a források kritikai megközelítése jelentette, így előtérbe kerültek az írott források, mint a levéltári és irattári anyagok. Ezek a kutatások szintén a férfiak politikai döntéseire koncentráltak. Habár a tudományos jelleget a módszertannak köszönhetően, a nők történetének feltérképezéséhez szükséges iratanyagok és források háttérbe szorultak (Iggers, 2005). Ez alól kivételnek számítottak a politikai befolyással rendelkező nők, amelyet Natalie Zemon Davis a női kiválóságok iránti érdeklődésnek nevezett. A 19. és 20. század fordulóján kibontakozó feminista hullámok és a különböző társadalomtudományi megközelítések, mint a New History, az Annales iskola vagy a Weber-i történetírás, egyaránt hozzájárultak a korábban berögzült történettudományi megközelítések megváltozásához. Az Annales iskola, melynek alapját az 1929-ben Franciaországban született folyóirat, az *Annales* adta. Az iskolát követő kutatók előtérbe hozták a korábban nem kutatott területeket, ideértve a nők történetét is. Nemcsak szemléletmódjuk, hanem módszertani megközelítésük is gyökeresen eltért a korábbiaktól, megkülönböztettek rövid és hosszú időtartam fogalmát, valamint olyan kvantitatív számításokat alkalmaztak, amelyek korábban az antropológia, a geográfia, a szociológia vagy a demográfia alkalmazott. A történetírás teljes férfi központúsága megkérdőjeleződött, a nőtörténetírás pedig ennek empirikus és elméleti kritikájaként jött létre. Ennek nyomán több átfogó kronológiai mű is született, például a *The Women's Chronology* (Trager, 1994) vagy a *Chronology of Women's History* (Olsen, 1994; Kéri, 2015b).

A nőtörténetírás új, más megközelítésű képet igyekszik adni a múltból. A korábbinál szélesebb forrásanyagra támaszkodva és a korábbiakban rögzítettnek vélt szerepeket megkérdőjelezve bontakozott ki a kulturalista (más néven tudományos-kulturális vagy történeti kultúratudomány) megközelítés. Ez a szemléletmód nem a korábban törvényszerű lineáris

olvasatot használja, hanem a kapcsolati rendszereket és a szélesebb társadalmi területeket helyezi előtérbe. Ez a kulturális fókuszú megközelítés (a politikai-gazdasági megközelítés helyett) jelentős befolyással bírt a nőtörténetírásra is (Manning, 2003; Conrad, 2005).

A számos irányzatot magába foglaló nőtörténeti kutatások gyűjtőpontja a 20. századi társadalmi és eszme változások voltak. A 19. században még kevés átfogó mű született, közülük érdemes kiemelni Balfour-tól a *Women Worth Emulating* (1854) című művet vagy Davenport Adams-tól (1865; 1878; 1880a; 1880b; 1884) több nőkről szóló életrajzi kötetet. A 20. század első felében az egyik legnagyobb előrelépést a már korábban említett Annales iskola hozta meg, amely új módszertanával és látásmódjával lendületet adott a nőtörténeti kutatásoknak (Kéri., 2015b).

Az 1960-as években a feminizmus második hulláma és a 1968-as események és társadalmi mozgalmak — mint Martin Luther King meggyilkolása, a Columbia Egyetem elfoglalása, Nixon elnöki győzelme, a párizsi zavargások és Charles de Gaulle lemondása, diákmozgalom szerveződése és a tüntetés véres leverése Mexikóban, a japán diákmegmozdulások vagy a prágai tavasz — hatást gyakoroltak a történetírásra. Ezzel egy időben a women's studies tudományként való elismeréséért is küzdelem folyt. Ezen események és mozgalmak következtében számos amerikai és nyugat-európai egyetemen fellendültek a nőkutatók, amelyeket tanulmányok, konferenciák és kutatócsoportok követtek (Fohlen, 1982).

Az 1970-es évektől kezdődő irányzatokat és azok datálását a jelenlegi esztörténeti kutatások eltérő csoportokba sorolják. Pető az első korszakot az 1970-es és 1980-as évekhez sorolja, amelyet a kompenzációs vagy szeparatista iskola határozta meg. Ez az iskola a „his-story” helyett a „her-story” -t kívánta megvalósítani, azaz láttatni szerették volna a hétköznapi nők történetét. A második korszakhoz az integrációs iskolát sorolja Pető. A szeparatista iskola társadalomtörténeti keretek között vizsgálta a nőket, azaz a nők társadalmi csoportként jelentek meg. A harmadik korszak megalapozójának Pető Joan Kelly-Gadol-t véli, aki a társadalmi nem (gender) bevezetésével új módszert alakított ki. A *Did Women Have a Renaissance?* (Kelly-Gadol, 1977) című művében arra jut, hogy a reneszánsz korszak a nők számára nem felemelkedést, hanem inkább hanyatlást hozott. Írása megmutatja, hogy a nőtörténeti kutatások árnyalhatják, vagy akár meg is változtathatják a történeti narratívát. A nőtörténetírás fontos sarokkövének számít az 1989-ben alapított *Gender and History* című folyóirat, amely nem egy-egy aspektust, hanem a társadalom egészét érintő kérdéseket akart tárgyalni. A társadalmi nemet érintő kutatások új elméleti keretrendszer kidolgozását igényelték és igénylik, amellyel kapcsolatban eltérő vélemények születtek. Gerda Lerner (1986) véleménye szerint a nőtörténet

és a társadalmi nem vizsgálata merőben megváltoztatja a korábban stabilnak, megingathatatlanak hitt történeti tudásunkat és egy új történeti tudás tárulhat elénk. Ezzel szemben Joan Wallach Scott (1988) azt vallotta, hogy az eddig kutatott területeken való új megismerés nem változtat a már meglévő történelem értelmezéseken, a kutatóknak sokkal inkább az eddig nem vizsgált színtereket kell górcső alá venni.

A nőtörténeti kutatások folyamata különböző módon alakult az egyes országokban, nyelvterületeken, így a hazai eredmények ismertetése előtt érdemes néhány bekezdést szentelni a nemzetközi példáknak. A nőtörténet kutatás tekintetében Nagy-Britannia élen járt, elsősorban a családtörténeti kutatásokban, olyan témákat kiemelve, mint az anyaság vagy a születésszabályozás (Laslett & Wall, 1973; Anderson, 1980; Banks & Banks, 1964; Langer, 1974; Stone, 1977; Coster, 2001). A szigetország elsősorban a középkori, a kora újkori, valamint a viktoriánus korszak kutatásában jár elől. Ezekről a korszakokról számos átfogó mű is készült, mint a *British Women in the Nineteenth Century* (Gleadle, 1993) vagy a *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State* (Walkowitz, 1980). Nagy-Britanniában kiemelt szakirodalom született a szüfrassettség témakörében, amely számos más ország kutatóit is írásra serkentette (Kéri, 2015b).

Az Egyesült Államok volt az az ország, ahol a felsőoktatáshoz kapcsolódóan megjelent a *women's studies*, amelynek a részét képezte a tudományos igényű nőtörténetírás és a történeti gender kutatás. Az Egyesült Államok nőtörténeti munkái szinte megszámlálhatatlan kötetekből és cikkekből állnak. Az érdeklődés középpontjában a 19. század története áll, elsősorban olyan, a nők életét megváltoztató események miatt, mint a jogi lehetőségek kiszélesedése, a felsőoktatás kérdése vagy a közéletben való megjelenés. A korai, 1930-as években született munkák elsősorban a fehér, protestáns nők irányából közelít, a későbbiekben az ország kutatóinak munkái szélesebb csoportokat emeltek be a vizsgálataikba, mint például az afroamerikai vagy őslakos nőket. Az eltérő háttér és gazdasági helyzet jóval definiált megközelítést igényelt, ami fellendítette a nőtörténeti munkákat. Ilyen kötet például a több mint 30 írást magába foglaló *Unequal sisters: a multicultural reader in U.S. women's history* (Ruiz & DuBois, 2000). Az Egyesült Államokban Karen Staser 1996-ban megalapította a National Women's History Museumot, amely a tárgyi és írott források őrzése és ápolása mellett, múzeumi és kutatói feladatot is ellát (Kéri, 2015b).

Nagy-Britannia és az Egyesült Államok mellett Franciaország is élen jár a nőtörténeti kutatásokat illetően, és habár nyilvánvalóan érezte az angolszász kutatási irány a hatását (elsősorban a párizsi és a vidéki kutatóközpontok létrejöttében), a francia történészek más új

témát és módszert is beemelték elemzéseikbe. Ilyen elméleti munkát tudhat magáénak François Thébaud *Écrire l'histoire des femmes* (1998) címen. Ide érdemes még sorolni két fontos folyóirat működését: a *Pénélope* 1979 és 1985 között működött és a *Clio, Histoire, Femmes et Société*, amelyet 1979 és 1985 között adtak ki. A francia kutatások középpontjában a felvilágosodás időszaka áll, emellett kiemelt szerepet kap a nők megjelenése a forradalmakban, az emancipációs törekvésekben és a tudományos életben. Itt érdemes kiemelni Edmond de Goncourt és Jules de Goncourt művét, amely a *La Femme au XVIII-ième siècle* (1903) címet viseli (Kéri, 2015b).

Németországban már a 19. században jelentős történelmi kutatómunkák készültek el, amelyek során a történettudománnyal foglalkozók aktív érdeklődést mutattak a nőtörténet iránt is (Weinhold, 1851; Grand-Carteret, 1887). Berlin és Lipcse fontos központját jelentették a nőtörténelmi kutatásoknak. Az 1970-es és 1980-as években az NSZK területén több összefoglaló mű keletkezett egyaránt német és angol nyelven is, mint Ute Frevert írása, a *Frauen-Geschichte: Zwischen bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit* (1986), Richard Evans műve, a *The Feminist Movement in Germany, 1894-1933* (1976) vagy Werner Thonnessen könyve, a *The Emancipation of Women: the Rise and Decline of the Women's Movement in German Social Democracy 1863-1933* (1973). Emellett fontos témakört képez a németországi zsidó nők története is, amelyről Cynthia Crane írt *Divided Lives: The Untold Stories of Jewish-Christian Women in Nazi Germany* (2000) címen. Ausztriában és Svájcban, Németországhoz hasonlóan átfogó munkák készültek, mint *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 19. und 20. Jahrhundert* (Good & Grandner & Maynes 1994; Kéri, 2015b).

A mediterrán országokban, mint Spanyolország vagy Olaszország, a nőtörténelmi kutatások az 1970-es és 1980-as években kezdődtek el. Spanyolországban az első jelentős mű a *Las mujeres en la historia de España. Siglos XVIII-XX* volt (1988), amelyet Pilar Díaz Sánchez és Pilar Domínguez Prats írt. A kötet szerzői a spanyol nőtörténelmi kutatások kezdetét 1975-re teszik. Ez az év volt egyben a Nők Nemzetközi Éve is, amely szintén lendületet adott az új kutatásoknak. 1991-ben alakult meg az Asociación Española de Investigación Histórica de las Mujeres (AEIHM), azaz a Spanyol Nőtörténelmi Kutató Társaság, amely fő céljaként a spanyolországi nőtörténelmi kutatóközpontok feladatainak koordinálását és segítségét jelölte ki. Az AEIHM számos publikációs tevékenységet segített elő, így jöttek létre kötetek például az anyaság vagy a lánynevelés témakörében. Olaszországban az 1980-as években kezdődtek el a társadalmi nem módszertanát magába foglaló kutatások, amelyekre erősen hatott az angol társadalomtörténelmi felfogás és az Annales iskola. Ezek a művek alapvetően kulturalista

megközelítést alkalmaztak, és olyan témákat helyeztek előtérbe, mint a családtörténet, a nemek és a női test (Mantini 2000). Két jelentős olasz művet érdemes még kiemelni. Az egyik Gianna Pomata munkája, a *La Storia delle donne: Una Questione di Confine* (1983), amely kifogásolta a korábbi történeti munkák nőkhöz kötődő felfogását. Egyaránt bírálta a bölcsészettudomány kifejezéshasználátát, amelyet klisésnek vélt, Edward Palmer Thompson angol történész felfogását, miszerint a nők a közéletben és a politikában nem léteznek, ugyanakkor a kisbirtokosság gazdasági rendszerének megértéséhez elengedhetetlenek, valamint az 1970-es évek feminista kutatásait is, amelyek természetesnek kezelték a nők presztízsbeli alárendeltségét. A másik jelentős mű a korszak Olaszországában Giulia Clavihoz tartozik, aki a családtörténeten belül ért el jelentős áttörést, a korábbi patrilienáris vonal helyett a nők szempontját helyezte előtérbe a barokk kor Toszkánájának történetét kutatva (Calvi, 1992; Kéri, 2015b).

2.4.2 Nőtörténeti kutatások Magyarországon

Magyarországon a nő történeti kutatások a nemzetközi áramlatokhoz képest lemaradva kezdődtek. A kezdeti, első lépéseket az 1960-as évekre lehet datálni, amikor a kutatók a nők művelődési lehetőségeinek és nevelésének történetét kezdték kutatni (Orosz 1962; Nagyné Szegvári, 1969). Az 1970-es években a női munkavállalás került előtérbe, amelyeket elsősorban szociológusok és közgazdászok végeztek (Koncz, 1987). A későbbi évtizedekben olyan új kutatási területek kerültek előtérbe, mint a prostitúció (Léderer, 1999), a házi cselédség vagy a bábaság (Gyáni, 1973). A rendszerváltást követően kiszélesedtek a kutatások a nők jogi helyzetének történeti vonatkozásaira, a nőmozgalmakra, a tudományban betöltött szerepükre, a szórakozási formáikra és lehetőségeikre és a divatra, valamint a női testre. A nemzetközi szinten több átfogó, komplex monográfia készült, ez a hazai viszonylatban kevésbé jellemző. Érdemes kiemelni Schadt Máriától *„Feltörekvő, dolgozó nő”: Nők az ötvenes években* (2003) című kötetet, Kéri Katalintól a *Hölgyek Napernyővel. Nők a dualizmuskori Magyarországon 1867–1914* (2008) című könyvét vagy Papp Barbarától és Sipos Balázstól a *Modern, diplomás nő a Horthy-korban* (2017) című művet.

Ugyanakkor a fentebb felsorolt témákban évről évre egyre több és több tanulmány készül, a hazai és nemzetközi konferenciák pedig elősegítik a nő történeti kötetetek megszületését. Ilyen konferenciaként lehet említeni Pető Andrea szervezésében *Women in History – Women’s History*-t 1994-ben vagy a 1996-ban *Női szerepeket*, amelynek koordinálásáért Nagy Beáta felelt. További kiemelendő az 1997-es *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, az 1999-

ben rendezett *Asszonyorsok a 20. században*, a 2002-ben tartott *Nő és férfi, férfi és nő*, 2004-ben *A szociális munka története és a társadalmi nemek 1900-1960* (Kéri, 2015b). Az elmúlt években a Szegedi Tudományegyetem berkein belül zajló Gender Studies Research Group, amely a *Társadalmi Nemek Tudománya e-Folyóirat* kiadásáért is felel. Mindemellett az MTA Nőtörténeti Munkabizottság is rendszeresen platformot biztosít a különböző kutatásokban, a legutóbbi konferenciájuk 2023-ban a módszertani kérdések megvitatására épült. Hazai viszonylatban számos írás jelent meg, amely egy-egy nő életútját járja körbe és annak kontextusában értelmezi az adott korszakot (Kéri, 2015b). Ilyen személy Anna Margit (S. Nagy, 1971), Ország Lili (S. Nagy, 1993), Báthory Erzsébet (Péter, 1985) vagy Rajk Júlia (Pető, 2001).

2.5 Az időintervallum

A hazai nő történetírás irodalma segítséget jelentett a disszertáció kutatási kereteinek kijelölésében, amely első sorban az időintervallumot érinti. Éppen ezért, közvetlenül a nő történeti kutatások alatt szerepel a választott korszak határainak a kijelölése és indoklása.

A dolgozatban kutatott társadalmi és kulturális változások a modernizációhoz köthető jelenségek vizsgálatába tartozik. A nő történet a hetvenes évektől megszilárduló irányzatként a nők társadalmi helyzetét és azok változásait elemzi. Ezen belül külön területet foglal el az emancipáció vizsgálata. A kutatás szervesen érinti a nőemancipáció kérdéseit és helyzetét, így a dolgozat korszak időhatárainak kijelölésében is fontos szerepet játszik. Ahogy a korábbi fejezetekben kiemelte a kutató, a korszak feminista hullámában, amely a 19. század végén indult és az első világháborúig tartott (Offen, 2000), a nők oktatási, munkavállalási és politikai jogainak megjelenését és kiszélesítését jelölték meg célul.

A társadalom- és történettudományban a korszakolás kérdése központi szerepet játszik. A nő történeti korszakok felosztása egyfelől politikai eseményekhez, másrészt emancipációs törekvésekhez és intézményesülésekhez köthető, például feminista mozgalmak létrejöttéhez vagy különböző, nőkre is kiterjesztett jogkörök megszületéséhez (Fábri, 1999, 2006; Papp & Sipos, 2017; Szapor, 2007; Acsády, 1999).

Ezek alapján az alábbi korszakhatárokat különíthetjük el egymástól:

1. korszak: 18. század végétől 1867-ig (Előtörténet: nőegyesületek és reformkori törekvések)

2. korszak: 1867-től 1896-ig (Nőképzés, munkavállalás terjedése, folyóiratok megindítása, egyesületek szerveződése)
3. korszak: 1896-tól 1918/19-ig (Felsőoktatás részleges megnyitása a nők előtt és a női választójog első bevezetése)
4. korszak: 1920-tól 1945-ig (Részleges női választójog és annak korlátozása, a konzervatív nőszervezetek növekvő térnyerése és a II. világháború)

Szapor (2007) néhány ponton módosította a fentebbi felosztást, belevéve a politikatörténeti fordulópontokat, a társadalmi változásokat és a női közéleti szereplés mérföldköveit:

1. korszak: a kezdetektől 1896-ig
2. korszak: 1896-tól 1904-ig
3. korszak: 1904-től 1918-ig
4. korszak: 1919-től 1945-ig

Később ezen a felosztáson finomított a második és a harmadik korszak időintervallumát tekintve.

1. korszak: a kezdetektől 1896-ig
2. korszak: 1896-tól 1914-ig
3. korszak: 1914-től 1919-ig
4. korszak: 1919-től 1945-ig

Az alábbiakat figyelembe véve választottam ki az 1896-tól 1914-ig tartó időintervallumot, mely közül az első a nők előtt részlegesen megnyíló felsőoktatási lehetőségeket, míg a második az első világháború kezdetét jelzi. Választásomat továbbá divattörténeti korszakolás is indokolja, F. Dózsa Katalin (2014) divattörténeti és historiográfiai felosztásában is elkülönül az 1896-tól 1914-ig terjedő időszak, ahol az első időpont a korábbi, historikus elemek kiüresedését, míg a második szintén az első világháború kezdetét jelenti.

2.6 Nőkérdés a korszakban

A 19. század során a női egyenjogúság kérdése, a nők és férfiak közötti hatalmi viszonyok megváltoztatása és a gazdasági egyenlőtlenségek álltak az amerikai és európai feminista gondolatok középpontjában. A nők közéleti kívánalma nem feltétlenül nőjogi narratívaként

jelent meg, hanem egy demokratizáló harcok részeként, amelynek során a nők számára lehetőség nyílt a közélet különböző, eddig zárt tereibe való belépés is.

A 19. században átalakuló társadalmi felfogások egyik eklatáns példája a nődandy karakterének megszületése. A dandység, amely korántsem csak a férfiak kiváltsága lehetett, a 18-19. század fordulóján indult útnak Angliából. A magyar irodalom már az 1830-as és 1940-es években adoptálta ezt a mintát, többek között Nagy Ignác, Kuthy Lajos, Degré Alajos és Gyulai Pál figuráiban. A dandy, vagy más néven arszlán értékrendje, megjelenése a társadalom és a belvárosi utcán színpontját jelentette. Az arszlánok céltalanul, bámészkodva lézengtek a város utcáin. A látványos semmittevés és a pénzpazarlás a korabeli társadalomban aggodást váltott ki. A nődandy esetében ez a pazarlás a hagyományos családi értékrenddel való szembefordulást jelentette, az arszlánnők a korabeli felfogás szerint ugyanis szembe fordultak a házasság intézményrendszerével és az anyaság eszményével (Mátay, 2009).

A női arszlánizmus vagy nődandy példája mutatja, hogy a korábban meggyökeresedett intézményrendszerekből való kitörés a társadalom ellentétét váltotta ki. Ennek ellenére a 19. század utolsó harmadában a nők helyzete változásnak indult, amely többek között a választójogi küzdelemben, a növekvő számú egyesületekben, a munkavégzési és tanulási lehetőségek kiszélesedésében, a korábban zárt társadalmi terek (mint a kávéház) megnyílásában és a sportolásban fejeződött ki.

Ezek közül a hangsúly az egyenjogúság kérdésére helyeződött leginkább, amelyet nemzetközi szintre az 1890-ben alakult Amerikai Nők Nemzeti Választójogi Szövetsége (NASWA) emelt. 1902-ben Chapman-Catt javaslatot tesz a Nők Választójogi Világszövetségére (IWSA). Később, 1904-ben ratifikálták Berlinben az IWSA-t, 32 nemzeti nőszervezet támogatásával. A szövetség fő céljaként a választójog megszerzését tűzte ki a nők számára. Később kongresszusainak nagyvárosok adtak otthont, többek között Budapest is 1913-ban (Szécsényi, 2013).

Nemcsak a nemzetközi szintén, hanem Magyarországon is számos nőegyesület jött létre. Ezek a szervezetek, a hatóságok engedélye után, mint automatikus jogi személyként működtek. Ezek a szervezetek kezdetben két nagy csoportra voltak oszthatóak, vallási és karitatív jellegűre, illetve iparegyletekre és gazdakörökre. Ez utóbbiak kisebb településeken is képviseltetni tudták magukat (Acsády, 2020). Később, a századfordulót megelőző évtizedben az egyesületek egy része emancipációs törekvéseket is magáénak mondhatott (Kereszty, 2011). A női egyesületek száma a 19. század második és a 20. század első felében dinamikus

növekedésnek indult. 1862-ben 90 egyesület működött, az első világháborút követően pedig már a kétezret is elérte a számuk (Papp & Sipos, 2017).

A 19. század végén megjelennek szakmai érdekvédelmi szervezetek, köztük például a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (1896), amely az irodai dolgozó nőket fogta össze. Ennek tagjai alakították 1904-ben a Feministák Egyesületét Budapesten. A Feministák egyesülete a Nők Választójogi Világszövetsége magyarországi tagszervezeteként jött létre, vezetőjük pedig Glücklich Vilma és Bedy-Schwimmer Róza voltak (Kéri, 2008). Taglétszámuk dinamikusan növekedett, az alapítás után néhány évvel már meghaladta az 500 főt, valamint több vidéki fiókszervezetet is alapítottak. A Feministák Egyesülete több külföldi egyesülettel is tartotta a kapcsolatot és a nőket érintő társadalmi kérdésekben együttműködtek velük, például a fiatal nők szexuális rabszolgának való elhurcolás megakadályozásában vagy a világháború alatt a segélyezésben (Acsády, 1999; Acsády & Mészáros, 2016; Kereszty, 2011; Papp & Sipos, 2017; Szapor, 2007).

A nők szavazati jogának megszerzését hosszas, vitával teli évtizedek előzték meg. A polgári jogállamiság kiteljesedésének egyik alapfeltétele a demokratikus működés biztosítása, amelyhez az általános, egyenlő és titkos választójog megléte is tartozik. Az 1848-as április törvények (április 11.) megteremtették a felelős magyar minisztériumot és a népképviselői országgyűlést, amelyhez törvénybe foglalták a képviselői választói jogosultságot és a választhatóságot. A szavazati jogot a 1848. V. tc. 2.§ az alábbiakban deklarálta:

„Az országnak s kapcsolt részeknek mindazon bennszületett vagy honosított, legalább 20 éves, és sem atyai, sem gyámi, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűtlenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás és gyújtogatás miatt fenyíték alatt nem levő lakosai, a nőket kivéve, törvényesen bevett valláskülönbség nélkül választók: a) Kik szabad királyi városokban vagy rendezett tanácsccsal bíró községekben 300 ezüstforint értékű házat vagy földet, egyéb községekben pedig úrbéri értelemben vett ¼ telket vagy ezzel hasonló kiterjedésű birtokot, kizáró tulajdonú vagy hitvесеikkal s illetőleg kiskorú gyermekeikkel közösen bírnak. b) Kik mint kézművesek, kereskedők, gyárosok telepedve vannak, ha tulajdon műhellyel vagy kereskedelmi teleppel, vagy gyárral bírnak, s ha kézművesek, folytonosan legalább egy segéddel dolgoznak. c) Kik, habár a fentebbi osztályokba nem esnek is, saját földbirtokukból vagy tőkéjükből eredő 100 ezüstforint évenkénti állandó s biztos jövedelmet kimutatni képesek. d) Jövedelmükre való tekintet nélkül a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a magyar

tudóstársaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolai tanítók, azon választókerületekben, melyben állandó lakásuk van. e) Kik eddig városi polgárok voltak, ha fentebbi pontokban leírt képességekkel nem bírnak is.” (Hajnóczy, 1913, p. 69).

1848-ban a választójog vagyonhoz kötött, a nők elől elzárt és a nyílt szavazáshoz kötött volt. A választójog további kiterjesztése a későbbi diskurzus részét alkotta, de a szabadságharc leverése után időszerütlenné vált. Az 1867-es kiegyezés után a választójog kiterjesztése újra napirendre került, végül az 1874. évi XXXIII. tc. 1. § módosította az 1848-ban bevezetett rendszabályokat:

„Országgyűlési képviselőválasztásnál választói joguk van az ország mindazon benszületett, vagy honosított polgárainak. — nőket kivéve, — kik 20-ik évöket betöltötték és az 1848: V. törvényczikk 1. és 2. §-ai, valamint az erdélyi 1848: II. törvényczikk 3. és 4. §-aiban megállapított és a következő §-okban részletesebben meghatározott kellékekkel bírnak.” (Szivák, 1901, p. 14).

A nők választójogát ez a módosítás sem tette lehetővé. Az 1870-es években a magyar országgyűlés több alkalommal is foglalkozott a nők szavazati jogával. A községi választójog elnyerése nagy szerepet játszott az országgyűlési választójog megszerzésében, ezért a kiegyezést követően a nők kérvényét először a helyi önkormányzati, majd az országgyűlési választójog megszerzésére vonatkozóan nyújtották be. Ez a törvényjavaslat 1870-ben került az országgyűlés elé (N. Szegvári, 2001, p. 60). A beadványt Madocsányi Pál, a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője terjesztette a képviselőház elé, a képviselőházi napló pedig általános derűtlenséget okozott felszólalása (Simándi, 2009). Egy évvel később, 1871-ben Majoros István (A Függetlenségi Párt politikusa és Zenta város országgyűlési képviselője) a nők választójogának megadását kérte, azonban javaslatából nem született jogszabály. Majoros a polgári szabadságra és az alkotmányosságra hivatkozik beszédében:

„T. házi Egy nagy fontosságú törvényjavaslat előterjesztésére kívánom a t. ház becses figyelmét felhívni, méltóztassék törvényjavaslatomat tárgyalás végett elfogadni. Törvényjavaslatom, melyet a ház asztalára letenni szerencsém van, az emberi nemnek felénél többjére akarja kiterjeszteni a polgárogok élvezetét, és az emberi családnak felénél többje úgy hiszem, megérdemli a törvényhozás figyelmét, és kötelességszerűleg fog cselekedni, ha Európa műveit tartományaiban, főként ott hol a polgári szabadság és alkotmányos élet meghonosítva vannak, nem fog túrni a társadalom mintegy páriákat, kik az emberi társadalmi terheket viselni tartozván, de jogait nem élvezhetik.” (Országgyűlés. Magyar Ujság, 1872, pp. 1-2).

Majoros Istvánt a képviselők türelmetlenül hallgatták, valamint közbe kiabálásokkal zavarták felszólalását, az elnök többszöri intelme ellenére. Beszédét követően a törvényjavaslatot Jámbor Pál ismertette:

„1. § A nőnemhez tartozók, kik e hazában születtek, vagy honosítottak, kivétel nélkül minden politikai jogélvezetekben a férfiakkal egyenjogosítatnak. 2. § Mindazon eddigi fennállott törvények, melyek a nőnemet a polgári és politikai jogok gyakorlatától eltiltották, ezennel hatályon kívül téteznék. 3. § Ezen törvény végrehajtásával az igazságügyminiszter bizatik meg.” (Országgyűlés. Magyar Ujság, 1872, pp. 1-2).

Mindez azonban nem jelentette a szavazati jog lehetőségét a nők számára. 1872-ben Kállay Ödön országgyűlési képviselő beszédet mondott az országgyűlésben, amelyben kihangsúlyozza, előbb jogosult szavazásra egy iskolázatlan férfi, mint egy „műveltséggel” rendelkező nő, a szavazati jog megtagadásának indoklása pedig csupán a nemben rejlik. 1874-ben ismét Majoros István szólalt fel, és ő is, Kállay Ödönhöz hasonlóan, a nők iskolai végzettségének fokára és a közszolgáltatásban betöltött szerepeikre hivatkozott (Simándi, 2009).

Az 1874-es választójogi törvény nem elégítette a reformot posztulálók igényeit, a választójog kérdése politikai törekvések és mozgalmak ütközőpontjává vált, szociáldemokraták, polgári radikálisok és a feminista mozgalmak követelték a nők választójogának biztosítását. A századfordulón a nő helyzetének változását a gazdasági és kulturális tényezők együttese segítette elő. Ennek egyik ismert pontja Wlassics Gyula vallás- és közoktatási miniszter rendelete (1895. december 19.), amelynek köszönhetően megnyíltak a felsőoktatás bizonyos fakultásai a nők előtt. A századfordulót követően a közjogi viták is élesedtek, habár a nők választójoga továbbra sem képezte részét a választójogi reformjavaslatoknak. 1905 során vereséget szenvedett, az akkor már három évtizede kormányzó Szabadelvű Párt a koalíciót alkotó ellenzéki pártokkal szemben. A darabontkormány a választójogi tervezetben a választójogot korhatárhoz (24 év) és alapvető műveltséghez (írni és olvasni tudás) kötötte. (A tervezetet a belügyminiszter, Kristóffy József nyújtotta be.) A nőkről ez a tervezet sem rendelkezett. Ennek oka a politikai abszентizmus kívánalma volt, amely szerint az aktív közéleti tevékenységet nem tartották előnyösnek a nők számára. Ugyanakkor érdemes kihangsúlyozni, hogy ez nemcsak Magyarországon számított bevett gyakorlatnak, Európa és Észak-Amerika államaiban sem szavazhattak a nők, akkor sem, ha bevételeik után adót fizettek (Kéri, 2008; Simándi, 2009; Pálmai, 2015).

A Fejérváry-kormányt követő, Wekerle Sándor által elnökölt új kabinet ismét választójogi reformot szeretett volna elérni. A tervezetet a belügyminiszter, Andrássy Gyula gróf 1908. november 11-én terjesztette elő, amely alapvetően megegyezett a Kristóffy által benyújtottal, de 24. életév betöltése és az írni-olvasni tudás mellé az állandó lakhelyet is megkövetelte. A magyar választók fölényét kettős és hármas szavazat engedélyezésével (például középiskola négy osztályát végzetteknek, 32 éves katonaviselteknek, legalább 20-100 korona egyenes állami adót fizetőknek) kívánta biztosítani. Andrássy az analfabéta férfiaknak is szavazati jogot biztosított volna, tíz egyén egy általuk választott képviselőn keresztül. A tervezet végül nem került a parlament elé. 1910-ben, a Nemzeti Munkapárt győzelme után újabb tervezet született, amelyet a Lukács-kormány adott be, amely szintén nem vetette fel a nők szavazati lehetőségét. Ez azonban feszültséget keltett, egyre többen követelték a nők szavazáshoz való jogát (Simándi, 2009). A nők szavazati joga mellett foglalt állást Márkus Dezső jogász és igyekezett felhívni a regnáló kormány figyelmét a megoldásra. A korábbi diskurzusok a női test gyengeségére és a női agy méretére hivatkoztak (amely egy általános nézőpontra számított), Márkus azonban kihangsúlyozta, hogy ezek az elméletek nem állják meg a helyüket a nők fizikai munkavégzésének a tekintetében. Írásában kiemeli azokat a gondolatokat, amelyekre hivatkozva elutasították a nők közügyekben való részvételét: *„Reátérhetek tehát mindjárt arra a legfőbb aggodalomra, a mely a nő sajátos körét, nőiességét és anyaságát félti a közügyekben részvételtől, sőt – minden kultúra értékének megcsúfolásával – már a magasabb szellemi műveltség elsajátításától is.”* (Márkus, 1912, p. 29). Márkus emellett hivatkozik az anyaság és a politika kapcsolatára is, és kiemeli a nőnevelés fontosságát: az anyaság, mint a következő nemzedék sorsának záloga.

1912-ben a Vigadóban nagygyűlést tartott a Feministák Egyesülete, amelyet Dora B. Montefiore beszéde nyitott meg. Montefiore a nőkérdésről tartott előadást és kiemelte mindazokat a hátrányokat és megkülönböztetéseket, amelyek a nőket éri. Beszédét a *„Választójogot a nőknek!”* felkiáltással zárta (Választójogot a nőknek!, *Az Ujság*, 1912. szeptember 17. p. 10). Ezt követően Glücklich Vilma és Bedy-Schwimmer Róza szólaltak fel, mind a ketten úgy érezték, hogy a nők választójogának megvalósulása közel van. Beszédjeiket általános bekiabálásokkal zavarták, végül Bedy-Schwimmer Róza határozati javaslatot terjesztett be, amely kimondja, hogy a pártok megkövetelik a nők választójogának törvénybe iktatását. A karzaton támadt lárma közepette a színpadra hívták Vázsonyi Vilmost, aki végül nem jutott szóhoz (a szociáldemokraták szidalmazták, a feministák éltették). Vázsonyi meghatározó pontja volt a női szavazati jogért és a polgári Magyarországért folytatott

küzdelemnek. Ugyanakkor demokrataként szembekerült az egyre erősödő munkásréteggel és a radikalista eszmékkel. Vázsonyi tisztában volt vele, hogy lehetetlen kiterjeszteni az általános, titkos és egyenlő választójogot a munkásokra (ideértve a munkásnőket is). 1910-ben a hazai politikai élet polarizálttá vált a Nemzeti Munkapárt győzelme után. A körülmények megváltoztatták Vázsonyi politikáját, a szociáldemokraták ezért úgy vélték, hogy a hatalmon levőkkel és a feministákkal alkot szövetséget. Ennek okán történt az abcúg az 1912-es felszólalásakor (Simándi, 2009).

A Lukács-kormány 1912-ben nyújtotta be választójogi törvényjavaslatát, amely a választójogot kiterjesztette azokra a magyar állampolgárokra, akik 30 életévüket betöltötték (amennyiben középiskolai végzettséget szereztek, úgy ez 24-re módosult) és legalább egy éve egyhelyben laktak. (Ez Tisza-féle választójogi törvényként is ismert, mert bevezetése Tisza István kormánya alatt történt.) A Károlyi-kormány alatt megalkotott I. néptörvény (1918) már részleges választójogot biztosított a nők számára, akik legalább hét éve magyar állampolgársággal rendelkeztek, írni és olvasni tudtak, valamint betöltötték a 24. életévüket (Kéri, 2008; Simándi, 2009).

A választójogért folytatott küzdelem és a különböző törvényjavaslatok között kiviláglik a nők oktatási- és munkavállalási helyzetének változása is. Magyarországon a kiegyezést követő időszakban a nők munkához fűződő joga lett az egyik legvitatottabb téma, ezen belül pedig kiemelkedik a képzéshez kötött hivatás betöltése. Az oktatás helyzetének változásához nagymértékben hozzájárult az első női értelmiségek és a tanítónők társadalmi szerepe. A nőemancipációt és a nők munkához fűződő jogát számos pártoló és ellenző hang kísérte. A Természettudományos Társulat 1872-ben alapszabályában a férfi kifejezést kívánta átváltoztatni az egyén szóra, így biztosítva helyet a nőknek. Az ellenző hangok között még megtalálható volt a század eleji (de már meghaladottnak számító) gondolat, mely szerint a nők magasabb szellemi képzésben való részvétele káros a nemzetre nézve. Ugyanakkor realisabb aggodalmak is napvilágot láttak, mint a túlképzés hátrányos következménye. Mindazonáltal az ellenérvek többsége a nők testi- és pszichés gyengeségét emelte ki, példaként hozták a döntési képességet befolyásoló érzelmességet (N. Szegvári, 1988).

Leányiskolákról az első rendelkezést a Ratio Educationis 1806. évi kiadása tartalmaz, amely felhívja a figyelmet a fiatalkori, időben megkezdett nevelés fontosságára. A rendelkezés intézményeket hoz létre a lányok számára, hogy azok megfelelő erkölcsi oktatásban részesüljenek. Az 1868-i XXXVIII. tc. kötelezővé tette az elemi iskolát a 6-12 év közötti gyerekeknek, pedig az ismétlődő elemi népiskolát a 12-15 közöttieknek. 1905-ben Berzeviczy

Albert rendelete (Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára) a népiskola anyagát kibővítette egészségügyi-, anya-, csecsemő- és gyermekvédelmi ismeretekkel. Ezek elsajátítása minden lány számára kötelező volt. A reform magában foglalta a női kézimunka tanítását, valamint gazdasági és háztartási gyakorlatokat. A népiskolai oktatás tanterve ugyan leszögezte, hogy nincs külön férfi és női műveltség, de hangsúlyozta, hogy a fiúknál a nemzetvédelem és az állam iránt érzett felelősség érzete, míg a lányoknál család és a belőle összetevődő társadalom iránt érzett felelősség a fontos. Mindkét nemnél kihangsúlyozták a munka szeretetére nevelést, éppen ezért a tantervben fontos szerepet kapott a lányok családi életre nevelése (Schadt, 1997).

A 19. század második felében a gimnáziumi oktatás területén jelentős előrelépés történt. 1898-ban Wlassics Gyula ígéretet tett a női középfokú oktatás reformjára. A leánygimnáziumok ügye többször is előkerült a képviselőházban, de a konzervatív nézeteket valló politikusok a nő hivatásának veszélyét látták a döntésben. A felsőbb leányiskola reformjára 1901-ben került sor. Wlassics Gyula, látva a törvényhozás konzervatív álláspontját, maga is igazodott ahhoz, ezért a leánygimnáziumok felállítása során a hangsúly a nemzeti tartalom, a történelmen, valamint a francia- és német nyelv tanulására helyeződött. Továbbá, a képviselőház a leánygimnáziumok kapcsán kifejezte féltelmét a nők továbbtanulásának és elhelyezkedésének kapcsán. Végül, a leányok középfokú oktatásának végleges reformját csak a háború után, 1916-ban sikerült rendezni (N. Szegvári, 1988).

A nők főiskolai képzésén belül fontos előre lépések születtek az 1870-es években: a Kalocsai Katolikus Polgári Iskolai Tanítóképző Intézet és a Mintarajztanoda és Rajztanárképezde is megnyitotta kapuit a nők előtt. Az 1890-es években pedig elindult a Nőnevelés című lap, amely a nők oktatási helyzetének szócsöve és orgánuma volt (N. Szegvári, 1988). A középfokú oktatás (elsősorban a leánygimnáziumok) egyre jobban kiszélesedett a nők előtt (Kereszty, 2011). 1895-ben nyílt meg a felsőoktatás a nők előtt, Wlassics Gyula minisztersége alatt a nők jelentkezhetek bölcsészettudományi, orvostudományi és gyógyszerészeti karokra (Papp & Sipos, 2017). A minisztérium igyekezett több külföldi egyetem példájából tapasztalatot szerezni, majd ezek alapján szakvéleményt kért a Budapesti Egyetem Orvosi Karától a női orvosképzéssel kapcsolatban. A szakvélemény negatív volt abból a szempontból, hogy sem ellátottság tekintetében, sem a megélhetés szempontjából nem tartották fontosnak a női orvosok képzését. A minisztérium ennek ellenére az orvosi és a gyógyszerészeti fakultás nők előtti megnyitása mellett döntött. Ez a lépés 1895-ben nagy sajtóvisszhangot kapott, néhány cikk a

nők nemi erkölcsét féltette. Apponyi párja, a Konzervatív Nemzeti Párt is megfogalmazta véleményét, amely szerint a nő hivatása a családban található (N. Szegvári, 1988).

Az oktatás helyzete szorosan összekapcsolódott a munkavállalási lehetőségekkel. A 19. században még a jó anyagi helyzetben lévő, saját vagyonnal rendelkező nőt is csak korlátozottan ismertek el cselekvőképesnek, a férfi rokonok igényt tartottak a tulajdonjog fölötti önrendelkezésre. Így a jog gyakorta buktatót jelentett az önállósodni kívánó nők számára, például a polgári szokásjog ezeket a nőket tulajdonosként ismerte el, nem pedig gazdasági szereplőként. A férfimunkát általában véve a közvélemény értékesebbnek vélte. (Ez még a parasztság esetében is fennállt, ahol a nők is végeztek fizikai munkát.) A közgondolkodás szerint, ahogy azt az oktatásügy kérdése is mutatja, a nők fő munkája a háztartás vezetése volt (Dobszay & Fónagy, 2015). A 19. század utolsó évtizedeiben azonban megnőtt a női ipari munkavállalók száma. Statisztikai adatok a 19. század utolsó évtizedeiről állnak rendelkezésre a nők iparban betöltött munkavállalásáról. A századforduló Magyarországon a nők közel 25%-a számított keresőképesnek, legtöbbször a mezőgazdaságban dolgoztak vagy házicselédként helyezkedtek el. Az első adatok az 1880-as népszámlálás keretei között születnek meg, amikor a női ipari munkások adatait is rögzítik. Számuk ekkor körülbelül néhány tízezerre tehető, egytizede a férfi foglalkoztatottnak. (Ez az arány nemzetközi szinten is hasonlóan alakult.) Az 1910-es évekre az ipar területén is megnövekedett az arányuk, legfőképpen a textiliparban és az élelmiszeriparban, de szintén sok nő dolgozott a dohánygyártásban, a gyufagyártásban, a len-, kender- és selyemfeldolgozásban, valamint nyomdákban (Acsády, 2017). A fizikai munkavégzés mellett egyre népszerűbb lett a tanítói pálya, elsősorban a kisdédvókban és a népiskolában foglalkoztattak nőket. Ugyanakkor a diplomás, értelmiségi pályát választó nők aránya a századforduló környékén még mindig nagyon alacsony volt, körülbelül 1,5% (Kéri, 2008). A nők fizikai erőt igénylő területeken való nagyobb arányú elhelyezkedésének oka a háziipar propagálása lehetett. Ez, amellet, hogy biztos kenyérkereseti lehetőséget biztosított, könnyebben összeegyeztethető volt az anyasággal – így jobban illeszkedett a hagyományos elképzelésekbe. A legelfogadottabb munkakörök a nők számára a karitatív tevékenységekkel kapcsolódtak össze, mint a betegápolás vagy a varrás. A korszakban széles körű diskurzus folyt a különböző munkák nőies vagy éppen nőietlen mivoltáról. Mindez a sajtóban is jól nyomon követhető, amely a közvélemény irányába igyekezett kidomborítani bizonyos attribútumokat, amely alapján megfelelőnek ítélték egy-egy munkakört a nők számára (Sárai Szabó, 2020).

A 19. század folyamán fontos kiemelni a testről szóló diskurzusokat. (A test és az öltözködés közötti kapcsolatot a divatelmélettel foglalkozó fejezetben tárgyalom részletesebben.)

Franciaország és Anglia közvetett szerepet játszottak a női testideál kialakulásában, amelyet Monarchia, és így Magyarország igyekezett másolni és saját képére alakítani. Ez az átvétel erkölcsi és politikai akadályokba ütközött, így lassan zajlott le. A modern országokban a század végén megjelent a tiszta és sportos test kultusza, ennek háttérében az orvostudomány fejlődése és a szociális feltételek javulása állt. A nőkről szóló diskurzusok száma is megemelkedett a korszakban, habár túlnyomó többségben még mindig férfiak értekeztek a témáról, a nők is lassan bekapcsolódtak a beszédbe. A téma hangadói elsősorban az orvosok voltak, akik a női test egészségreformját sürgették. Ennek szükségességére világít rá a korszakban még mindig jellemző mozgásszegény életmód, a rossz lakhatási körülmények, a szexuális felvilágosítás és a csecsemőhalandóság (Czingel, 2020).

A 19. század második felében feléledt és széles körben elterjedt a testmozgás és sportkultúra, egyre több testművelő egyesület jött létre (például 1888-ban az MTK). Mindez felvetette a nők sportolási lehetőségét is. Kozák Péter (2005) cikke alapján a században meginduló sportkultúra elsöre nem keltette fel a nők figyelmét, és később is csak szűk körben, kevés sportágat érintve terjedt el. Kutatása során a szerző felsorolja azokat a sportágakat, amelyekkel a nők egy része mégis szívesen foglalkozott.

A századforduló sportolása elsősorban nem a versenysportról szól, sokkal inkább szórakozási célból üzték. A polgári családok nőtagjainak körében elsősorban a séta, a korcsolya és a kerékpározás hódított. Ez utóbbinak megítéléséről eltérően vélekedik a szakirodalom, míg Imrehné Sebestyén Margit (2010) szerint a bicikli hatalmas népszerűségnek örvendett a nők körében, addig Kozák Péter másik tanulmánya Illem, sport és divat – 'Amazonok' a századfordulón (2004) című kötete szerint viszonylag kevés nő használta ezt az eszközt a korszakban.

Kezdetben károsnak tartották a testmozgást a fiatal nőknek, a lapokban sokszor olvashatunk az egészséget kihangsúlyozó érvelést ezzel kapcsolatban, például a korcsolyázást a megfázás miatt nem ajánlották (Kéri, 2008). Az 1860-as években került előtérbe a torna, mint mozgásforma, de Magyarországon ekkor még nem volt elterjedt mozgásforma (Hadas, 2002). Ezt a legjobban az mutatja, hogy gimnasztikai egyletek Pesten kívül csak Miskolcon, Pozsonyban, Győrben, Eperjesen, Nagyváradon és Kassán jöttek létre (Siklóssy, 1928). Habár a női tornáról (hasonlóan a többi sporthoz) eltérő vélemények jelentek meg, mégis gyakran ajánlották a fiatal lányoknak, mint mozgásjavító gyakorlatot. A század utolsó évtizedeiben egyre több oktatási dokumentum jelent meg a nőnevelő tornászattal kapcsolatban, ezeket elsősorban a *Herkulesben* és a *Tornaügyben* publikálták. A legjelentősebb írás dr. Turjay László nevéhez kötődik, aki

1882-ben írta a *Nőnevelő tornászat szülék, tanítók és tanítónők számára* című munkáját. Ebben a szerző nemek alapján kétfelé bontotta a tornát, a férfiak számára erősebb mozgást ajánlott, míg a női torna inkább táncalapú mozgásformaként jelent meg. Egy másik tornatanár, Turjay László kortársa, Bokelberg Ernő véleménye szerint a nők tornája alapvetően a szalonok vált szükségessé. Gimnasztikának nevezte azokat a gyakorlatokat, amelyek a női testet a legmegfelelőbbben formálták, ide tartozott a torna, a korcsolya, a labdajátékok, az úszás, a tánc és a lovaglás. A tornatanárok és nevelők szigorúan a test megfelelő nevelését tartották szem előtt a nők esetében és elzárkóztak a versenyeztetés minden formájától (Kozák, 2005). Tehát alapvetően a nőnevelő tornászat a férfiaknak tetsző, előnyös testalkat kialakítása (Hadas, 2003).

Érdeemes kiemelni a szórakozás témakörét is. A szórakozás és a nőkérdés metszete a korábban zárt, majd a nők előtt fokozatosan megnyíló nyilvános terek kérdését is magában foglalja. A 19. század utolsó évtizedeiben a nők is egyre gyakrabban látogathatták a kávéházakat, amely korábban tabunak számított. Mindez korábban elképzelhetetlen volt, de a századforduló felé közeledve először kísérővel, majd anélkül megjelenjen ezen a területen. Mindezt nagyban előmozdította a hölgytermek kialakítása, amelyek a kávéházon belül voltak megtalálhatóak és leginkább egy szalonra hasonlítottak. Szintén a századfordulón jelentek meg a női kaszinók. Magyarország első női klubja az, 1883 óta működő Országos Kaszinó keretei között létrejött Országos Női Kaszinó volt, amely 1900. január 1-jén nyitotta meg kapuit. Az Országos Kaszinó elsősorban az úri középosztály tagjai számára kínált szórakozási lehetőséget. A női kaszinó létrehozásának az ötlete nem nőkhöz köthető, megalkotója Atzél Béla báró, aki az Országos Kaszinó igazgatói posztját töltötte be 1898 és 1900 között. A női kaszinó látogatói alapvetően a férfi kaszinó tagjainak családtagjaiból kerültek ki, azonban a kaszinó béli összejövetelek célja nem a társas művelődés volt, hanem elkerülése a társas élet új formáinak kizárásából. A női kaszinó egyúttal nem jelentett szabadságot, a nők és a férfiak külön bejáraton közlekedtek és a nők az úgynevezett „sárga” termet használhatták. A patriarchális berendezkedésre való további bizonyítékként szolgál (a nőket nélkülöző idea megszületése mellett), hogy a nők nem szerepeltek a Kaszinó tagnévsorában, annak ellenére, hogy éves tagdíjat fizettek, valamint a női kaszinók tagjait is kizárólag férfiak vehették fel. Bezárása is ezt a tényt bizonyítja: 1908-ban a férfiak taglétszáma annyira megnőtt, hogy szükségessé vált a sárga terem átadása (Nagy, 2006; Eöry, 2017).

Érdeemes egy harmadik típusú szórakozóhelyet kiemelni, ezek pedig a mulatós éjszakai kávéházak voltak. Itt a félvilági (vagy a saját hírükre keveset adó) nők fordultak meg leginkább, mellettük pedig prostituáltak, táncosnők, felszolgálónők, női zenekarok tagjai és kasszírnők

voltak megtalálhatóak ezeken a helyeken, akik elsősorban a férfiakat szórakoztatták (Varga, 1996).

2.7 A divatot érintő elméleti megközelítések és a különböző fogalmi rendszerek

A divattörténet historiográfiája

A nőtörténeti és a társadalmi nemek kutatásának nemcsak az elméleti kerete, hanem a tematikája is folyamatosan megújul, valamint kiszélesedik. A korábbi évtizedekben ennek a tudományterületnek a fókuszában csupán néhány olyan téma állt, mint a női jogok, a női munka, a nőnevelés és művelődés vagy a női szervezetek és mozgalmak. Az elmúlt években ezzel szemben egyfajta szélesedés tapasztalható és előtérbe kerültek a korábban nem, vagy csak kevésbé tárgyalt témák, többek között a női test, a sexualitás, a női egészség és a divat. Az alábbi fejezetben a divat elméleti keretét tárgyalom, kitérve a szociológiai, történettudományi és kommunikációtudományi fő áramlatokra és elméletekre.

A divat, mint kutatási terület komplex kutatást igényel, hiszen vizsgálata megannyi szemszögből történhet. Hozzá kapcsolódik egyaránt a technológia, a kereskedelem, a gazdaság, valamint különböző társadalmi- és kulturális kérdések. Éppen ezért megközelítése több diszciplínát igényelhet, mint a társadalomtudományokat, a pszichológiát, a kommunikációtudományt, a politológiát, a szociológiát vagy a történettudományt. Mindenekelőtt a divattörténet historiográfiáját dolgozom fel, amelyhez F. Dózsa Katalin *A viselettörténet története* (2016) című tanulmánya jelentett segítséget. Az alábbi alfejezet beosztása az ő tanulmányát követi, amelyet további szakirodalmakkal egészítettem ki.

A különböző viseletek történeti datálása és feldolgozása három különböző területen történt, amelyek összefüggést mutattak egymással. Az első ilyen volt a muzeális gyűjtés, amely a reneszánsz idején jelent meg. A különböző viseletek teaurálása praktikussági okokból történt. A korábbi generációk ruhái komoly anyagi értéket jelentettek, amelyeket őriztek, sőt hordtak is. A teaurálás háttérében azonban megbújhatott gyűjtőszennvedély is, például II. Ferdinánd megszerezte Zrínyi Miklós öltözékét, amelyről rézmetszetet is készíttetett. A felhalmozódó ruhák idővel katalogizálást kívántak, amely az öltözködés történetének kutatásának egyik legfontosabb kiindulópontját jelentette. A 17. és a 18. században a felvilágosodásnak köszönhetően megnőtt az igény a történelem ismerete iránt. Herculaneum (1738), majd Pompeji

(1748) felfedezése és a különböző művészetelméleti munkák (mint Winckelmann, Laugier vagy Mengs) felkeltette az antik világ iránti lelkesedést, így a korszakban az itáliai tanulmányutak és látogatások a kulturális nevelés részévé váltak. Az antikvitás erősen érezte a hatását a divatban is, a 18. században az arisztokrácia nőtagjai öltözködésükben, arcfestésükben igyekeztek utánozni az istennőket, görög stílusú lepel-ruhákat viselve. Ez a korszak nem tartott sokáig, 1804-től, Napóleon koronázása után újra nehéz öltözékeket viseltek a nők, kialakult egyfajta testtakarás és prűdéria, amely éles ellentétben állt a korábbi évekkel. Ez az időszak jól mutatja a divat historizáló jellegét, a historikus elemek váltakozását (F. Dózsa 2016).

A romantika időszakában a divat a nemzeti jelleget kereste: az angolok a középkorban, a németek az úgynevezett német reneszánszban és V. Károly német-római császár uralkodásának idejében, a franciák a 16. században (IV. Henrik, majd XIII. Lajos uralkodása idejében) vélték ezt megtalálni. Angliában 1740-es években kezdődött a Gothic medieval mozgalom, amely a középkori újjáéledést tartotta szem előtt. Ez a 19. század elejére létrehozta a neogótikus stílus, amely a nemzettudat stílusát alapozta meg (Taylor, 2004). A romantika eszméi hatással voltak az öltözékekre is, XVI. Lajos udvarában terveztek nemzeti öltözéket, amely IV. Henrik korának viseletét idézte fel. Napóleon császársága alatt az empire és a 16. század formái keveredtek, például a széles vonalvezetés a Medici-gallérral (F. Dózsa, 2014; 2016).

A felvilágosodás, majd a romantika hatására a 19. században a historizmus, a divat mellett, több (képző)művészeti ágban uralkodott. A történelmi festészet ekkor aranykorát élte, számos történelmi tabló és rokokó életkép jelent meg ebben a korszakban. A 18. század legvégéig nem jelent meg az igény a korhű jelmezekre a színházművészetben. A klasszicista hatás azonban begyűrűzött a színpadra és megjelentek a történelmileg teljesen hű jelmezek is. Az egyik első ilyen előadás Voltaire *Brutus tragédiája* volt, ahol Proculus konzul szerepét a kor híres színésze François Joseph Talma játszotta. Talma a színjáték során gyapjútunikát és bíborszegélyes tógát viselt. A 19. század folyamán a színpadra vitt díszek és öltözékek korhúsége követelménnyé vált. Ez nemcsak Nyugat-Európában, hanem Magyarországon is jellemző volt, például Keglevich István gróf műtárgyakat vásárolt a Magyar Királyi Operaház és a Nemzeti Színház számára. A színházi kosztümök a divatra is hatással voltak. Az 1840-es években a 17. századi németalföldi viselet jelent meg a ruhákon, ezt később a neobarokk és a neorokokó követte. Később a különböző historikus formák összekeveredtek egy-egy öltözéken belül, változatos forma- és stílusvilágot mutatva (F. Dózsa 1989; 2014).

Az első viselettörténeti könyvek alkotói műgyűjtők voltak, akik feladatuknak tekintették, hogy a különböző korszakokból fennmaradt emberábrázolásokat segítségül hívva, bemutassák a régi korok öltözködéseit. A 18. és a 19. század fordulóján éppen ezért elsősorban nagy, összefoglaló művek születtek, amelyek szélesen (akár száz évet véve alapul) határoztak meg egy-egy korszakot, azt feltételezve, hogy nem változott a divat. Ezek a kötetek számos színes ábrát, metszetet tartalmaztak és egyre elterjedtebbé váltak a szöveges kiegészítések is. Ezek a szövegek felhasználták a levéltárakban és adattárakban található forrásokat (F. Dózsa, 2016).

Angliában a 17. században kezdték el kutatni a viselet történetét. Az egyik ilyen első kiadvány Randle Holmes nevéhez kötődik, aki a *The Academy of Armory* (1688) címmel adott ki lexikont, amelyben a fegyverzetek mellett részletes leírás található a római hódítás korának öltözködéséről is. A 17. és a 18. század fordulóján élt és alkotott Thomas Hope, utazásai során pedig számtalan rajzot készített. Az Európát, Ázsiát és Afrikát bejáró író és műgyűjtő végül 321 rajzot adott ki *Costumes of the Ancients* (1908) címen. Könyvének célja az volt, hogy segítse a kortárs színházakat és a klasszicista festőket a historikus témák megjelenítésében. A francia kutatók elsősorban az antikvitás iránt mutattak érdeklődést, 1772-ben jelent meg Michel-François Dandré-Bardon francia festő kötete, a *Costume des Anciens Peuples*. Művészként gyönyörű ábrázolásokat készített, azonban a leírásai elnagyoltak, pontatlanok voltak. Egy másik festő, a belga André Lens is úttörő munkát jelentetett meg, *Le Costume: Essai sur les Habillements et les Usages de Plusieurs Peuples de l'Antiquité Prouvés par les Monuments avec Figures* (1776) címmel. Munkáit valószínűsíthetően felhasználta Jean-Jacques Louis David híres festményéhez, a Henrietta Delacroix, Madame Verniac portréjához (F. Dózsa, 2016).

A 19. század közepétől régészek és történészek kosztümtörténettel kezdtek el foglalkozni, a látványos karcok és grafikák helyett, az egyszerű fekete-fehér rajzokkal illusztrált magyarázó szövegek születtek (F. Dózsa, 2016). Ezek a különböző ruhákat igyekeztek történeti és művészettörténeti kontextusba helyezni. Ennek az új típusú munkának az úttörői a németek voltak. 1860-ban jelent meg Hermann Weiss, a berlini királyi Képzőművészeti Akadémia professzorának munkája, amely a *Kostümkunde: Handbuch der Geschichte der Tracht, des Baues und des Geräthes der Völker des Alterthums* címet viselte. Munkájába beemelte a kortárs régészeti és történeti eredményeket is. Ugyan megjelölt források nélkül, de nagyon akkurátus ismertetőt írt Carl Köhler (1871). Művében az ókor, a középkor és az újkor öltözködésére is kitért, valamint különböző társadalmi rétegek szerint felosztotta azokat. Néhány figura mellé szabásmintát is mellékel, hogy a színházi szabók felhasználhassák a

könyvét. 1919-ben Hans Mützel festő és történeti író kosztümgyűjtők számára készített könyvet, amelyek fekete-fehér fényképek és rövid szöveges leírásokat tartalmaztak. Max Tilke néprajzkutató és grafikus a kelet-európai és Európán kívüli népek népviseletének pontos leírására vállalkozott, műve szabásmintákat is tartalmazott (Tilke, 1923). Később, Wolfgang Bruhn művészettörténéssel közösen egy nagy összefoglaló művet készítettek (Bruhn & Tilke, 1941). Élete utolsó művének kiadását, amely az előző két kötetet egészítette ki, már sajnos nem élhette meg (Tilke, 1945).

1920-ra a viselettörténet-kutatók saját tudományos fórummal rendelkeztek, a Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostümkunde (amelynek jogelődje a Verein für Historische Waffenkunde volt). A társaság évente kétszer adott ki füzetet (*Waffen- und Kostümkunde – Zeitschrift für Waffen – und Kleidungsgeschichte* címen), amelyben tudományos publikációk jelentek meg. 1891-ben a bécsi Iparművészeti Múzeumban kosztümiállítást tartottak, amit a múzeum kurátora, Karl Massner rendezett. A bemutatott anyag a 16.-tól a 19.-ig századik tartó időszakot fedte le, amelyben többek közt balkáni (mint szerb, bolgár, albán), valamint német népviseleti darabok voltak megtalálhatóak (F. Dózsa, 2016).

A 19. században Magyarországon Kőváry László (1861) történész próbálkozott öltözködéstörténeti könyv megírásával, feltételezve, hogy a nemzeteket közös nyelv és viselet jellemzi. Habár írását levéltári és irodalmi forrásokra alapozta, mégis hiányos munka született, amelyet gyakran saját, meg nem alapozott feltételezéseivel pótolta. 1879-ben született meg az egyik legfontosabb magyar mű az öltözködéstörténet kutatásában, a *Magyar családélet és háztartás a XVI. és a XVII. században* báró Randvánszky Bélától (1879). Az első magyar muzeológus, aki viseletekkel foglalkozott, Höllrigl József volt. A Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaként tudományos keretek között kutatta és gyűjtötte a különböző viseleteket, ugyanakkor azokról kevés publikációt írt. Ezek közül az egyik legismertebb az 1938-as Iparművészeti Múzeumban rendezett kiállítása után írt füzet, amelyben fekete-fehér illusztrációk is találhatóak (Höllrigl, 1938).

A 20. század közepétől indultak azok az öltözködéstörténetet érintő kutatások, amelyek a mai napig meghatározó szerepet játszanak. Nagy részüket muzeológusok publikálták, elsősorban a saját országuk történetére koncentrálva. Német nyelvterületen érdemes kiemelni Erika Thiel és Ingrid Loschek munkásságát. Thiel 1960-ban írta a *Geschichte des Kostüms: Die europäische Mode von den Anfängen bis zur Gegenwart* című művét, amely sajnos nem rendelkezik magyar fordítással. A kötet 62 színes és 548 fekete-fehér képet tartalmaz. Loschek, aki viselettörténetet és divatelméletet is egyaránt kutatott, 1987-ben jelentette meg *Reclams Mode- und*

Kostümllexikon című művét. A kötet két nagy részre oszlik, először egy kidolgozott divattörténeti összefoglaló található, majd egy lexikon, ahol részletesen olvashatóak a divattervezők és -cégek.

Baloldali nézőpontból közelítette meg az öltözködés történetét a dán Rudolf Broby-Johansen, aki egy rövid ideig a dán kommunista párt tagja is volt. Számos könyvet írt, a leghíresebb a magyarra is lefordított, majd a Gondolat Kiadó gondozásában megjelent *Az öltözködés története* (1969). Broby-Johansen az öltözködés történeti változásait igyekezett beilleszteni a marxista osztályelméletbe, és ebből konzekvenciákat vont le, például a ruhahosszból következtetett a termelékenység mértékére.

A 20. század első felében Franciaországban is megkezdődött a tudományos öltözködéskutatás. 1931-ben jelent meg Jacques Ruppert *Société de l'Histoire du Costume* című kötetsorozata. Egy másik, nagy terjedelmű kötet, a *Histoire du Costume en Occident de l'Antiquité à nos jours* 1965-ben jelent meg François Boucher tollából. A könyv az ókortól a 20. századig ismerteti a különböző országok viseletének történetét és azok kialakulásának körülményeit, valamint részletesen bemutatja a használt textileket, színeket, mintákat és kiegészítőket. A 353 színes és 789 fekete-fehér ábrához magyarázatokat fűzött. Forrásai változatosak voltak, felhasznált festményeket, metszeteket, valamint divatlapokat is. A kötet korának egyik legjobban kidolgozott és legpontosabb műve volt az öltözködéstörténet tekintetében. Boucher könyvének mintájára született meg a *The Book of Costume* 1948-ban, amelyet egy amerikai író- és jelmeztervező, Milia Davenport írt. A *The Book of Costume* is számos illusztrációt tartalmazott, minden kép eredeti műtárgyról készült (F. Dózsa, 2016).

A divathistoriográfián belül érdemes kiemelni az egyik legnagyobb hatású francia történeti művet. Fernand Braudel *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle* (1967) című művében (amelyet Lucien Febvre megbízásából kezdett írni) a 15. és a 18. század közötti időszak gazdasági tényeinek megfigyelésére készítette, egy hosszú fejezetet szentelt a divat és a ruhák témakörének. Véleménye szerint a divat nem anekdotikus, hanem szoros összefüggést mutat a nyersanyaggal, a különféle feldolgozási eljárásokkal és a társadalmi hierarchiával kapcsolatban. A ruha emellett jelzi a társadalmi ellentéteket és a különböző csoportok felemelkedési szándékát, amely a hierarchiában magasabban levőket változtatásra készíti. Braudel a ruházatkódás alakulását két feltételezésből is vizsgálja, az egyik a társadalom mozdulatlanságának elképzelése, a másik a társadalom egészének szegénysége. Előbbire példaként a távol-keleti országokat hozza, ahol már a 15. század előtt a mandarinok ruházata, amelyet a hivatalban viselnek, minden tartományban megegyezik. Braudel kiemeli, hogy

ezekben a társadalmakban csak akkor következik be változás, ha egy, az egész társadalmi rendre kiterjedő politikai hatás történik, ide értendő a hódítás vagy az uralkodó, uralkodói csoport felől érkező nyomásgyakorlás. Braudel, másik feltételezése, amely során a társadalom tagjai egyaránt szegények lennének, a mozgási szabadság, a változás megszűnését vonná magával. Ez esetben a hétköznapi ruha dísztelen és hosszú ideig változatlan maradna, csak a munka funkcionalitásának felelne meg, az ünnepi alkalmakra viselt formaruházat, pedig a generációk között öröklődik és (a nemzeti viseletek különbözősége ellenére) ugyanazt a formát ölti.

Braudel (1967) külön figyelmet szentel az európai divatnak is, amelyet gazdagnak és változónak fest le. A divat mai értelemben vett kialakulását az 1350-es évekre datálja, amikor a férfiak a hosszú köntösszerű ruhadarab helyett rövidebb tunikát kezdenek viselni, a nők öltözete pedig jobban a testükhöz simul. Ez a változás később szabályszerűséggé válik Európában, ugyanakkor a nemzeti viseletek továbbra is élnek. A 17. századtól kezdve a francia viselet elterjed Európa-szerte, amelyet utoljára Spanyolország vesz át. A 18. századtól kezdve a francia viselet dominánssá válik az egész kontinensen. Ebből a vezető szerepből Braudel arra következtet, hogy Európa a viszályok ellenére, és éppen amiatt mégis egyetlen családnak számít. A technikai fejlődéssel a párizsi divat eljutott a kontinens minden szegletébe. Ugyanakkor a francia divat dominanciája két ellenállással is találkozott. Az egyik, az a korábban már kiemelt szegény réteg volt, a másik pedig a helyi ellenállás csoportjai, akik elzárkóztak Párizs vezető szerepe elől.

A 20. század közepén a brit viselettörténetírás atyjának Cecil Willett Cunnington és James Laver tekinthető. Cunnington orvos volt, feleségével pedig kosztümöket gyűjtöttek, az 1930-as évekre már több mint 1000 darabból állt a gyűjteményük. Élete során számos kötetet publikált — többet a feleségével közösen —, írásai tárgycentrikusak voltak (Cunnington 1937, 1941, 1954; Cunnington & Cunnington 1951, 1952, 1957, 1963, 1966). James Laver a Victoria and Albert Múzeum kurátoraként került kapcsolatba a viselettörténettel. A divat kapcsán elsősorban a társadalmi, szociológiai kontextus érdekelte. 1969-ben adta ki könyvét, amely *A Concise History of Costume* címet viselte.

Hasonló írások Magyarországon is születtek, igaz csak a 20. század elejétől. 1900-ban született meg a *Magyar viseletek története* Nemes Mihály tollából. A festőművész és viselettörténész igyekezett több típusú forrást is felhasználni a munkájához és teljes rekonstrukciót adni a magyar öltözködés történetéről. Az ábrák elkészülte után felmerült az igény a szöveges kiegészítésre is, amelyre Nagy Géza történész és régész vállalkozott. A kiegészítő szövegezés

mellett egy tanulmányt is írt Nagy. A kötet 2002-ben újra kiadásra került Tompos Lilla korszerű írásával kibővítve azt. Szintén egy nagy átfogó munkára vállalkozott az Iparművészeti Iskolában viselettörténetet tanító Domanovszky Endre. Munkáját halála után özvegye juttatta el a Corvina Kiadóhoz, ahol 1979-ben meg is jelent *Korok ruhái* címmel. A munka azonban pontatlan és sok helyen helytelen rajzokat tartalmaz (F. Dózsa, 2016).

A divattörténet a 20. század utolsó harmadában vált önálló tudományággá. Ennek első lépése a ruhatervezés művészetként való elismertsége volt. A divattörténet ezáltal sikeresen levált a történettudományról és a művészettörténetről, önálló diszciplína lett. F. Dózsa (2016) tanulmányában kiemeli, hogy módszertanában a divattörténet hasonlít mindkét tudományágra, ugyanakkor fontos különbségek is fellépnek. Az egyik ilyen eltérés az az, hogy a divattörténet egyforma értékű forrásnak tekinti a képi és a szöveges anyagot, szemben a történettudománnyal, amely elsősorban írott forrásokra alapoz. A művészettörténettől való eltérése az elemzett kép színvonalának kritériumában rejlik, azaz a divattörténet számára nem a minőség a szempont, hanem az ábrázolt alak. F. Dózsa (2016) emellett kiemeli a datálás fontosságát, amely meghatározó sarokköve minden egyes divattörténeti munkának. A különböző elemzésekben kulcsfontosságú az adott ruhadarab kontextuális értelmezése és elhelyezése a mikrotörténelemben. Ennek az elméleti háttere a következő fejezetben olvasható.

A 20. században egyre nagyobb figyelem irányult a divatra, mint művészeti ágra. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a számos divatmúzeum létrejötte, többek között Párizsban, Kiotóban, Brüsszelben és Barcelonában. Emellett számos múzeum rendelkezik textiltörténeti, viselettörténeti és kosztümtörténeti gyűjteménnyel, amely számos új kutatás és kiállítás forrását képezi. Ez utóbbira példa a Metropolitan Múzeum, amelynek Kosztüm Intézete 1983-ban rendezett egy Yves Saint-Laurent életmű kiállítást (F. Dózsa, 2016).

A jelenkori divattörténeti kutatásoknak köszönhetően egyre több szakkönyv és ismeretterjesztő mű születik, mind nemzetközi, mind magyar területen. Példaként lehet említeni Barbara Vinken *Angezogen: Das Geheimnis der Mode* (2013) című művét vagy Jennifer Baumgartner *You are What You Wear: What your Clothes Reveal about You* (2012) könyvét. A 20. század történetét feldolgozó művek közül az egyik legszeleesebb munkára Marnie Fogg, a University of Wales Divat- és Textiltanszékének adjunktusa vállalkozott, munkája *A ruha: 400 ötlet, amely megváltoztatta a világot* címen jelent meg magyarul 2015-ben. Habár a mű címe könnyed olvasmányt ígér, mégis széles tudást kínál az olvasóknak.

2.7.1 Divat és divatelmélet, mint fogalom

A divat fogalmának összetettségét interdiszciplinaritása jelzi, több tudományág is foglalkozik vele. Éppen ezért nem létezik egyetlen, univerzális definíció, amellyel leírható lenne, több divatfogalom is létezik párhuzamosan, attól függően, hogy melyik terület felől vizsgáljuk. A meghatározást tovább nehezíti, hogy a divat nem statikus jelenség, eltérő korszakban és kultúrkörben más jelentéssel bírhat. A fejezet koncepciójának kialakításához Szentesi Réka (2018) írását használtam sorvezetőként, amelyet további kutatásokkal és szakirodalommal egészítettem ki.

A 20. század második feléig, azaz a divattörténet önálló diszciplínává válásának idejéig, a divatfogalmak elnagyoltak és általánosak voltak. A század közepén jelentek meg kontextuális fogalomértelmezések. Herbert Spencer szociológus a társadalmi jel utánzásaként tekintett a divatra. Georg Simmel szintén társadalmi-kulturális terméként definiálta. 1928-ban Paul Henry Nystrom amerikai közgazdászprofesszor az *Economics of Fashion* című könyvében a divatot az adott korszak meghatározó stílusának tekintette. Roland Barthes (1982) nyelvész megállapítása szerint a divat sosem értelmezhető önmagában, igazi jelentése az őket meghatározó normával együtt értelmezhető. George B. Sproles (1974) a divatot magatartásformaként határozta meg, amelyet a társadalom bizonyos csoportja meghatározott ideig követ, mivel helyesnek véli azt. Így a szociológiai megközelítések alapvetően abból indulnak ki, hogy a testen viselt dolog részét képezi az adott társadalom által approbált rendszernek. Ugyanakkor a divat definiálásakor nem tekinthetünk el a gazdaságtantól sem, hiszen a divat mindig önnönmaga motorjaként funkcionál a piaci körforgásban (Szentesi, 2018).

A divat, a viselet és az öltözék szavak gyakorta jelennek meg egymás szinonimájaként, F. Dózsa Simmelre hivatkozva egyenrangúnak és egyenlőnek is tekinti ezeket a kifejezéseket. Szentesi (2018) tanulmányában nem ért egyet ezzel az elgondolással, véleménye szerint a divat kifejezést értelmezhetjük tág és szűk értelemben egyaránt. Amennyiben tágan vesszük, a divat jelölhet bármit, amelyet egy közeg egy korban követ, míg szűken véve a divat a külső megjelenéshez kapcsolódó, bizonyos csoport által követett jelentéssel bír, elsősorban ruházatra vagy hajra vonatkozóan. Fernand Braudel (1982) értelmezése szerint a divat mindig az aktualitások követése, tehát nem csak az öltözködésre vonatkozik.

A viselet és az öltözet közötti különbség kihangsúlyozásához Szentesi (2018) Roland Barthes (1982) elméletét hívja segítségül. Barthes az öltözetet önmagában sem viseletnek, sem divatnak

nem tartotta. Az öltözet akkor válik viseletté, ha a társadalom vagy annak egy adott csoportja magáévá teszi és szabályozza a használatát. Így az öltözék és a viselet között szemantikai kapcsolat mutatható ki. Az öltözék nem jelöl, ezzel szemben a viselet kifejez és gazdag jelentéssel bír. „...az öltözködés jelentése gazdagodó tendenciát mutat, ahogy az öltözetről a viselet irányába mozog” (Barthes 1982, p. 113; idézi Szentesi 2018, p. 15). A divat kifejezés magában rejti a változás potenciálját. Statikus jellegét a vele kapcsolatos szófordulatok is mutatják, mint a „divatban van”, „divatjamúlt” vagy „kiment a divatból”.

Az öltözködéssel kapcsolatos fogalmak közül a divatelmélet és a divatszociológia gyakran szinonima szavakként szerepelnek. Szentesi (2018) véleménye szerint azonban a kettő élesen elkülönül egymástól, a divatelmélet egy nagy halmaz, amelybe az öltözködés okát kutató szociológiai, pszichológiai és gazdasági megközelítések tartoznak, míg a divatszociológia a divat társadalmi-kulturális irányú megközelítése. Éppen ezért alapvető kérdés, hogy a ruházat minek tekinthető: egy testet eltakaró és védő eszköz vagy szimbolikus jelentőséggel bíró tárgy?

A megelőző korok vizsgálataira alapvetően jellemző a funkcionalista hozzáállás, ahogy az az jól látható az előző, divattörténeti fejezetben. A funkcionalitás mellett kidomborodott még az esztétikai jelleg, de az öltözködés összefüggéseinek kutatása a 19. század utolsó harmadától indult el. A divatszociológia kutatásának középpontjában a divat és öltözködés mögötti mechanizmusok állnak, valamint annak a kérdése, hogy milyen szerepet tölt be a társadalom különböző csoportjainak és rétegeinek az életében. A társadalomtudományok ezen területe a divatra és az öltözködésre kulturális és társadalmi termékként tekint és a szimbolikus jelentőséget hangsúlyozza, valamint távol helyezkedik az öltözködés csupán funkcionalitását hangsúlyozó elméletektől. Az interdiszciplináris divatelmélet megalapozói között olyan nevek találhatók, mint Georg Simmel, Herbert Spencer vagy Thorstein Veblen. Munkásságukat ezen fejezet későbbi szakaszában tárgyalom.

A divatelmélet intézményesülése nemcsak Magyarországon, hanem a nemzetközi szinten is viszonylag későn született meg. A test maga már korábban is a történeti és szociológiai kutatások középpontjába került, de a felöltöztetett test, valamint a test és a ruha kapcsolatának jelentőségéről az 1990-es évekig kevesebb szó esett. 1997-ben indult a *Fashion Theory: The Journal of Dress, Body and Culture* című divatszociológiai folyóirat, Valerie Steele divattörténész főszerkesztésében. A folyóirat célja, hogy területet biztosítson minden olyan kutatáshoz, amely a ruházatot, mint kulturális identitást kutatja. A témában Magyarországon is megjelent néhány kötet, amelyek számos kutatómunkát elősegítenek. Az egyik ilyen Klaniczay Gábor szerkesztésében megjelent kétkötetes *Divatszociológia* (1982), amely több ismert kutató

munkáját teszi olvashatóvá magyar nyelven. Szintén *Divatszociológia* címen adott közzé kötetet Zsolt Péter (2006) szociológus, aki eszmetörténeti kontextusba helyezi az öltözködést, azonban a mélyebb összefüggéseket nem tárgyalja (Szentesi, 2018). Szintén ki kell emelni Mészáros Zsolt nevét, aki elsősorban a (hazai) férfidivat kutatásában alkot kiemelendőt (Mészáros, 2017; 2017; 2018; 2020a; 2020b). Mindemellett Valuch Tibor (2002a; 2002b; 2016) és Simonovics Ildikó (2008; 2012; 2016; 2018) egyaránt élen jár a szocialista divat kutatásában.

Az elmúlt közel 40 évben számos munka született, mind hazai, mind nemzetközi téren, amely az öltözködés társadalmi jelentőségét igyekszik megfejteni. A divatelmélet építőmája, ahogy Szentesi (2018) felhívja rá a figyelmet, az öltözködés rendszerben való felfogásában rejlik, amelynek elemei sosem értelmezhetőek önmagukban és kiragadva társadalmi és történeti kontextusukból. Értelmük elnyeréséhez az őket megalkotó és fenntartó társadalmi, kulturális és gazdasági normák keretein belüli vizsgálat szükséges. A ruha egy szabályozó rendszerbe illeszkedik, amelyet a társadalom és a hozzá kapcsolódó intézmények hoznak létre, legitimálnak és tartanak fenn. Barthes (1982) véleménye szerint az öltözködés axiológiájának lényege a társadalomtörténeti kontextusban értelmezhető, nem esztétikai, formai vagy védelmi funkció szintjén kell megragadni. Braudel (1982) szintén a tág kontextusba helyezés szükségességét javasolta, így társadalmi és gazdasági keretek kialakítására ösztönzött.

2.7.2 Divat és társadalom

Az egyén mindig egyfajta színpadon nyilvánul meg, ahol megjelenésének és környezetének összhangban kell állnia (Steele, 1985). Az egyén tehát öltözékét felhasználva helyezi el magát a környezetében, a segítségével egy képet közvetít magáról. Ilyen ódon az öltözék eszköz (a test melegen tartása és védelme mellett), amely jelek és kódok segítségével kommunikálja az egyén státuszát a külvilág felé. A társadalmi státusz kifejezése okán, a divat differenciálódó képességgel bír. A különbségtétel során a divattrendek terjedése társadalmi tagolódások mentén történik. Az egyén egy meghatározott csoporttal történő azonosulásának az igénye a legerősebb motiváció a divatjel átvételére, ugyanakkor ennek a divatjelnek az elhagyása akkor lép fel, amikor az egyén már nem tud vagy nem akar azonosulni a csoporttal (Klaniczay, 1982). Így a divat mechanizmusának magyarázata abban áll, hogy maga a divat milyen szerepet tölt be a különböző csoportok és rétegek életében és egymáshoz való viszonyában, például mobilitási törekvések vagy hierarchikus elrendeződések (Szentesi, 2018).

A társadalom és a divat kapcsolatában az újítást nevezte meg Braudel (1967). A divat kötetlen, de csak látszólag, véli a történész, hiszen a divat jövője előre kijelölt, pedig korlátozottak. Elterjedése lassan következett be és különböző mechanizmusokra támaszkodott, egészen a 18. századig, amikor az ipari forradalom felgyorsította az élet számos területét. A divat feladatát tekintve Braudel két célt nevezett meg: az eltűntetést és az újítást. Újítás alatt a nyomott mosóáru megszületését emelte ki, amely a technikának köszönhetően gyorsan elterjedt Európaszerte. A divat újító ereje pedig azokban a társadalmakban tud elterjedni, amelyek képesek szakítani saját hagyományaikkal.

Az alacsonyabb társadalmi rétegek vagy csoportok természetes törekvésének tűnik, hogy hasonuljanak a felette állókhoz, míg azok inkább elkülönülni kívánnának. Az utánzással kapcsolatos első elmélet Herbert Spencer (1882) nevéhez fűződik. Írásának kulcsa a tiszteletből, illetve a versengésből fakadó utánzásában rejlik. A tiszteletből fakadó utánzás azon társadalmakra volt jellemző, ahol a hierarchia csúcsán egy valamilyen fogyatékosággal élő személy állt, divathóbortjaival pedig ezeket palástolni igyekezett. Ezeket a hóbortokat nemcsak illeti, hanem egyenesen kötelező volt utánozni a hierarchiában alatta elhelyezkedő egyéneknek. A szociológus antropológiai és történeti példákra támaszkodva fogalmazza meg állítását, miszerint a társadalmilag alul lévő egyének hízelgési vágyból, tetszelgésből viselik ugyanazt, mint feljebbvalóik, amely így terjed fokozatosan lejjebb a divat. A versengő utánzás az a hierarchiában alacsonyabb elhelyezkedésű csoportok egyénjeinek természetes vágya a felettük állóval való azonosulásból következik. A két típus közötti különbség a motivációból fakad, míg az egyik az uralkodó csoportnak való alárendeltségből, addig a másik az uralkodó csoport követéséből fakad. Ez a folyamat akkor vált gyorsabbá, amikor az iparosodásnak köszönhetően az utánzásra fordítható anyagi keret is megnőtt, így az utánzó könnyebben felvehette a versenyt az utánozni kívánttal. A divat így a társadalmi irányítás egy formája, amely mindig egyenlősítésre törekszik. Ezzel a törekvéssel segít eltörölni a különböző társadalmi rétegek közötti különbséget és gyengíti az alárendeltséget. Spencer elmélete a megjelenése utáni néhány évtizedben meghaladottnak számított, ugyanakkor mégis fontos alapkövét jelenti a divatról alkotott elméleteknek.

Spencer utánzás-elméletét kiegészíti Georg Simmel (1973) elgondolása, a leszivárgás-elmélet. A teória epitómája, hogy az alsóbb társadalmi csoportok mindig igyekeznek lemásolni a felsőbb csoportok jelrendszerét. Simmel a divatot egy hierarchikus társadalomban egy adott minta utánzásának tekintette, amely egyben differenciáló hatással is bír, hiszen a felső és alsó rétegek divatja mindig eltér egymástól. Amint azonban a divat széles körben elterjed, elveszíti

státuszfunkcióját, így a felsőbb csoportok új megkülönböztetést szolgáló elemet keresnek. Simmel a divatra, mint örökös körforgásra tekint, amely alapja egy-egy divatvonulat létrejöttének, elterjedésének és megszűnésének. A körforgást a megkülönböztetés és a csoporthoz tartozás iránti vágy tartja mozgásban. Simmel prezumpciója, hogy minden társadalmi csoport vagy réteg a fölötte állót utánozza és közvetlenül az alatta lévőtől akarja magát megkülönböztetni, eszerint a legújabb divat mindig a hierarchia csúcsán állóé. Amint az alsóbb csoportok is követni kezdik, a felső csoport elhagyja az adott trendet és újat vesz magához. Így természetszerű, hogy egy idő elteltével a trend megreked, megszűnik az elkülönülés és ennek hatására eltűnik. Ezáltal – Simmel elgondolását követve – divatról akkor beszélhetünk, ha az elkülönülés és az utánzás egyszerre, azonos időben van jelen. Simmel véleménye szerint a divat változása egyben reflexió is a társadalomra, a gyors divatváltozás a nyugtalan társadalom egyik sajátos jellemzője. Emellett a divat fontosságának mértéke a társadalom elveivel is összefüggésben áll, minél nagyobb jelentőséget kap a divat, annál gyengébb elvek mentén élnek az egyének. A divat emellett nemcsak az utánzás, hanem a kitűnés vágyát is kifejezi, amely legjobban a nők esetében valósul meg. Ugyanakkor a divat tömegcselekvés is, amely során a szégyenérzet eltűnik, hiszen az egyén a hasonló divatot magáénak valló tömegben nem érzi magát egyedül. Simmel a divattal kapcsolatban kiemeli még jelenséget, a divat visszautasítását. Aki a divattól mereven, szándékosan elzárkózik szintén egyfajta utánzást hajt végre, csak ellentétes előjellel. A szociológus egyik legnagyobb érdeme, hogy az öltözködés alkalmas az identitás formálására és kommunikálására, ennek relevanciáját pedig saját korának urbanizációs és modernizációs keretei között értelmezte. Interpretációja szerint a nagyvárosi ember saját identitását igyekszik megszilárdítani a divat énképfarmáló szerepén keresztül.

Simmel leszivárgás-elméletének cáfolatát Charles W. King fogalmazta meg 1963-ban. Bírálata az empirikus bizonyítás hiányára alapozta: Simmel elméletének alapját olyan anekdoták képezték, amelynek bizonyíthatóságuk híján nem tekinthetőek történeti forrásnak. Mivel King a korábbi elméletek kritikájaként emeli a tényszerű bizonyítás hiányát, ezért kutatásában a női kalap példáját felhozva mutatja be, hogy a modernkori divatviselkedés nélkülözi a leszivárgás-elméletet. Ennek fő oka az, hogy a függőleges irányú (hierarchikus) áramlást megakaszt és lehetetlenné teszi a modern társadalmi környezet (a minőségi ruházatkodás egyre több ember számára elérhető), a divatipar termelése és eladási stratégiái (amely során a fogyasztónak nincs lemaradási ideje) és a tömegkommunikáció (amely által felgyorsul a legújabb divat ismerete). King a leszivárgás elmélete helyett inkább az átszivárgás modelljét javasolja a modern divat

mozgásának meghatározására, amely négy pont köré rendeződik. Ezek közül az első az, hogy a gyártási és kereskedelmi stratégiáknak köszönhetően a fogyasztók egyszerre értesülnek az új divatról, attól függetlenül melyik társadalmi csoportba tartoznak. Másodsorban, a fogyasztók személyes preferenciáikat figyelembe véve választhatnak a kínálatból. A harmadik pont az újítoók szerepe, akik elkülönülnek a társadalmon belül és kulcsfontosságú szerepet játszanak a divatátvétel irányításában. Végül, de nem utolsósorban, a divat nem vertikálisan, hanem horizontálisan halad, mintegy átszivárog a különböző társadalmi rétegeken.

A divatelmélet tehát nem egyéni döntésnek, hanem a társadalom által befolyásolt cselekményként tekint az öltözködésre. Philippe Perrot (1994) társadalomtörténész kiemeli, hogy a 19. században uralkodó szigorú szabályrendszerek uralták az öltözködést, így az egyén nem önállóan döntött bizonyos ruhák mellett, hanem a meghatározott lehetőségek közül választott (Szentesi, 2018).

2.7.3 A divat mint nyelv: szemiotikai megközelítések

A divat nyelvként való értelmezése alapján a beszédhez hasonlóan a ruha is képes üzenetet közvetíteni, tehát kommunikációs feladatokat is betölt. Erre az elképzelésre több modern elmélet is épített. A divat szemiotikai megközelítése előtt érdemes néhány bekezdést szentelni e terület alapjainak. A legrövidebb definíció szerint a szemiotika az maga jelek tudománya és érintett mindenben, amit jelnek lehet venni. Ezek alapján a szemiotika egy átfogó terület, amely alá többek között a képek, a hangok, a jelek vehetőek (Chandler, 2002). Habár a szemiotika tudománya több mint kétezer éves történettel rendelkezik, az 1960-as évek után vált igazán népszerűvé. Jelenleg interdiszciplináris tudományágként nemcsak a társadalomtudományokban (például biológia), hanem a természettudományokban is előszeretettel alkalmazzák. A szemiotikát Charles Sanders Peirce három fő ágra osztotta: szemantikára, szintaktikára és pragmatikára (Voigt, 2003).

A pragmatika a jel és az egyének közötti viszonyt vizsgálja, a mindennapi kommunikációt érinti. A szintaktika két egyén közös nyelvtan alkalmazása során létrejött mondatok képzését, felépítését jelenti. A szemantika a jelek és a létező világ közötti viszonyt vizsgálja, középpontba helyezve a jel és a valós dolog közötti összefüggést. A szemantikához három jeltípus tartozik: a szimbólum, az ikon és az index. Ikon esetében hasonlósági viszony áll fenn a jel és a jelzett dolog között, azaz a jel hasonlít a dologra, amelyet jelez. Az index esetén oksági viszony áll fenn, ahol a jelhez pontos jelentés szegül, például a tűzhez tartozó füst. A szimbólum, amely e

disszertáció szempontjából fontos (és a morális pánikhoz kapcsolódóan jelenik meg itt), mindig konvencionális alapon nyugszik, egyének alkotják meg (Hoppál & Nagy & Szemadám, 2010).

Szentesi (2018) Alison Laurie, Fred Davis és Roland Barthes nevét emeli ki. Alison Laurie (1992) az öltözék között direkt analógiát állapított meg. Véleménye szerint a ruházat számos nyelvezettel rendelkezik, minden egyes nyelvezetnek pedig saját szókinccse van. Így a ruhákat, a szavakhoz hasonlóan mondatszerűvé lehet alakítani, azok összesége pedig komplex jelentést ad végül.

Fred Davis (1992) szintén nyelvnek tekintette a divatot. Elmélete szerint az öltözködés egy vizuális nyelvezet, jelek és szimbólumok komplex összessége, amely saját szabályrendszerrel, szókinccsel és szintaxissal rendelkezik. Az öltözködésre kommunikációs eszközként tekintett, ahol a szimbolikus jelentések értelmezése egy strukturált rendszerben helyezkedik el, ezt a rendszert pedig az adott társadalmi normák határozzák meg. Az értelmezés kódrendszeren keresztül történik, a különböző kódokat az ruha színe, mintája, anyaga, szabása, valamint az alkalom és a környezet határozza meg; ezáltal a dekódolás kontextusfüggő.

A divat nyelvészeti megközelítésének legismertebb szerzője Roland Barthes, aki a *Système de la Mode* (1967) című munkájában a divatot jelrendszerként értelmezte, munkássága a szemiotikára épül és kérdésének tekinti, hogy a kulturális jelenségek vizsgálata szélesíthető lingvisztikai elemzéssel. Kutatásának indoklása a divatlapok közvetítő szerepén nyugszik. Barthes a divattal kapcsolatban három ruhát különböztet meg, a képruhát, a ruháról írott szöveget és a valóságos ruhát. Az első kettő struktúrája eltérő, míg az egyik plasztikus a másik verbális, ugyanakkor a divatfénykép és a képruha nem olvad össze, hiszen a divatfényképészet speciális szabályrendszert foglal magába. Barthes írásában csak az írott ruhát és a verbális struktúrát elemzi. A leírt szöveg hangsúlyossá válik, elsősorban a kulturális beágyazottság okán, hiszen a tömegkultúra része lenne akkor is, ha nem kapcsolódna hozzá valóságos ruha. Barthes fókusza azért helyeződik a verbális kifejeződésre, mert véleménye szerint a valóság szeleteiből többet tud megmutatni, mint egy divatfénykép. Vizsgálata három fő szintre terjed ki, először meghatározza a divat és a valóságban létező ruha összefüggéseit, majd az öltözék és annak leírása közötti viszonyrendszert mutatja be, amely az írott öltözék kódja, végezetül pedig a divat és a leírt öltözék kapcsolatát fejt ki.

A divat jelentései nem következnek feltétlenül a jelből, gyakran megkonstruáltak. A dekódolás nehézségekbe ütközhet, a tér és az idő eltérése, valamint a dekódoló saját tapasztalata környezete, annak normarendszere eltérő értelmezést adhat. Ezáltal előfordulhat, hogy a

jelentés és a jel nem kerül összhangba. Közismert jelekért éles harc folyhat, a kisajátítás pedig ideológiai, gazdasági vagy társadalmi csoportérdekhez fűződhet (Szentesi, 2018).

2.7.4 A divat és a gazdaság kapcsolata

A divat kapcsolódik a gazdaságtan témaköréhez is. A témában az egyik legfontosabb kutatás Thorstein Veblen nevéhez fűződik, aki a *The Theory of the Leisure Class* (1970) címmel adta ki művét. A munka a fogyasztás szimbolikus jelentőségét hangsúlyozza, emellett kiemelt figyelmet szentel az öltözködés kérdésének és a divat szerepének. A közgazdász egy sajátos történeti perspektívát mutat, amely során a primitív történeti korszakban a hasznos tevékenységet végző egyének csoportokba tömörültek, majd a magántulajdon megjelenésével a társadalmi rendszer megváltozott. Ezáltal kialakult egy dologtalan osztály, amely a pénzügyi intézmények vezetésével, kormányzással, vallással és sporttal töltötték idejüket. Ezzel párhuzamosan a hasznos feladatot ellátó egyéneket szégyenteljesnek bélyegezték, míg a dologtalan csoport esetében a zsákmányolás vált jellemzővé. Röviden, Veblen elmélete szerint kettéválik a javak termelése és a javak birtoklása. A dologtalan osztály (ahová a nők és a szolgák is tartoznak, mint a férfiak által tulajdonolt egyének) később hivalkodó fogyasztással különíti el magát a többi csoporttól.

Veblen (1970) véleménye szerint az a fogyasztás eklatáns példája, öltözék pontos lenyomatot ad a társadalomban lévő státuszokról és szerepekről. A vebleni elmélet szerint a ruha funkcióját státuszjelző értéke adja, amelyet egyfelől a minőség, másfelől pedig az érték mutat meg. Éppen ezért, véli a közgazdász és szociológus, a társadalmi struktúrában felül lévő csoportok nőtagjainak ruházata azt mutatja, hogy nem végeznek fizikai feladatot. Ennek a dologtalanságnak a leginkább szembetűnő mozzanata a fűzött derék. A szociológus véleménye szerint az alsóbb társadalmi csoportok is viseltek fűzött, de csak alkalmanként, mint luxuscikk. Szentesi (2018) kiegészíti a szociológus elméletét azzal a ténnyel, hogy a kor női ruháinak időigényes felvétele és az ahhoz tartott személyzet szintén hozzáad a státuszjelölő mivolthoz. Emellett Veblen korának társadalmi női feladatnak tekintette a család (férj vagy férfi rokonság) társadalmi és anyagi hovatartozásának reprezentálását.

Szentesi (2018) kiemeli a fogyasztás kérdését is, mint a divat ösztönzőjét. Ebből a szemszögből vizsgálta az öltözködést Werner Sombart (1902) német közgazdász. A divatot a kapitalizmus „gyermekének” tekintette, ahol a gyakori trendek változása a fogyasztás motiválójaként lépnek fel. 1902-ben a divatcikk iránti megnövekedett kereskedelmet a városiasodó társadalom

kontextusában elemezte, ahol a ruha értéke nem a tartósságban, hanem az újdonságban fejeződött ki. Sombart szerint a divat a megkülönböztetés eszköze, amely mivoltára a gyártók és a kereskedők lehetőségként tekintenek. A különbözni vágyást megfogalmazó fogyasztói közegben a nóvum erősebb motivációval bír, mint a minőség vagy a hosszú távú felhasználási lehetőség. Sombart előre tekintő, hiszen alapjaiban leírja a 21. század fogyasztó magatartás működését (Szentesi, 2018).

Baudrillard (1993) inkább filozófiai irányból közelítette meg a divat kérdését. Véleménye szerint a divat nem más, mint szimuláció, kód, törvény, azaz maga az áru elbűvölő képessége. Éppen ezért változékonysága miatt a kapitalista fogyasztást tartja folyamatos mozgásban. A szociológus véleménye szerint a divat a kiváltságait annak köszönheti, hogy az alkotóelemekre bomlott világ jelenik meg benne. A divatban felszámolódnak az értékek, minden munka elveszti az egyediségét és felcserélődik a szabadidővel. A divat erejét az eredetnélküliség és az ismétlődés adja, tehát sosem lehet aktuális, mindig csak egy új ciklus kezdete, tehát paradox módon nem aktuális. Baudrillard szerint attól a pillanattól számít valami divatnak, amikor valami egy modell nyomán létrejön, de a divat maga mindig csak újra teremődik. A divat emellett megőriz egyfajta radikális társadalmiságot, azonosulással összeköti az egyéneket. Mind erre a jelteremtés képessége ad lehetőséget a divatnak, amely egyszerre kegy és megkülönböztetés. Baudrillard véleménye alapján éppen ez a veszélye a divatnak, hiszen ezáltal mesterséges szenvedéllyé válik. A divat elmélyülése által pedig a test médiummá válik, elsősorban a női testté (amelyhez polgárisodástól kezdve kapcsolódik a divat). A szociológus végül a divat és a moralitás kérdésére tér ki. Baudrillard kiemeli, hogy a divat minden esetben immorális és nem ismer értékrendet, mivel minden értékrendet felforgat és túlmutat rajtuk. Pont ezen felforgatás miatt fontos ennyire a fiatalok számára a divat, mert egyben ellenállást is jelent.

René König (1982) oppozíciós filozófiai megállapítása szerint a divat mellett létezik antidivat is, ez utóbbi a 20. század elején vált divattá az ifjúsági mozgalmakban. Az antidivathoz egyúttal antiideológia is tartozik, amely egyúttal tiltakozás a középosztály erkölcsi felfogása ellen. Az antidivat azonban nem egyenlő a divat felszámolásával, hanem valójában mindig egy új divat kezdete. Ennek a folyamatnak az eredménye pedig óhatatlanul a régi uniformisok fokozott eltűnéséhez vezet. Így az antidivat nem egy epizód, hanem egy rétegdivat kezdeti fázisa, amely kezdetben mindig széles tömeggel áll szemben.

A 19. században az öltözködéssel kapcsolatban folyamatosan előtérbe került az egyéniség és az egyéni stílus megmutatásának a kívánalma, az önkifejezés motivációként léphet fel a fogyasztásban. A divat jelenségének közgazdasági irányú megközelítései a jelenségre, mint a

merkantilista kapitalizmus termékére tekintettek. Ezzel az elmélettel helyezkedett szembe Elizabeth Wilson (2003), aki szerint ez egyoldalú, csupán marketing irányból közelítő magyarázat. Szentesi (2018) szembehelyezkedik Wilson véleményével, rávilágítva, hogy a divatváltozások mögötti tudatos fogyasztói ösztönzés már XVI. Lajos korában kimutatható. Azzal, hogy a ruházatot a gazdasági szféra teremti és bocsájtja piacra, a divat tekinthető gazdasági fogalomnak is (Kovács, 2009).

2.7.5 Divat, (nyilvános) tér és test

Szentesi (2018) tanulmányában hangsúlyozza az öltözködés, a nyilvános tér és a test kapcsolatát. Az előző alfejezetben kiemelt önkifejezés és egyéniség témaköréhez kapcsolódik a (városi) nyilvánosság és a polgári értékrendszer kérdése. Ennek gyökerét Valerie Steele (1985) a 14. századi Európa társadalmi berendezkedésére teszi. A 19. századot megelőző időszakban a divatkövetés az elit abszolút kiváltsága volt. A modern korban divatkövető egyének számának növekedése, az ipari és technológia forradalommal és a polgári társadalmi berendezkedéssel magyarázható. A divat információjának terjedési gyorsasága demonstrálható a posta- és a vasút fejlődésével, a lapkiadás modernizációjával és a korszakban bekövetkezett robbanásszerű urbanizációval. A nagyvárosban terjedő nyilvánosság fontos szerepet játszott a divatterjedésben, az utca az egyén megjelenésének színpadává vált. Az ehhez köthető szemlélődés a modern nagyvárosi ember kommunikációjának részét képezte, kapocs volt az egyén és a külvilág között (Gyáni, 1999). Az urbanizációs környezetben az új jelrendszerek felismerése és elsajátítása a tájékozódás alapját jelentette, ebbe pedig az öltözködés is beletartozott. A nagyváros, mint nyilvános tér a divatkövetés tökéletes melegágyként szolgált. A korzózás, mint tipikus városi tevékenység az egyén számára az önreprezentációt, a megmutatást jelenthette.

Tehát a kapitalista szemlélet, a fogyasztói magatartás, az áruházak létrejötte a technikai vívmányok megszületése, divatlapok kiadása elősegítették a divat terjedését és gyorsulását. A tömegtermelésnek köszönhetően a divatban egyfajta demokratizálódás lép fel, szélesebb körben terjed el. Ez bizonyos zűrzavarral járt együtt a divat már nem az elit kiváltsága volt, habár a minőség béli eltérés még jelölhetett státuszt. Éppen ezért ez nem jelenti azt, hogy megszűnik megkülönböztető mivolta, hívja fel a figyelmet Szentesi (2018). A divatot továbbra is a társadalom felsőbb rétege diktálta, de a középpolgárság és a munkásnők is igyekeztek – ha csak szolid mértékben is – követni. Az egyén a státusz béli különbségek azonosítására a város tér szerinti elkülönítését kezdte el használni (De Young, 2014).

A divat elérhető válása a társadalmi jelölő rendeltetést is módosította. A polgári berendezkedésben előtérbe került az etikett és az illem, amely átvette az elhatárolódás funkcióját.

A 20. század az ipari fejlődés és a fogyasztás felgyorsulásával párhuzamosan a különböző divattrendek is gyorsabb mértékben cserélődtek. Szentesi (2018) Spencer (1882) utánzáselméletét vetíti ki erre a folyamatra. Egy-egy termék túlzó mértékű elterjedése magával vonja a szimbolikus értékének a csökkenését.

Míg a biológiai megközelítés a testre, mint emberi létezés alapjára, keretére tekint, addig a kulturális szemlélet a reprezentációt emeli ki. Az egyén a társadalom által meghatározott normák szerint használja a testet, mint társadalmi képződményt, ide tartozik a higiénia, a testformálás, az egészségügy, a szexualitás és a felöltöztetés (Szentesi 2018). A ruha és a test nem elválasztható egymástól, a divatot mindig e kettő viszonya határozza meg (F. Dózsa 2014). Baudrillard (1993) véleménye szerint a divat mélyebb értelmezése során a médium maga a test lesz, hiszen a test saját jelei és a nem-test jelei keverednek egymással. A divat elmélyülése által pedig a test médiummá válik, elsősorban a női testté (amelyhez polgárisodástól kezdve kapcsolódik a divat).

Minden kor saját esztétikával, idealizált képpel rendelkezik az emberi testről. A ruha ezen ideál segítőként lép fel, azáltal, hogy bizonyos részeket eltakar vagy megmutat, hangsúlyoz. A ruha szerepe tehát nem más, mint a test felkészítése a nyilvános szereplésre (Szentesi, 2018). A 19. században az antropológiai kutatások látóterébe került a test, a többi társadalomtudomány eddig kevesebb figyelmet szentelt ennek a területnek, vizsgálata középpontjába a társadalomban bekövetkezett változások és a testtel való kölcsönhatás került, kevésbé maga a test. Ilyen antropológiai munka fűződik Mary Douglas (1970) nevéhez. Douglas történeti antropológiai elmélete szerint az egyén sosem tud kilépni saját kultúrájából, a fizikai test pedig a társadalmi test mikrokozmosza. Így mikrokozmoszként az egyén magában foglalhatja az adott kor társadalmi kultúrájának egészét. Ez a két test folyamatos kapcsolatban van egymással, a társadalmi test formálja a fizikai test perceptuális módját. A test használatát a társadalom alakítja ki, annak lehetőségei szimbolikus jelentőséget és társadalmi tapasztalatot tartalmaznak. A test használatának formái, mint a tisztálkodás, a testmozgás vagy az öltözködés kulturálisan meghatározottak, valamint összefüggenek a társadalmi elvárásokkal (Szentesi, 2018). Marcel Mauss (2000) kihangsúlyozza a társadalmi-kulturális testkontrollt. A szociológus szerint minden testi tevékenység kiindulópontja a társadalmi-kulturális normák (mint például az oktatás), így természetes testi viselkedés nem létezik. Ezek a test-technikák osztályozhatóak,

megoszlanak nemek szerint, kor szerint, kapott teljesítmény szerint és a technikai formák átadása szerint.

A „beszélő testben” keresendő a test szociális konstrukciója, véli Bourdieu (1978). A szociológus szerint a test kifejezi a személyiség nem látható részeit, nyelvként viselkedik és kommunikál a környezetünkkel. Ez a nyelv a társadalmi hovatartozásra utal, mivel a test nehezen változtatható meg. A ruházat viszont könnyen formálható, így társadalmi jelentősége nem elhanyagolható (Szentesi, 2018). A testre társadalmi terméként tekintő elmélet a testi tulajdonságos és a társadalmi rétegek szintjei összefüggenek: így eltérés mutatkozhat többek között a munkafeltételekben, a fogyasztási szokásokban, a megjelenésben. Ezt az eltérést tovább fokozhatja az öltözék, a testszőrzet viselete (például haj és szakáll), és a kozmetikai szerek, ezek összessége pedig társadalmi jelzésként is funkcionál (Bourdieu, 1978). A külső tulajdonságok, mint a testalkat (például alacsony, magas) helyet foglal egy hierarchikus rendszerben. A test prezentációjának az eszközei a 19. században (egészen a szépészeti és plasztikai beavatkozások kezdetéig) a ruhára (ideértve az ékszereket is) és a testszőrzetre (például haj vagy szakáll) korlátozódtak (Csabai, 2002).

A test a társadalom számára felöltöztetve válik elfogadhatóvá, így tágabb értelemben véve nincs olyan kultúra, amely a testet öltözék vagy díszítés nélkül hagyná (Entwistle, 2000). Entwistle kötetében kiemeli, hogy a nagy társadalomelméletek korábban figyelmen kívül hagyták a testet, ahogy azt Szentesi (2018) is megjegyzi tanulmányában. A szociológiai kutatások eddig vagy öltözködést, vagy a testet vették figyelembe, a kettőt együtt sohasem. Az írás fő érve szerint az öltözködést, mint helyhez kötött testi gyakorlatot kell figyelembe venni. Entwistle (2000) definíciójában a divat az öltözködés egy olyan rendszer, amelyet szisztematikus és állandóan ismétlődő változás belső logikája jellemez. Emellett elutasítja az egyetemes (eurocentrikus) divat elképzelését, valamint azt, hogy a divat a hagyományos vagy nem nyugati öltözködésformák felett áll.

A társadalmi változások és az öltözködés kapcsolata során Entwistle megerősíti, hogy divat csak azokban a társadalmakban létezhet, ahol egyfajta mobilitás áll fenn. A kötet erőssége, hogy a főbb elméleti áttekintés után történeti kontextusban is vizsgálja a divat és az öltözködés történetét. Szemben F. Dózsa Katalinnal (2014), aki a 17. századra datálta a divat kialakulását, Entwistle ezt már a 14. századra datálja, az okát európai városok kialakulásával és a középosztály felemelkedésével magyarázza. Társadalomtörténeti magyarázata szerint az uralkodó társadalmi csoportok törvények segítségével korlátozták az öltözködést és az ahhoz szükséges felhasználható anyagokat. A divat azonban megnehezítette ezt az elkülönülést, ami

erkölcsi aggályokat szült, és az Istentől eredeztetett társadalmi és nemi elkülönítés felbomlásának veszélyével fenyegetett. Entwistle (2000) széleskörű munkásságában kevésbé tér ki a feminizmus kérdéseire, de érinti a 19. századi szüfrasset mozgalmat és a női nadrágviselet kérdését, amelyet a következő fejezetben tárgyalok.

Joanne Entwistle (2000) elmélete Foucault hatalomelméletében gyökerezik. Foucault nem értekezett a divattal vagy az öltözködéssel kapcsolatban, a hatalomról való elgondolása reciklálható a társadalmi norma és a testhasználat kapcsolatában. Foucault szerint a hatalom alapvetően nem negatív, a társadalmat pedig hatalmi viszonyok sokasága hálózta be, az egyének párhuzamosan a hatalom gyakorlói és alávetettjei. A hatalmat nem lehet pusztán erőszakként meghatározni, lehet a cselekvések irányítása vagy lehetőség is. A hatalom gyakorlására különböző technikák révén kerül sor, Foucault-nál ez egyfajta kormányzást jelent, amelynek végrehajtása adott célok érdekében szükséges. A technikák alkalmazásához elengedhetetlen a tudás, a használati mód és a körülmények ismerete. Csak a technika birtokában lévő személy képes az egyének irányítására, amelyhez legalább három feltételnek teljesülnie kell. Elsőként az irányításhoz szükséges eljárást mind a hatalom gyakorlóinak, mind az alávetettjeinek ismerniük kell, szükséges a legitimáció. Amennyiben a hatalomgyakorlást kormányzásként azonosítjuk, akkor önkéntes alávetés valósul meg. Mindemellett szignifikatív a rejtettség, a hatalom alkalmazása gördülékeny, ha a hatalmi viszonyokban való bevonódás nem tudatosan zajlik le (Szokolczai 1990; Szentesi, 2018).

A test ruhával való ellátása a legegyszerűbb módja a divatossá tételnek. Így az öltözködés nem más, mint a test felkészítése a nyilvános szereplésre (Szentesi 2018). Emellett nem lehet elmenni a tény mellett, hogy nemcsak a ruha, hanem a testforma is rendelkezhet divattal. A kettőt összekötheti olyan darabok, mint a fűző, hiszen esetében nem a ruhadarab divatjáról beszélhetünk, hanem az általa létrehozott testalak divatjáról. Az a tény, hogy a testet muszáj felöltöztetni, indikálja a társadalmi normával, renddel való szoros kapcsolatot (Entwistle 2000). A divatkövetés magatartása pedig az explorációból merítkezik, hiszen a státuszjelölő funkció csak akkor jöhet létre, ha az üzenet célba ér.

2.7.6 Divat és deviancia

Szentesi (2018) összefoglaló és széleskörű tanulmányában kevésbé említi a divat és a deviancia kapcsolatát. Mivel a disszertációm témája szempontjából elementáris, így ennek tárgyalására alfejezetet szenteltem.

Katherine Harrison (2014) véleménye szerint a deviancia kapcsán akaratlanul is az öltözködésre és a különböző testmódosításokra (például tetoválás vagy testékszer) gondolnak először az egyének. Példának kiemeli a laza (angolul „loose”) kifejezést, mint a prostituáltakra használt szleng, amely a 19. századi maradványszóként a fűző nélküli testre utal. Harrison több olyan esetet is említ, amikor veszélyesnek ítélt társadalmi csoportok elnevezése utal külső megjelenésre, például skinhead-ek. A normától való eltérést jelezhetnek olyan megbélyegző kifejezések, mint „sztrippercipő”, amely táncosnők lábbelijét fejezheti ki.

Harrison kiemeli az öltözködésen keresztüli devianciabesorolás kérdését; két kutató, Stanley Cohen és Dick Hebdige munkásságára utalva, akik a munkásosztály, főként fehér férfitagjainak külső stíluson keresztüli társadalmi különbségeit állították vizsgálataik középpontjába. Cohen (1972) a média eltúlzott ábrázolását emeli ki, amely aránytalanul nagy fenyegetettség érzetet keltett a modokkal és rockerekkel szemben. Mindez végül morális pánikhoz vezetett.

Hebdige (1987) kutatása során arra a következtetésre jutott, hogy a fiatal, munkásosztályból származó punkok és teddy boyok által követett divat a szüleik értékeinek megtagadása okán született meg. Ez a tiltakozás látszólag felületesen tűnik, még mélyebb nézeteltérést tár fel egy olyan társadalomban, amely önérzetes volt a háború utáni konszenzusra. Mindez a középosztály ellenségessé válásához, valamint a munkásosztály szubkultúráinak veszélyessé nyilvánításához vezetett. Ezek az ifjúsági szubkultúrák megbontották a vélt társadalmi harmóniát, amely illúziójának megléte feltétlenül szükséges volt 20. század első felében bekövetkezett társadalmi változások után. Harrison (2014) kiemeli, hogy ennek a tünékeny illúzióknak az ára a különbség és a deviancia összemosása volt.

Bizonyos divatok, ruhák démonizálása mindig felveti a hatalom kérdését, véli Harrison (2014). Azaz melyik társadalmi csoportnak van auctoritása mások deviáns megbélyegzésére. A társadalmi szerkezet és a csoportok elengedhetetlen feltételei a deviancia megértésének, ugyanakkor a nem és a rassz is fontos szerepet játszik. Eddig a szubkultúra elméletek hagyományosan a fiatal fehér férfiak csoportjaira koncentráltak, de a deviancia kérdéseinek zöme a női testhez és annak díszítéséhez kapcsolódik. Harrison erre példaként a muszlim nők eltakarásának európai felfogását hozza, amely modern és nyitott társadalmakra káros és veszélyt jelentő, elnyomó nemi politika szimbólumaként jelenik meg. Ezzel ellentétben bármilyen vallású, etnikumú nőt, aki „hiányos” (azaz, ahogy korábban írtam, „loose”) öltözetet visel, szexuálisan szabadosnak nyilvánít a társadalom és a morális norma hanyatlását idézi fel.

A női öltözködés jelentésével kapcsolatos vitáknak nincs közük a nők egyéni döntéseikhez, hangsúlyozza Harrison (2014), hanem annak a patriarchális társadalomnak az értékeit tükrözik,

amelyben élnek. A férfiak testét a társadalom stabil entitásként kezeli, a nők teste és az azt elfedő ruházat helyszíne a kontrollért folytatott harcoknak. A ruházat megválasztása, amely gyakran összekeveredik a morál kérdésével, a társadalomban a norma és a deviancia közötti határ determinációjaként szolgál. Ez a határok, emeli ki Harrison, nem csak fogalomként léteznek, fizikai vonzatai is léteznek. A pánik során a „deviáns divat” kevésbé ártalmas a társadalomra nézve, mint a divatot követő egyénekre. A deviánsnak bélyegzett csoportot olyan károk érhetik, amelyek túlmutatnak a sztereotípián vagy a gúnyon, például áldozattá válhatnak vagy fizikai atrocitás érhető őket.

2.8 A női nadrágviselet elméleti megközelítése

Ahogy az már korábban, a bevezető gondolatoknál megjelent, a női nadrágviselet kérdését eddig kevesen vizsgálták. Elsősorban a nemzetközi szakirodalomban találhatunk példát ennek a témának a tárgyalására.

A legtöbb összefoglaló mű hiányosan tárgyalja a női nadrágviseletet, csupán néhány bekezdést szán e kérdésnek. Ezek a művek leggyakrabban a kerékpározáshoz kötötték a női nadrágot, kiemelve a blommer fazont (Broby-Johansen, 1969; Cunnington & Cunnington, 1976; Ék, 1994). Ezekről az összefoglaló művektől eltér Marnie Fogg (2013) kötete, aki – habár nem részletezi – nem tesz egyenlőségjelet a női nadrágviselet és a kerékpár közé. A hazai kutatók közül F. Dózsa Katalin összefoglaló műveiben (1989; 2014) megemlíti a női nadrágot, mint az emancipációhoz kötött ruhadarabot, amelyet elsősorban fiatal lányoknak ajánlottak.

A bloomer nadrágról és az azt kiváltó reakciókról Jeanette Lauer és Robert Lauer (1980) írtak tanulmányt. (A bloomer nadrág eredetét a következő fejezetben fejtem ki részletesebben.) A női nadrág 1851-es bemutatása nagy vihart kavart az amerikai lapokban, a vita pedig alapvetően négy elv körül mozgott. Ezek közül az első a ruhadarabok férfias vagy nőies mivolta körüli kérdést alkották. Lauer és Lauer kiemeli, hogy az egyes ruhadarabokat a kor alapvetően felosztotta nemek szerint, azaz egy nő nem vehetett fel férfiruhát, egy férfi pedig nem viselhetett női ruhát. A bloomer nadrág azonban nemtelenítette a viselőjét, elférfiasította a nőket. Ez a lépés kettős veszélyként fenyegetett, egyfelől keresztényietlen cselekedetnek minősült, mivel a nemek kapcsolatának rögzítését isteni elrendelésnek kezelték a korban. Másodrészt, a nők a nadrág által igényt tartottak a csak férfiak számára fenntartott jogokból. A 20. századot megelőző évtizedben az amerikai lapok még mindig járványként tekintettek a női

nadrágviseletre, amelyet a hisztériával hoztak kapcsolatba, a nadrágviselet hirdetőit pedig a társadalmi rend rombolóiként állították be.

A korábbi ruháktól még akkor is nehéz volt az elszakadás, ha annak egészségtelen mivoltát bebizonyították, véli a Lauer és Lauer (1980). A kutatók ennek alapját a gondolatból eredeztetik, hogy a huzamosabb ideig hordott illendő ruhadarabokat automatikusan női ruhadarabként azonosították a férfiak. A divatot, a korábban megszokott és erkölcsös ruhadarabok elutasítását a nők részéről, a társadalmi hivatásuk megtagadásaként értelmezte a társadalom.

A második elv szerint a korabeli divat az alárendeltség megtestesítőjévé és fenntartójává avanzsált. A divat elutasítása így egyet jelentett a függetlenség és az egyenlőség kikiáltásával. A szociológusok véleménye szerint a kor divatja megtestesítette és egyben biztosította a nők alárendeltségét. A fűzött derék és a hosszú uszály a szabad mozgás korlátjaként jelent meg, amelynek felvételéhez segítség szükségeltetett, így biztosítva függőségi viszonyt. Jeanette Lauer és Robert Lauer (1980) a függőség kontextusában kiemelik a vebleni gondolatot, miszerint a nő ingóságként definiált, hiszen ruhája is csak a gazdagságot fejezi ki.

A harmadik elv szerint a nők divathóbortja a velük született alárendeltség miatt alakul ki. E mögött több magyarázat is megbújik. Egyfelől a divat előtti hódolás, mint a bátortalanság definíciója, amely alkalmatlanná teszi a nőt a közélet tevékenységeire. Másodsorban a racionalitás hiánya, amelytől a nők nem látták saját szenvedésüket. Az irracionalitás ténye mellett, a divatkövetésben a hóbortosság jelei is feltűnnek (Lauer & Lauer, 1980).

A negyedik elv a férfiak jogformálása a női divat meghatározására. Ez az elv egyben ellentmondást tartalmaz, a társadalom irracionálisnak és bátortalannak véli a divatkövető nőket, amíg a reformruházat visszaszorítására törekedtek. A bloomer nadrágot viselő nőket szankciókkal sújtották, például kiutasították őket a színházból vagy estélyekről. A nadrágban utcára kilépő nők körül gyakorta támadt csődület, amelyet a rendőrségnek kellett feloszlattania. A divathoz való kötődést a ruhareform ellenzői a reformerek ellen fordították a 19. század második felében. Így egyszerre érte őket kritika a divatkövetés és az újítás tekintetében, amely egyúttal elnyomásukat is bizonyította. A társadalom a lázadás gondolatát természetes renddel, hivatással és Istennel szembeni cselekedetként minősítette. Lauer és Lauer (1980) végül kiemelik, hogy a 19. századi nőt gyarlónak tekintették, akinek az életterét alapvetően az otthon falai határozzák meg. A gyarlóság háttérében az öltözéke áll, amely egyben jelezte is a férfitól való különbségét, alsóbbrendűségét. Éppen ezért az öltözködés területén bekövetkező

racionalitás és a reformruházat gondolata ellenállásba ütközött, mert a mögött valójában az egyenjogúság kérdése húzódott meg.

Joanne Entwistle (2000) a női nadrágviselet taglalását a reformruházat gondolatával kezdi. Véleménye szerint a 19. században a női ruházatot ért kritikák az egészségtelen mivoltában gyökereztek, ezek közül is elsősorban a fűzőt érték támadások. Ezek között szerepeltek a belső szervekre gyakorolt hatások, mint a lép vagy a méh károsodása, vagy a lengőbordák deformációja miatt fellépő légzési elégtelenség (Szentesi, 2016). A hosszú szoknyák összeszedhették az utcákon állandóan jelen lévő piszkot és állati ürüléket. A szűk vállak és derék, valamint az alsószoknyák rétege a szabad mozgást korlátozhatta. Érdeemes kiemelni, hogy a férfi ruházatot is érte kritika, elsősorban a szűk gallérokat és a testhez álló mellényeket, ez ellen tüntetve jött létre a Men's Dress Reform Movement (Férfiruha Reform Mozgalom).

A 19. században különféle kísérletek történtek a női ruházat megreformálása terén, mint a bloomer nadrág 1850-ben. Ebben az időszakban azonban a kortárs öltözékekhez képest túlságosan ellentmondó volt a női nadrág, így kevés nőt vonzott. Bloomer nőjogi kampányokban való részvétele is visszásnak tetszett, így inkább gyanúsaként ítélték. Entwistle (2000) kiemeli Luck (1992) kutatását, miszerint nem ez volt az első eset, hogy a nadrágot megpróbálták beemelni a női öltözködésbe, néhány utópisztikus csoportban már korábban megjelent. Ezek a nadrággal ellátott ruhák megalapozták a nők fiziológiájával, szexualitásuk természetével, képességeivel és politikai helyével kapcsolatos diskurzusokat, amelyek később a bloomer nadrágnál visszatértek. Ilyen utópisztikus csoportnak számított a New Harmony Indiana 1825 és 1828 között, amelyet Robert Owen vezetett és az ipari kapitalizmus alternatíváját kínálták. A New Harmony Indiana tagjai saját egyenruhát viseltek. Luck a női nadrágviselet elfogadására lehetséges indokként a fizikai munkánál fellépő praktikumot jelöli meg. Azonban Owen nézetei a házasságról, mint ami a nők és a férfiak közötti egyenlő partneri viszonyon alapul, elősegítette a nadrág és nem helyénvaló szexualitás közötti gondolatársítást. Mindemelllett a 19. század közepén még mindig tabunak számított a nő láb mutatása, így a női nadrág illetlennek minősült. Az emancipáció kritikusai így könnyen összemoshatták a női nadrágot a szocializmus gondolatával és a szexuális unortodoxiával. Luck kiemelte azt a gondolatot, amelyet már Lauer és Lauer is kimondott (1980), a női nadrág megkérdőjelezte a nemek közötti, Istentől eredeztetett különbséget. Mindez megmagyarázza, véli Luck, hogy az 1850-es években a bloomer nadrágot a korabeli lapok férfiasként azonosították. Mindez nem jelentett akadályt a későbbiekben a reformruházat híveinek, hogy egészségügyi alapokra hivatkozva propagálják ezt a ruhadarabot. Azonban, ahogy a kutató is kiemeli, a női nadrág

támogatói nemcsak a nyilvános megaláztatás ellen küzdöttek, az igazi akadályt a női szexualitás és a társadalmi szabadság gáncsolói jelentették.

Entwistle (2000) megemlíti, hogy a reformöltözékekkel kapcsolatban kialakult diskurzusok kiemelik a nemet, és elsősorban a középosztály és az attól feljebb álló társadalmi csoportokra koncentrálnak. A munkásosztály esetében azonban ez némiképp eltérően alakult, például az öltözködés tekintetében vett éles, nemek szerinti elkülönülés nem figyelhető. Az, hogy ennek a társadalmi rétegnek az elemzése eddig elmaradt, az főként a hiányos forrásoknak köszönhető, míg az elit vagy a felső középosztály ruházatáról maradt fenn képi vagy írásos lenyomat, addig ez kevésbé mondható el a munkásosztályról. A 19. századra ez némileg megváltozott, emeli ki Entwistle, főként fényképeszeti források maradt fenn a munkásnők ruházatáról, így számos fotó található cselédnőkről, tanyákon dolgozó nőkről vagy bányásznőkről. Ezek a nők napbarnított arcukkal, bőrkeményedéses kezeikkel szöges ellentétjeik voltak a városi hölgyeknek. Munkaruhájuk pedig nem egy tiszteletreméltó nő képét mutatta.

Entwistle (2000) korabeli cikkekre hivatkozva kiemeli, hogy a korabeli városokban elképzelhetetlen gondolat volt egy hölgy számára a nadrág. Az erkölcs és a szexuális illedelmesség összefüggött egymással, amelybe nem fért bele a láb körvonalának a látszata, így az erkölcstelennek minősült. Ezzel szemben a nadrág gyakori viselet volt a munkásosztály női számára, főként azoknál, akiknek a munkája piszokkal járt.

A női nadrágviseletről szóló szakirodalom egyik leghosszabb, legrészletesebb áttekintését adja Christine Bard *Une Histoire Politique de Pantalons* (2010) című műve. Kötetének három fejezete, a *La réforme du costume à la Belle Époque*, a „*Mon Costume dit à l'homme: je suis ton égale*” és a *Le pantalon de la championne Violette Morris* egyaránt érintik a századforduló női nadrágviseletének a kérdését.

Bard (2010) kutatásában elsősorban sajtóanyagokra, képi forrásokra (képeslapok és plakátok), valamint egodokumentumokra (magánlevelezések és naplók) támaszkodik, amelynek köszönhetően széles körű betekintést nyújt e ruhadarabot övező diskurzusokra a 19. század végi és a 20. század eleji Franciaországban. Ilyen diskurzusok közé tartoztak a testtel és a higiénéiával kapcsolatos kérdések, a technológiai és orvostudományi fejlődés, a modern eszmék és a nők munkába állása. Mindezek szerepet játszottak a reformruházat alakulásában, a fűző elhagyásában és a női nadrág kérdésében. Bard kötetében elsősorban a sport, a munkavállalás és a szexualitás kérdését járja körbe.

Bard (2010) elsősorban a kerékpár fontosságát hangsúlyozta, kiemelve, hogy a francia nők nem a testmozgás szeretetért, hanem egy új öltözködés lehetőségéért választották a biciklit. A kerékpár és az ehhez kapcsolódó ruha átalakulás aggodalmat váltott ki a társadalomban, amelyek olyan francia kortársak, mint Octave Uzanne ismert és elismert író, újságíró, munkássága ad vissza.

A kerékpár mellett számos olyan sport is megjelent, amelyet (elsősorban) tehetősebb nők végeztek, például a hegymászás, a vívás, a korcsolyázás, a vitorlázás, a golf vagy a tenisz. A lovaglás a nők körében már korábban elterjedt, így sokkal elfogadhatóbb testmozgásnak számított Bard (2010) véleménye szerint. A korábbi öltözködési normák megszegését a csónakázás is lehetővé tette. Bard kiemeli Damourette rajzait a *Le Petit Journal pour rire* lapban, vagy Paul Hadol grafikáit a *La Vie parisienne*-ben. Ezek a művek a 19. század második felében szemtelen, szatirikus képet festenek a nadrágban csónakázó, szabadidejüket töltő nőkről. Hadol, maga is hajós révén még gúnyos rövid tanácsos kiadványt is megjelentetett, amelyben részletezi a csónakázó nő ideális ruháját: fehér felöltő, pirossal sorjázott fehér nadrág, puha csizma, viaszos sapka és fehér tunika. Octave Uzanne ellenezte a csónakázást a nők esetében, elsősorban a tevékenységhez viselt ruhát állította pellengére. Berzenkedett az arany sujtásos fehér vagy kék öltözékektől, a matrózsapkáktól és barettektől, akiket angol, amerikai vagy szláv származásúnak vélt (Bard 2010).

Bard (2010) a közlekedési eszközök kapcsán egy fontos állításra hívja fel a figyelmet. A közlekedési eszközök szerepe túlmutatott az egyszerű közlekedésen, általuk a nők maguk felfedezhettek fel új helyeket, kialakult egy új utazási kultúra. Éppen ezért gyanakvás árnyékolta be ezt a mozgásformát, még rövid ideig tartó utak, eltávozások esetén is. A 19. század végén a kerékpár több szinten is elindította a női emancipációval kapcsolatos vitákat. Christopher Thompson (2000) történész úgy vélte, hogy a bicikliző nők tulajdonképpen egy harmadik nemet alkottak, a változásokat pedig kettős forradalomnak nevezte, amely egyfelől a ruházatot, másrészt a szexualitást érintette. Ez a kettős forradalom a polgári és kispolgári társadalmi réteget foglalta magába. A történész véleménye szerint a reformöltözködés fontos epizódot jelent a feminista törekvésekben, hiszen ez egy olyan alkalom, amikor a nők a férfiakkal versenyeztek a nadrágért, és utóbbiaknak a törvény nem garantált monopóliumot.

Bard (2010) kiemeli egy korabeli orvosnő, Inès Gâches-Sarraute szavait, aki úgy vélte, hogy a kerékpár az emancipáció alapköve. Így teljesen természetes módon e testmozgás során a nők követelték maguknak a férfiak ruházatát, és mivel a férfiak számára a kerékpár megengedett és elfogadható volt – éppen ezért a szabadság szimbólumának tekinthető. Octave Uzanne számára,

a csónakázáshoz hasonlóan a kerékpár erkölcsi felfordulást jelentett, a kerékpározó nőket nem tartotta elegánsnak, sőt gúnyosan majomnak és csupasz borjúnak titulálta őket.

A korszak írói, színésznői is hallatták véleményüket a női nadrágról. Többek között Séverine, aki 1890 és 1990 között aktív újságíró szerepet töltött be és élete során több mint 6000 cikket publikált, többek között interjút XIII. Leó pápával az antiszemitizmus kérdéséről (Braude, 1976). Séverine helyeselte az új női biciklis ruházatot, Sarah Bernhardt színésznő pedig kijelentette, hogy a kerékpár arra készíti a nőket, hogy lemondjanak a magánéletükről és a családjukról (Bard, 2010). Az írók és színészek mellett az orvosok között is megoszlottak a vélemények. Egyesek kedvező véleménnyel voltak erről a testmozgásról, míg mások úgy vélték, hogy a kerékpár tönkreteszi a női nemiszerveket. Ezek a viták azonban előrevetítették az öltözködés fejlődését és a Franciaországban zajló változások felkeltették a külföldi sajtó figyelmét is – többek között Magyarországot is.

A kerékpárral szemben az automobil kevesebb hangot kapott a francia lapokban. Ennek ellenére a női sofőröknél kétségbe vonták a szexuális identitást, amely mögött elsősorban öltözékük, a bundával bélelt kabát és a bőrsisak állt, ahogy Bard (2010) korabeli képeslapokra hivatkozva hívta fel a figyelmet. A vezetés, mint foglalkozás már felmerült ebben a korszakban, mint megélhetési lehetőség: 1906-ban három nő is jogosítványt szerzett. Az emancipáció és a vezetés közötti kapcsolatot mutatja számos nőjogi aktivista példája. Uzès hercegnéje, Anne de Rochechouart de Mortemart például aktívan vezetett autóbilt. De Rochechouart emelett szenvedélyes lovasnak számított és tiszteletbeli elnöke volt francia női választójogi egyesületnek. 1926-ban alapította meg az Automobile Club Feminine de France-ot (Francia Női Automobil Klub), mivel a már korábban létező Automobile de France (Francia Automobil Klub) nem fogadott tagjai közé női sofőröket (Gmelin, 2002). Camille du Gast pedig a Lige Française du Droit des Femmes-nek (Francia Női Jogok Ligája) kampányolt, miközben autóversenyzőként szerzett hírnevet (Bard, 2010).

Bard (2010) kiemeli, hogy a női nadrággal szembeni ellenséges hangulat nélkülözötte a politikai megosztottságot, amelyre példaként több korabeli cikket is bemutatott. A *La Lanterne*, a nagy példányszámban terjesztett, népszerű radikális lap, amely korábban éles kritikát fogalmazott meg a rendőrséggel szemben, most maga is a rendőrség oldalán állt a női nadrágviselet kérdésében. A női nadrágviselet kérdése felkeltette a rendőrség és a minisztériumok figyelmét is, 1896-ban az akkori rendőrfőnök, Louis Lépine be akarta tiltani a nők számára az utcai nadrágviseletet, amennyiben nem található náluk kerékpár. A lap kiemelte, hogy tíz nadrágos nőből hat egyáltalán nem kerékpározik, ezek a nők pedig sok kritikát kapnak a járókelőktől. A

La Nouvelle Mode cikke szerint a nők kerékpározás közben már nem viselnek kabátot, így bárki láthatja, hogy nadrágban tekerik a pedálokat. A lap értetlenséggel áll a nők félelmének hiánya előtt, akik nem rettegnek a pénzbeli bírságtól. Ezzel szemben a *Le Stéphanois* című esti napilap kedvezően ítélte meg az öltözködés béli változásokat és tagadta, hogy pénzbírság járna azoknak a nőknek, akik nadrágot viselnek. A *L'Illustration* pedig kifejtette, hogy a nők kecsesek, amikor nadrágot vesznek fel a kerékpározáshoz.

A nadrágviselet szempontjából Bard (2010) kiemeli a repülést. Franciaországban közvetlenül a világháború előtti években 15 nő szerzett repülő jogosítványt. (Ugyanebben az időben 1600 férfi szerzett ugyanilyen engedélyt.) Raymonde de Laroche, Hélène Dutrieu, Marie Marvingt, Jean Herceu, Marthe Richert vagy Hélène de Plagino egyaránt repülőt vezetett, többségük nadrágot viselt. A világháborút megelőző években annyira elterjedt a repüléshez viselt nadrág, hogy még egy 1911-es divatbemutatón is megjelent, mint tematika.

A futball területére nem törtek be a nők, főként annak brutalitása miatt. A lökdösődés, agresszivitás miatt tartottak a futballozó nők elférfiasodásától. Az első világháborút követően, azonban több nő is űzte ezt a sportot (Bard, 2010).

A női sport felemelkedése harcias erőfeszítések következményeként lépett fel a 19. század második felében. A 19. században a sportoló nők még a társadalom hölgyei közül kerültek ki, magasabb társadalmi csoportból származtak. A századfordulón nyílt meg a sportolás lehetősége a társadalom többi tagja számára. Franciaországban a női sport egyik nagy alakja Alice Milliat volt. Tanárként sokat utazott, Angliában fedezte fel a testmozgás örömeit. 1908-ban megövegyült, és gyermektelen lévén életét a különböző sportoknak szentelte: evezett, úszott, kerékpározott, futballozott és jégkorongozott. Idejét a sportmozgalom felépítésének szentelte, azonban akadályokba ütközött. A nőgyűlölő megjegyzéseiről híres Pierre de Coubertin, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság egyik alapítója (valamint 1896 és 1925 között elnöke) elutasította a nők részvételét az olimpián. (Ez alól egyedüli kivételt képezett volna a győztesek díjazási ceremóniája.) A teljes kizárás azonban nem valósult meg, mert az 1900-as párizsi olimpia nyitott volt a nők golf és tenisz versenyére. Ennek az akadálynak a megkerülésére a nők Monte-Carlo-ban saját olimpiát szerveztek. A többszáz résztvevő zöme francia volt, a súlylökés és a gerelyhajítás számot pedig Violette Morris nyerte (Bard, 2010).

Amikor a nők sportolási lehetőségeit vesszük elő, a ruházat kérdése nem marginális, véli Bard (2010). Pierre de Coubertin véleménye szerint a női sport gyakorlása tulajdonképpen egy nem helyénvaló kiállítás. A kifogásának oka tehát elsősorban a reformöltözködés, amely továbbra

is tárgyalás tárgyát képezi, ugyanakkor elkerüli a nemek közötti különbséget szabályozó normák túlságosan erőszakos befolyásolását. Épp ezért nem meglepő, hogy a századforduló női sportolóinak csupán 11%-át mutatják nadrágban és csak 14%-ukat rövid szoknyában. A többieket sport közben hosszú ruhában jelenítik meg. A tilalom feloldása először a vívók esetében történik meg 1905-ben, majd a hegymászóké 1906-ban.

Kompromisszum alakul ki a teniszhez viselt ruházatban, amely a legelfogadottabb női sporttá vált. Bard (2010) úgy véli, hogy az elfogadtatás ment könnyebben, mint más sportok esetében, mert elsősorban a polgárok üzték. Ugyanakkor a korszakban megkülönböztetik a testmozgást és a sportot, előbbit hasznosnak, utóbbit károsnak véli a közvélemény. A sport térnyerése felveti a fiatal lányok, nők maszkulinizációját. Az újságok zöme úgy véli, hogy a sport fiatal amazonok óvodájává válik, akikből aztán „még rosszabb feministák lesznek”. Ennek korlátozása érdekében előnyben részesítették, a táncot mint mozgásformát, illetve a ritmikus gyakorlatokat használó tornát.

Bard (2010) szerint a divat erőteljes legitimációt jelent és neveltségessé teszi a tiltási szándékot. A századforduló Franciaországában angol hatásra igazi sportdivat alakul ki, többek között a hegymászáshoz, a vívásához, a lovagláshoz, a korecsolyázáshoz vagy a teniszhez. Ezen öltözékek némelyikében nadrág és férfias csizma is szerepel, ezek azonban kevésbé célszerűen szabottak vagy kényelmesek, mint a férfiruhák.

Bard (2010) kihangsúlyozza a fehérenemű és a nadrág közötti átmenetet. A köztudatban ekkor a fehéreneműt is gyakran nevezték nadrágnak, amelynek háttérében a tánc állhatott. A kutató véleménye szerint a hosszú szárú női bugyi a táncon keresztül szivárgott be az öltözködésbe, mivel már a 17. századi táncosoknak hivatalosan is viselniük kellett. A 19. században megjelent táncok, mint a kánkán, közben a táncosoknak magasra kellett emelniük a lábaikat, így a ruha felcsúszva illetlenséget okozott volna. Éppen ezért a művésznők nadrágot viseltek a ruháik alatt. Ezek a rövidnadrágok hamarosan megjelentek a kor plakátjain és hirdetéseiben, a Párizsban uralkodó élvezeteket szimbolizálva.

A rövidnadrág esetében Bard (2010) még egy szempontot kiemel, a praktikusságot, hiszen ezt viselve könnyebbé vált a vizelés a nők számára. A 20. század elejétől a nők egyre inkább elhagyják ezt a rövidnadrágot és zártabb fehéreneműt kezdenek el viselni. Bard szerint nehéz a folytonosságot bizonyítani a két ruhadarab között, mivel mindkettőre ugyanazt a kifejezést használták a korabeli Franciaországban. Éppen ezért az írott források elemzésekor nehéz elkülöníteni a kettőt egymástól, mivel cikkek gyakorta össze is mosták e két ruhadarabot.

Nemcsak a szórakozás vagy a sport területén fogant meg a női nadrág Franciaországban, hanem a munkavégzéshez is kapcsolódott. Bard (2010) elemzésében szintén a korban megjelent képeslapokat veszi szemügyre, amelyek a nadrágban dolgozó nők vizuális lenyomatait képezik. Bard két képeslapot mutat be, amelyeket Marguerite Durand őrzött meg. Az egyik ilyen kártyán egy nadrágot viselő, pipázó pásztorlány található, alatta felirat: „*Près Champéry. Le pays des hermaphrodites avec les meilleurs souvenirs de l'exportateur Roger*” („Champéry közelében. A hermafroditák országa a legjobb emlékekkel, a felfedező Roger ajánlásával.”); míg a másik képeslapon: „*Le triomphe du féminisme*” (A feminizmus diadala.”). Ez a fajta humor Bard szerint a társadalmi megvetés formáját tárja fel, valamint a városi nőknek igyekszik negatív képet festeni a feminizmusról és a hermafroditákról. A legtöbb ilyen kép néprajzi érdeklődésből készült, de mindig teret hagyott egyfajta „kikacsintásra”, célozgatásra. Bard fejezetében számos ilyen képeslapot mutat be, amelyen fizikai munkát végző nők, mint gyöngyhalászok vagy asztalosok nadrágot viselnek.

1906-ban Franciaországban a dolgozók számának harmadát tették ki a nők. Nemcsak a fizikai munkát viselő nőket, hanem a szellemi munkában teljesítőket is pellengérré állították a korabeli képeslapok. Ezek közül számos kigúnyolta az ügyvédnőket, férfias ruhában, de nőkre jellemző mozdulat (például csecsemő szoptatása vagy arc sminkelése) közben ábrázolva őket (Bard, 2010).

A munka és a sport mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni a nadrágos nők szexualitásának, szexuális irányultságának feszegetését. Az emancipált, nadrágot viselő nőt a századforduló Franciaországában „*femme nouvelle*”-nek, azaz új nőnek nevezték a hétköznapiak során. Ezen új nőtípus fogadtatásának szemléltetésére Bard (2010) három példát hoz. Az egyik a már korábban említett Octave Uzanne, aki publicisztikáiban gyakran nevezte ezeket a nőket degradálóan „*gynandre*” -nak (ami egy francia kifejezés azokra a nőkre, akik férfias ruhát viselnek és férfiasan viselkednek) vagy „*femme-homme*”-nak (nőférfinak). Ezek az egyének kiváltságos környezetből származnak, ahol divatos vezetni, lovagolni, kerékpározni vagy korcsolyázni, véleménye szerint, mindez pedig a korszakban uralkodó angomániából ered. Második példaként Bard Charles Turgeon-t, a Rennes-i egyetem professzorát emeli ki, aki szintén az angol hatást vélte felfedezni a nők nadrágviselete mögött. Turgeon a nadrágos nőket anomáliának vélte, akik egyfelől aszexuálisak, másrészt legjobb igyekezetük szerint haladnak a férfivá válás útján, mint egy éppen kialakuló harmadik nem. Harmadik példaként Bard egy Henry Bing francia művész kézjegyét viselő karikatúrát mutat 1909-ből. A grafika egy mellék nélküli nőt ábrázol, ezzel utalva és kiemelve az aszexualitást vélelmét. A nő kontyot visel, de

pipát tart a kezében. Bing ezt a nőtypust „Nietzschéenne”- nek elnevezve szimbólumként használta, utalva a filozófusra, mint a káosz, az örület és a homoszexualitás jelképe. (Nietzsche homoszexualitása sosem volt bizonyított.) Az antifeminista karikatúra a nőiesség letagadását prezentálja a férfias, rosszul öltözött, sovány testalkattal. A kép üzenete egyértelmű: ez az új nőtypus önkéntes vagy kényszerű cölibátusra ítéli magát, ambíciói elválasztják mind a férfiaktól, mind a nőktől – azaz, ezek a maszkulin nők elveszítik minden csáberejükét.

A nadrágos nők vélt vagy valós homoszexualitását morális és társadalmi veszélyként mutatják be ezek a források, annál is inkább, mivel a századfordulón a nők a nadrágot már az utcán, fényes nappal viselték, ahogy azt kiemelte a kutató a kerékpározás kapcsán. A közbeszédben a feminizmushoz férfigyűlölet párosult, valamint elterjedt a gondolat, hogy a zafizmus demográfiai hanyatlásba taszítja az országot. Nemcsak a lapok, hanem a korabeli francia pszichiáterek, mint Auguste Forel is úgy vélték, hogy a reformöltözködés és a nadrágot viselő nők férfiként viselkednek más nőkkel szemben. Ez a férfiasnak vélt sportok szeretetében, férfiasnak vélt munkák elvégzésében, valamint a rövid hajban nyilvánult meg a szakember szerint. A zafizmus szembeni általánosan ellenséges írások szükségszerűen összemosták a különböző témaköröket, mint a feminizmus vagy a kerékpározás. Ehhez a képhez hozzájárultak olyan női karakterek, mint Madeline Pelletier (Bard, 2010).

Pelletier életrajzi ismertetésének Bard (2010) egy hosszabb fejezetet is szentelt. Pelletier 1874-ben született Párizsban és szegénységben töltötte a gyerekkorát. Antropológiai és pszichiátriai tanulmányai után ő volt az első nő, aki felvételt nyert elmeorvosintézeti internátusba. Élete során több eszme között ingadozott, ideértve a feminizmust, a szabadkőművességet, az anarchizmust, a szocializmust és a kommunizmust. Mindenekelőtt azonban értelmiségi teoretikusnak tartotta magát, akit felháborítanak a világban lévő egyenlőtlenségek, ezért a nők emancipációját nevezte meg elsődleges céljának. Számos konferencián adott elő és aktívan írt, neki köszönhetően a radikális feminizmus teret nyert Franciaországban. Nadrágban járt, rövid haját vágatott. Külső megjelenése és viselkedése miatt az emancipáció ellenzői pedig őt hozták példának, amikor a nők virilizálódásától és a szexuális eltéréstől tartanak. A női nemhez való negatív látásmódja kivívta a feministák ellenérzését is, így életét elszigeteltségben töltötte. Nézeteiben radikálisabb másoknál, a korban kevés olyan vélemény volt, mint az övé, miszerint egy nőnek muszáj a társadalomban férfivá válni, azaz a nők virilizációja elengedhetetlen feltétele az egyenjogúságnak.

A virilizáció kifejezést maga Pelletier használta az egyenjogúságért folytatott küzdelem megnevezésére. A szó biológiai értelemben a serdülő lányoknál a másodlagos nemi jelleg

elférfiasodását jelenti. Pelletier a kifejezésnek pszichoszociális jelentést ad, az ő értelmezésében a kifejezés a latin eredetű „virilis” (bátor, energikus, határozott) szóra vezethető vissza. Ő maga úgy vélte, hogy a szabadságra nem várniuk kell a nőknek, hanem elvenniük, csak így férhetnek hozzá az oktatáshoz, a munkához vagy az íráshoz, de még a katonai szolgálathoz való joghoz is. Csábítónak tartotta a brit feminizmus radikális irányvonalát, a célok eléréséhez megfontolandónak tartotta az utcai erőszakot is. A nadrág viseletével Pelletier azt kívánta hangsúlyozni, hogy egyenlőnek tekinti magát a férfiakkal. Az öltözködése mellett, Pelletier a viselkedésével is rosszállást keltett maga körül. Míg a nadrágot viselő nők többségének viselkedése modoros maradt a hétköznapiakban, addig az író nő vulgáritásáról hangos volt a környezete. Hangosan és közönségesen beszélt, rossz társaságba keveredett és szegényen élt (Bard, 2010).

Pelletier kapcsán még érdemesnek tartja kiemelni Bard (2010), hogy a nadrág mellett miképp viszonyult más ruhadarabokhoz. A divatot magát nem támadta, ugyanakkor a dekoltázst a rabszolgaság, az alárendeltség szimbólumának vélte. A szoknyát veszélyesnek ítélte, amely akadályozza a járást, azonban a hasított szoknyával szemben megengedőbben nyilatkozott, „feminisme de décolleté”-nek („hasíték-feminizmus”) nevezve. Pelletier úgy vélte, amíg a női ruha dekoratív és szexuális tárggyá teszi a nőt, addig a férfi ruházat a hatalmat szimbolizálja. Érdemes kihangsúlyozni az író nő szexualitáshoz fűződő ellentétes viszonyát. A két világháború között a szexuális forradalomért vívott radikális feminista volt, ugyanakkor puritán szexuális morállal rendelkezett. Bard Pelletier szexualitáshoz való hozzáállását, annak fanatikusan bigott édesanyjától eredeztette. Pelletier úgy vélte, hogy a nadrág védelmet adhat mindaztól, ami egy nőt érhet: verés, nemi erőszak, nem kívánt terhesség, traumás szülés vagy titokban végzett abortusz. A férfiruházat viselete, az ő látásmódjában, az erőszak elleni küzdelem stratégiájává válik, eltántorítja a követőket, az erőszakoskodókat és megadja a szükséges biztonságot az agresszió esetén. Egyszerre módosítja viselője attitűdjét és lehetőséget kínál a béklyók megszabadítására. Pelletier motivációját az öltözködés megváltoztatására, annak szimbolikus jellege adta. Felfogásában a ruha határozza meg a nemek közötti különbséget és a hierarchikus társadalmi szerepüket, így az öltözék kézzelfogható jele a nők rabszolgaságának.

Pelletiert öltözködése, viselkedése és kijelentései megerősítették a közvélemény félelmét a nők aszexualizálásával kapcsolatban, amely így az antifeminista diszkurzus kliséjévé vált. A kedélyeket a feministák többsége igyekezett lenyugtatni, például Cécile Brunschvicg, a Francia Választási Jogok Szövetségének az elnöke, aki kijelentette, hogy az emancipáció nem egyenlő

a maszkulinizációval, valamint a nő célja az, hogy nő maradjon és így méltó társa legyen a férfinak. Marcelle Tinayre feminista regényíró pedig különbséget tett a régi erkölcsű emancipált nők és a feministák között. Az egyenlő jogok hívei, a feministák nem kevésbé ragaszkodnak a nemek közötti különbségekhez, sőt gyakran meg vannak győződve a nők felsőbbrendűségéről, különösen erkölcsi szempontból. Céljuk, hogy a nőiességet és a női tulajdonságokat (mint az együttérzés, gyengédség anyai szeretet) előnyként mutassák be a férfiakéhoz (mint hatalom, gyűlölet vagy háború) képest. Bard (2010) elképzelhetőnek tartja, hogy a ruha az eszköze ennek a különbözőségnek, de a nőiességhez való ragaszkodás nem más, mint egyszerű társadalmi konformitás.

Pelletier férfias megjelenés, cölibátusa és a szüzesség melletti elköteleződése pletykákra adott okot, ugyanakkor Bard (2010) véleménye szerint nem volt homoszexuális. Pelletier, kortársaihoz hasonlóan úgy vélte, hogy a homoszexualitás nem természetes. Ennek ellenére radikalizmusa miatt kortársai úgy vélték, hogy a saját neméhez vonzódik. A homofóbia paradox hatást ért el, véli Bard. Egyfelől bosszúvágynak tették ki azokat a nőket, akik eddig viszonylagos társadalmi láthatatlanságot élveztek (a romantikus barátságokat és a női együttéléseket viszonylagosan tolerálta ekkor a francia társadalom); másrészt pedig erőteljessé tette egy bizonyos társadalmi csoporthoz való tartozás tudatát, amely akár olyan külsőségekben nyilvánult meg, mint a férfiruha viselete.

A nőiesség többé-kevésbé való elutasítása a feministák körében viszonylag gyakorinak számított, de egészen a század végéig nehezen fogadták el a maszkulinizáció elvét. A nőiesség szubjektív elutasítása, amelyet Alfred Adler pszichológus a 20. század elején "férfias tiltakozásnak" nevezett, kompenzálta a társadalmi kisebbség okozta előítéleteket. A század végéig azonban a feministáknak rendkívüli nehézséget okozott a maszkulinizáció ezen elvének elfogadása. Ahogy láthatóvá válik a fentebbi, Bard által kiemelt példákban, a különböző szexualitást érintő fogalmak nem minden esetben különültek el egymástól. Nemcsak a homoszexualitás, hanem a szexuális közömböségtől való félelem is antifeminista fegyverré és hatékony ijesztgetéssé vált. Így a korszakban a "nadrágos nő" a nemek közötti egyenlőségért folytatott küzdelem politikai szimbóluma, véli Bard (2010).

2.9 Az öltözködés alakulása a korszakban és a női nadrágviselet megjelenése

F. Dózsa Katalin (2014) úgy véli, hogy a 19. századot megelőzően még nem beszélhetünk mai értelemben vett divatról, általánosan elfogadottnak a nemzeti viselet tekinthető. Ezzel szembehelyezkedik Valerie Steele (1985), aki ezt a 14. századra datálta. Az újkor beköszöntével egységessé válik az európai divat, amelynek középpontjában a század közepétől Párizs állt. Az általa meghatározott főbb irányvonalakat kisebb-nagyobb lemaradással vette át a többi európai és tengerentúli metropolisz (Boucher, 1973). A francia divat egyeduralkodása az 1700-as évek végén indult, ugyanakkor Napóleon bukása után kis időre elvesztette vezető szerepét. Ekkor a magyar női öltözködésre leginkább a bécsi biedermeier volt hatással, a férfiakéra pedig a londoni. Párizs a vezető szerepet az 1850-es években vette vissza, ugyanakkor csak a női öltözködésben, a férfiaké ezután többé-kevésbé változatlan maradt és az egyszerű puritánság jellemezte (Kósa, 2006; König, 1982). Párizs vezető szerepe mellett F. Dózsa (1999) Bécs divatját emeli ki a hazai divatkövetés szempontjából.

A 19. század első felében bekövetkező ipari és technológiai újítások lehetővé tették a ruhák gyorsabb előállítását. Az egyik legnagyobb újdonságot a varrógép megjelenése jelentette, amellyel a ruhakészítés folyamata a korábbi idő töredékére csökkent és az egyes darabok kivitelezésének minősége is magasabb szintet ütött meg. Mindez az árazásra is hatással volt, a varrás költséghatékonyabbá vált és megjelent a tömegtermelés (F. Dózsa, 1989). A másik fontos újítás, ami a korszakban fellendítette a ruhagyártást, azok a vegyipari innovációk voltak. Egyrészt a technológiának köszönhetően könnyebbé vált a gyapjúmosás és a lenfonalak előkészítése, emellett megjelentek a színezőanyagok. Míg az 1850-es évek előtt növényekből nyerték ki a textilek festéséhez szükséges oldatokat, a 19. század második felében már egyre több mesterséges színt tudtak előállítani (Tóth, 2010).

A divat pontos követésére azonban csak egy nagyon szűk, kiváltságos réteg nőtagjainak volt lehetősége, akik számára a szalonok készítették el az újabb darabokat – francia mintára. Ezen divatüzleteket két részre oszthatjuk. Az exkluzív szalonokba kizárólag ajánlólevéllel mehettek be a leggazdagabb nők, ahol a legmagasabb minőségű ruhákat szabták rájuk. A másik típus alacsonyabb színvonalat képviselt és elsősorban a középosztály és a nagypolgárság vásárolt ott. A hazai sajtó ezen utóbbi csoportot célozta meg divatközleményeivel (hiszen a gazdagabb nők személyesen is kiutazhattak Párizsba), amelyekben rendszeresen tudósítottak a francia főváros divatjáról (a férfiak számára pedig Londonból). Emellett a lapok gyakran közöltek

szabásmintákat, a napisajtó pedig véleménycikkeket közölt a legújabb divatról. A lapokat gyakran egy példányban vásárolták meg a barátnői körök és cserélgették egymás között.

A kispolgárság öltözködése elsősorban az erkölcsös és illő megjelenést szolgálta, még akkor is, ha egy kis részük anyagi színvonala elérte a középosztályét. A munkásréteghez tartozó nők gyakorta évekig viselték ugyanazt a ruhát, az ügyesebb kezű lányok néha, másolva a felsőbb társadalmi réteghez tartozókat, kézzel átalakították azokat. A tehetősebb munkásnők ugyan igyekeztek másolni a divatot, de sem kesztyűt, sem pedig kalapot nem illett felvenniük (F. Dózsa, 1989). A városias öltözködés megjelenése a parasztság körében később, az 1920-as és 1930-as években következett be. Ez az átalakulás emellett lassú volt és főként a férfiak körében tekinthető látványosnak (például a bő szárú gatyá kicserélődése a nadrágra). Ezzel párhuzamosan élt még a hagyományos viselet is, amely színesebbé és díszesebbé vált a századfordulón (Gyáni, 2006; Fülemile, 1991).

A 19. század második felét egyre gyorsuló ütemű divat jellemezte, amely szezonról szezonra cserélődött. A divat a képzőművészettel szoros kapcsolatban állt, az öltözködést változatos historikus elemek díszítették, amelyek gyakorta keveredtek is egymással. Ilyenre lehet példaként hozni a reneszánsz ujjmegoldásokat, a Mazarin-gallérokat és a Rembrandt kalapokat, de az 1880-as években a Távol-Kelet világa is megjelent a női öltözködésben (F. Dózsa, 2014). 1895-re a historikus elemek „kiüresedtek”, 1896-tól pedig a szecesszió gyakorolta a legnagyobb hatást a divatra. Ez legfőképpen az ornamentikában és a virágmintában mutatkozott meg, amely a ruhák mellett a bútorokat is díszítette (Gáspárné Dávid, 1924).

Az új divat mellett a női alak ideája is megváltozott, már nem a telt, hanem a vékony alkat számított kívánatosnak. Ezt a ruhák fazonja is megmutatta, amely „S” alakúként mutatta meg a női testet, ahol a mellrész kidomborodott, a derekat pedig bő szabású, harang alakú szoknya fedte el. Ez a ruhaforma egészen 1910-ig számított divatosnak, amikor megjelent az úgynevezett „bukj-el” fazon. Elnevezése kettős értelmű, egyrészt a szűkre húzott szabásvonal miatt megnehezítette a járást, másrészt elsősorban a félvilági nők, színésznők viselték. A szecessziós stílus egészen az első világháborúig uralta a divatot (F. Dózsa, 2014).

A folyamatosan alakuló divat mellett ki kell emelni a reformruházat megjelenését és elterjedését is a 19. század második felében. A korszakban a modern országokban megjelent a tiszta és sportos test kultusza, ennek háttérében az orvostudomány és a szociális feltételek javulása állt. Ugyanekkor növekedett meg a női testről szóló diskurzusok száma is, a vélemények zömét pedig orvosok adták, akik egészségreformot sürgettek a női testtel kapcsolatban (Czingel, 2020). Mindez összefüggött a ruházatkódás átalakulásával is, amely nem meglepő a korábbi

ruházat méreteit tekintve: egy-egy öltözék anyagigénye meghaladhatta a 25-30 métert, a súlya pedig akár 10-15 kilogrammot is nyomhatott (F. Dózsa, 1989). Mindez óriási nyomást helyezett a női testre, amelyet a szoros fűzés tovább terhelt. A korai serdülőkortól elkezdett fűzőviselet deformálhatta a lengőbordákat, légzési nehézségeket okozva, a merev testtartás következtében pedig izomsorvadás léphetett fel. Mindemellett gyakran okozott méh-, gyomor- és vese rendellenességeket (Szentesi, 2016).

A reformruházat mellett érvelő orvosok éppen ezért az egészségre és a higiéniaira hivatkozva sürgették a ruházatkodás gyökeres átalakítását. Közülük két német orvos, Max von Pettenkofer és Gustav Jäger munkásság érdemes kiemelni, akik a test „levegőztetését”, azaz könnyebb, elsősorban gyapjúszövetből készült ruhák viselését szorgalmazták (F. Dózsa, 1914). A század folyamán az orvosok mellett szervezetek is alakultak, amelyek a ruházatkodás reformját tűzik ki zászlajukra. A leghíresebb közülük a Rational Dress Society volt, amelyet Florence Wallace Pomeroy (Harberton vikomt felesége, akit a lapok leginkább Lady Harbertonként vagy Harberton asszonyként emlegettek) alapított 1881-ben. Az egyesület számos híres nő támogatását és tagságát élvezte, például Mary Eliza Haweis író (Thomas Musgrave Joy portréfestő lánya) vagy Constance Wilde (Oscar Wilde felesége). A Rational Dress Society radikális újítást szeretett volna elérni a női öltözködés terén, amelynek korábbi formáját észszerűtlennek tartotta. Hangjukat elsősorban a fűző ellen emelték fel, de a bő szárú szoknyát sem tartották megfelelőnek, ami helyett nadrágot javasoltak. Ezt az elképzelést azonban Magyarországon nem fogadták jól, a fűző nélküli viseleteket esetlennek és formátlannak tartották a nők. Egyedül a mell alatt szabott ruha jelent meg az utcákon, de azt is csak fiatal, hajadon lányoknak ajánlották (F. Dózsa 2014).

Habár a Rational Dress Society propagálta a női nadrágviseletet, ez a ruhadarab a női öltözködésben csak a századforduló előtti évtizedben kezdett meghonosulni Magyarországon. Az első cikkek a női nadrágviseletről a 19. század elejére datálódnak, amikor a bécsi divatlapok egy lovaglóruháról számoltak be, amelyet egy gombolással nadrágból szoknyává lehetett alakítani. A század közepén egy amerikai feminista nő, Elizabeth Smith Miller szabadidős tevékenységekhez kezdett el nadrágot viselni, amely nagy hatást gyakorolt barátnőjére, Amelie Bloomerre. Bloomer a *The Lily* című lapban kezdte el népszerűsíteni a női nadrágviseletet. Habár nem sikerült foganatosítania a női öltözködésben, később mégis a női nadrágot „Bloomer-öltönyként”, „Bloomer-öltözékként” vagy „bloomers-ként” kezdték el hívni (Entwistle, 2000).

A reformruha és a női nadrágviselet kapcsán továbbá Paul Poiret munkásságát érdemes kiemelni, akinek kreációival a hazai lapok is sokat foglalkoztak. Kezdetben az új, empire szabásvonallal kapcsolatban közöltek róla cikkeket, a későbbiekben pedig mint Párizs elismert művészeként mutatták be. Ruhái szabadabb mozgást biztosítottak a nők számára, ami újítként jelent meg a magyar divatlevelekben. A tervezőt az 1910-es években kezdte el foglalkoztatni a női nadrágviselet lehetősége. Ezt az elképzelését primitívnek és ízlésbeli degeneráltságnak titulálva, gúnyos hangnemben kommentálták a hazai lapok, annak ellenére, hogy a reformszabású, tunikaszerű ruhadarabjai elnyerték az írók tetszését. Poiret-nak 1911 őszén lehetősége nyílt egy budapesti divatbemutatóra, ezáltal ő volt az első divattervező, aki hivatalosan is bemutatta egy kollekcióját a magyar fővárosban. Szintén erre az időszakra esik a ma értelemben vett divattervezés és divatbemutatók kezdete, ahol a művészek az haute couture kollekciókat mutatták be a közönségnek. Ezen bemutatók helyszínül szalonok, korszók vagy lóversenypályák szolgálhattak, ahol az eseményt teázással vagy egyéb fogyasztással kötötték egybe. Emellett a legújabb kollekciók kedvelt megjelenítése helye a színház volt, egy-egy sikerdarab bemutatója után megnőtt a kereslet a színésznők által viselt ruhák iránt. A századfordulón már nagyobb áruházakban is felvonultatták modelljeiket a tervezők, amellyel igyekeztek új vásárlókat bevonni. Emellett egyre gyakoribbá váltak a turnék is, ahol a divattervezők több nagyvárosban is bemutatták a kollekcióikat. (Ez már hasonlóságot mutat a mai Fashion Week eseményekkel.) Egy ilyen tervezett utazás keretében érkezett a magyar fővárosba, emellett Frankfurt, Berlin, Potsdam, Varsó, Moszkva, Szentpétervár, Bukarest és Bécs városait érintette (Mészáros, 2017). Budapesten a bemutatóit november 22-én és 23-án tartotta meg, a sajtó részéről pedig vegyes fogadtatást kapott. Az előadás kezdetén a tervező körülbelül harminc percet beszélt az eleganciáról, a női test felszabadításáról, az egyszerűségről és a ruha és viselője közötti kapcsolatról. Modelljein tunikafazonú és empire szabású ruhákat mutatott, be, amelyek élénk zöld, lila és piros színben pompáztak. A bemutató elnyerte a hazai közönség és a lapok tetszését, azonban utóbbiak inkább színházi kosztümként utaltak rájuk, mintsem utcára való öltözékként.

2.10 Deviancia-elméletek

A divatelméleti áttekintések, a divat (hazai) historiográfiája és a női nadrágviselettel foglalkozó szakirodalmak egyaránt érintették, felhozták vagy kiemelték az öltözködés és erkölcs, norma vagy deviancia témakörét. A szakirodalom és a korabeli sajtóanyagok ismerete tükrében e

terület jelentette az alapot az empirikus kutatás elkészítéséhez. A 19. század végi és 20. század eleji cikkek implicit rettegést mutattak a női nadrágviselet tekintetében, amelynek feltárására a sajtóban kialakult morális pánikot vizsgáltam meg. A morális pánik sajtóelemzése előtt mindenképp értelmezni kell a deviancia kérdését érintő szakirodalmat, amelyet a következő fejezetek tartalmaznak.

2.10.1 A morál kérdése

A deviancia-elméletek és annak fogalmi kerete előtt a norma kérdésének meghatározása szükséges, különös tekintettel a történeti kontextusra. Az emberek döntő többsége együtt él egymással, ami kötelek hálózatát alakítja ki, közösségeket formál. A társadalmi együttélés feltétele, hogy bizonyos szabályrendszerek alakuljanak ki az egyének életére nézve, amiket normának lehet nevezni. A normák a közösség minden egyes tagjára vonatkoznak és igazodási alapot nyújtanak a számukra. Egyszóval „*a normák olyan viselkedési minták, amelyek alapját bizonyos értékek, értékrendszerek nyújtják*” (Rosta, 2007, p. 22). A normák értékekből vezethetők le, minden norma mögött érték található. Az értékek alapját két elem szolgáltatja, az egyének érdekei és szükségletei. A normák ezáltal elvárásokat fogalmaznak meg a közösség tagjai számára, amelyek szabályként működnek az egyéni és kollektív viselkedés tekintetében.

A norma több funkciót is betölt, egyaránt szociológiai és szociopszichológiai. A norma elengedhetetlen feltétele minden társadalom fejlődésének, annak ellenére is, hogy az egyén szabadságát korlátozza. A restriktió ellenére a norma segíti hozzá az egyént a társadalmi szerepek sikeres betöltéséhez, a státuszhoz és a presztízshoz. Mindemellett a norma értelmezési keretet is biztosít, amely lehetővé teszi az egyének számára a társas kapcsolatok kialakítását és az együttműködést. „*...mivel az embereket erősen befolyásolják mások gondolatai és tettei, az interakció során a különböző csoporttagok vélekedései, érzései és viselkedése egyre hasonlóbba válik, [...] az egyének vélekedései egy társas norma kialakítása felé konvergálnak*” (Smith & Mackie, 2001, p. 483 idézi Rosta, 2007, p. 23). Az idézet nemcsak magyarázattal szolgál a normák kialakulására, hanem előrevetíti az egyének követési, igazodási, azaz konform igényét is. A konformitás az egyének igazodása (mind gondolkodás, mind viselkedés tekintetében) a csoporthoz (Bakos, 1989), és elengedhetetlen feltétele a közösség létezésének. A konformista magatartásnak két típusát lehet elkülöníteni, a személyes konformitást és a csoportos konformitást. Személyes konformitás esetén az egyén önként törekszik azonosságra a csoport többi tagjával, nyilvános konformitás esetén pedig az egyénnek nincs más választása, mint az alkalmazkodás. Ez utóbbi a legtöbb esetben a kirekesztéstől való félelem miatt következik be (Fehér & Lappints, 1999; Andorka, 2006; Kiss, 2020).

Minél komplexebb egy társadalom, annál kevésbé egyértelműek a normák és az azokat meghatározó értékek. Viszonylagosnak tekinthetőek a különböző társadalmi sztrátumok vagy eltérő történeti korok esetében, de akár az egyazon csoportba tartozó egyének között is felléphet normát érintő eltérés. Ezenfelül többféle csoportot lehet elkülöníteni a normák tekintetében. Ilyen a szokásnorma (például illemszabályok vagy divatszabályok), erkölcsi norma (például vallási előírások) és a jogi norma (törvények). Ezek egymástól különböznek a rögzítettség, a betartatás, az ellenőrzés, a társadalmi megítélés és a szankcionálás tekintetében. Ezek sem egységesek a társadalom minden csoportja vagy a különböző történeti korok esetében sem. Minden társadalom saját kultúrával rendelkezik, amely történelmi alapokon nyugszik, valamint kognitív és normatív elemekből áll. Ezek a normatív elemek kijelölik a közösség tagjainak számára az elvárt viselkedési és magatartási formákat. A deviancia meghatározása az ettől való eltérésben, elhajlásban keresendő (Rosta 2007).

A normák betartása a legtöbb esetben a szocializáció során épül be az egyénekbe, tehát interiorizált normakövetés. Emellett létezhet a büntetés félelmétől vezérelt normabetartás, valamint a megszokásra épülő normakövetés. Ugyanakkor a konformitásnak öt tényező is ellentmond. Az első az, hogy az egyének megragadják a lehetőségeket a lázadásra. Másodszor, a társadalom fejlődésének feltétele, hogy időről időre megújuljon, amely az egyének innovatív gondolatain nyugszik. Harmadszor, a társadalom működéséhez szükségszerűek a devianciák, amelyek a normák definiálásában és a közösség összetartozásában nyújtanak segítséget. A negyedik a normasértés elleni küzdelemben megjelenő lehetőségek a jogalkotásban és a technikai innovációban. Végül, a normakövetés akár negatív előjelűvé is válhat (Rosta, 2007; Kiss, 2020).

Az egyének normakövetésének fontos alapja a szabálybetartatás. Maga a normakövetés mögött több motiváció is húzódhat, az egyik legfőbb ösztönzőerő a szankcionálástól való félelemben rejlik. Emellett a normabetartást ösztönzi a korábban említett interiorizált normakövetés és a norma minőségének elismerése Rosta (2007).

A 19. században a női öltözködés és viselkedés tekintetében a szokásnormát érdemes kiemelni, amelyet definiáltak és befolyásoltak a korabeli illemkönyvek. A pragmatika kérdéskörébe tartozó udvariasság kutatása több nyelvész és kommunikációkutató vizsgálatának középpontjába került, a történeti udvariasságkutatás diszciplínája a 2010-es években jött létre (Németh, 2015). Ahogy a korábbiakban már megjelent, az öltözködés alapvető, reprezentációs szerepet töltött be az arisztokrácia és a középosztály életében. A divat mellett létező, úgynevezett úri megjelenés a társasági megjelenés elengedhetetlen feltétele volt, amely

összefüggésben állt az illendőség kérdésével (F. Dózsa, 2014). A nők már fiatal lánykorukban igyekeztek elsajátítani ezeket a szabályokat, amelyeket elsősorban otthoni nevelés keretein belül kaptak meg. A megfelelő nevelést az illemtankönyvek segítették, amelyek a 19. század második felében nagy népszerűségnek örvendtek. Az illemkönyvek, amelyek egyben történeti-szociológiai forrásegýttest is alkotnak, saját koruk szokásait és szabályait gyűjtötték össze és rendszerezték. Használatuk betekintést nyújt a 19. század második felének, elsősorban a középosztály felé irányuló elvárásaiba. Stílusuk sokat változott az évtizedek folytán, kezdetben kioktató hangnemet ütöttek meg, később már inkább bizalmaskodóvá váltak (Fábri, 2001).

A korszakban a legfontosabb illemkönyvek Kalocsa Róza *Az illem könyve* (1884), Censor *Nem illik!* (1886), Wohl Janka *Az illem* (1891), Egy pesti arszlán *A pesti művelt társalgó* (1898), Méhes András *Társalgó* (1903) és Szabóné Nogáll Janka *A jó modor* (1904) című művek voltak. A művek listájának alapját Németh Luca Anna (2015) és Fábri Anna (2001) munkáira alapozom.

Ezek az illemkönyvek hosszan részletezték a nők kötelességeit, valamint a férfiak és a nők közötti különbséget a viselkedést és a magatartást illetően, emellett igyekeztek a társasági élet minden helyszínére és helyzetére mintákkal szolgálni (Fabó, 1980). Az olvasmányok kiterjedtek a helyes magaviseletre a család körében, a templomban, a más társadalmi csoportokkal szemben, az utcán, a nyilvános helyeken, a színházban, a megfelelő bemutatkozásra, a látogatásokra, a vendéglátásra és a társalgás menetére, a magatartásra (amelyen belül külön foglalkoztak a megfelelő járással és köszöntéssel), a házasság és a háztartás feladataira, a keresztelőkire, a gyászra, de még a levélírással is. Erre példákat a kutató Wohl Janka *Az illem* (1891) című könyvéből mutat.

Ezek a szabályzatok szigorúan korlátozták az öltözködést is, amely során elsősorban a rend és a tisztaság kívánalma jelent meg (Censor, 1886). Ez a szabály nem a higiénia kívánalma miatt vált hangsúlyossá, hanem a jóízlést szem előtt tartva (Méhes, 1903). A ruházat és a hozzá választott ékszer esetében a megfelelő forma és szín összeállítása kritikus volt az esemény és az egyén korának tekintetében. A ruhák funkció szerint is elkülönültek, legtöbb esetben reggeli pongyolákra, háziruhákra, sétaruhákra és díszöltözetre (Kalocsa, 1884).

Az illemkönyvekben meghatározott magatartás szoros összefüggést mutat a kor erkölcsi normáival. Erre maga Wohl (1891) hívja fel a figyelmet, amikor az illem és a társadalom viszonyrendszeréről ír. Véleménye szerint az illem a helyes magaviselet, a jó modor és az udvariasság katekizmusa, ennek elhanyagolása pedig a társadalom alapjait kérdőjelezi meg. A megfelelő illem tudására a társadalom összes tagjának szüksége van, a szabályok száma pedig

folyamatos növekedést mutat. „*Ki tagadhatná különben az illedelem erkölcsi jogosultságát és szükségét is, ha egyszer el kell ismernünk, hogy annak alapelve a mások iránti figyelem és környezetünk jólétének előmozdítása?*” – teszi fel a kérdést Wohl (1891, pp. 8-9). Továbbá kifejti, hogy az illedelem segít a társadalom csoportjai, egyénjei konfliktusaiban és érdekelruházó funkcióval is rendelkezik. Mindemellett az egyén legnemesebb tulajdonságaival áll összefüggésben, tanulható és tanítható a következő generáció számára.

„Már a legzsengőbb korban kell megkezdeniök gyermekeiknél azt a rendszeres nevelést, mely a belső tulajdonok fejlesztése mellett, a külsőségek minden csekélyebb mozzanatára is kiterjed. Mert bármennyit beszéljenek is a nemes szív ösztönszerű tapintatáról, vannak mégis bizonyos világi formák és elfogadott szokások, conventionális követelmények, melyeknek ép úgy vérré kell válniok bennünk, mint az erkölcsi vagy tudományos tanításnak.” (Wohl, 1891, pp. 13-14).

Wohl szavai koherensek a korábban taglalt normával. Írásában visszaköszön a társadalom működésének alapja, a közösség által elfogadott viselkedési normák és az interiorizált normakövetés. Az alábbi bekezdések megmutatják, hogy a 19. század második felében a nők életét szigorú szabályrendszer hálózta át, amely minden szegmensre kiterjedt. Az ezektől való eltérés ellenszenvet vonhat maga után a csoport többi tagjától, akinek köreiben az egyén nem érzi jól magát, míg a „*savoir vivre*” (ahogy Wohl fogalmaz) maga „*a társaságban élés tehetsége*” (Wohl, 1891, p. 7).

2.10.2 A deviancia-elméletekről általában

A sajátos emberi viselkedések, mint a drogfogyasztás vagy a bűnözés és ezek szembenállása a társadalommal alapvető kutatási témaként jelenik meg számos tudományterületen, legyen az természet-, társadalom- vagy bölcsészettudomány. A kérdések nemcsak a jelenségre, hanem az okokra is válaszokat keresnek. Kezdve az ókori filozófiai megközelítésektől (például az erény és a hedonizmus kérdése Szókratésznél), a polgárosodás kezdetéig uralkodó vallási megközelítéseken át egészen a 18. századi megközelítésekig. A 18. század végétől gyarapodó statisztikák új alapokat adtak a devianciák kutatásának.

A devianciaelméletek alapvetően, megközelítéstől függetlenül, rendelkeznek néhány közös jellemzővel. Ezek közül az egyik, hogy a deviáns elméletek kialakulását és változását mindig a társadalmi változások és a vizsgálódó tudományág együttesen adják. A devianciák emellett mindig csak az adott korszak, kultúrkör és társadalmi berendezkedés kontextusában értelmezhetőek, valamint ezek a devianciák értékítéletet is adnak ezen kontextusról. Továbbá a

deviancia elméletek további ismerve, hogy csoportosítani lehet őket az ok elemzésének szemszögéből, például mikroszinten (egyén közvetlen környezete) vagy makroszinten (társadalom egészében) vizsgálja a deviancia okát vagy tudományterületi megközelítésből.

A tudományterületi megközelítés három nagy csoportba sorolható, biológiai, pszichológiai és szociológiai magyarázó elméletekre. A dolgozat kereteinek egységességére való tekintettel a kutató csak röviden, egy bekezdésben ismerteti összefoglalóan a biológiai és pszichológiai elméleteket.

A biológiai és pszichológiai modellek az elkövetők személyiségéből indulnak ki, valamint antropológiai és pszichoszociális magyarázatokkal szolgálnak a devianciák okát illetően. Céljük az egyén viselkedésének megváltoztatása, illetve gyógyítása, akinél a deviancia mély mentális vagy fizikai tényező következménye. A biológiai devianciaelméletek több nagy irányzatra oszlanak, mint a született bűnöző elmélete, a testalkat-predispozíció, a kromoszóma-rendellenességek vizsgálata, a szellemi képességek anomáliái, a genetikai kutatások (viselkedésgenetika, ikerkutatások és örökbefogadási vizsgálatok) az öröklődés és tanult viselkedés vizsgálata és a biokémiai (különböző hormonális vizsgálatok) és bioszociális (addiktív- korrelációs-, szekvenciális- és multiplikatív modell) irányzat (Rosta, 2007; Szabó, 2016). A pszichológiai elméletek három nagy csoportra és azon belül több alcsoportra oszthatóak. Ezek közül az első a szocializáció elégtelenségei, ahová az anyahiány és kötődéselmélet, a pszichoanalízis, az erkölcsi fejlődés, a kondicionálódási elmélet, a frusztráció-agresszió meghatározása és a szociális tanulás tartozik. A devianciák és személyiségjegyek csoportjába illeszkedik a bűnöző személyiség, az alkoholista személyiség és a szuicid személyiség. A harmadik csoport személyiségzavarok, ahol az antiszociális, a skizoid, a borderline, az elkerülő és a depedens alcsoportok találhatóak (Rosta, 2007; Szabó, 2016).

A szociológiai modellek a társadalmi tényezőkből indulnak ki, és mögöttes indokként a környezeti tényezőket vagy társadalmi jelenségeket jelölik ki. A szociológiai modellek nem az egyén változtatására (vagy gyógyulására) koncentrálnak, hanem a társadalomban lévő devianciák számának csökkentését tűzik ki célul, emellett nem különül el élesen a deviáns és nem deviáns egyének között a határvonal. A különböző szociológiai modellek egymásra épülnek és egymásból táplálkoznak, éppen ezért csoportokban való osztályozásuk nehéz, amelyet szövevényessé tesz az elmúlt évtizedekben írt számos munka. Éppen ezért disszertációm keretei között a legfontosabb irányokat mutatja be.

A társadalmi struktúrával kapcsolatos elméletek közül Durkheim anómiaelmélete és Merton feszültségelmélete emelkedik ki. Durkheim (2001) a társadalmi munkamegosztással kapcsolatos írásában vezette be először az anómia fogalmát (amely a görög *anomia* szóból ered), és azt a folyamatot tekintette anomikusnak, amikor a társadalmi munkamegosztásban résztvevő személyek közötti viszonyok nem szabályozottak, az egyének közötti viszonyok pedig elégtelenek. Az anómia tehát nem megfelelő társadalmi folyamat során jön létre, de okai között lehetnek más, váratlan gazdasági, társadalmi problémák is. Durkheim emellett megkülönbözteti a fizikai és az erkölcsi szükségletet, amelyek közül az elsőt az egyének testi szükségletei szabályozzák, az erkölcsi szükséglet kielégítéséhez pedig az egyénnek a szenvedélyeit kell korlátok közé szorítania. Mivel ez az egyik legnehezebb feladat az egyén életében — vélte Durkheim —, ezért külső szabályozó erőre van szükség, amelyet a kollektív rend szerepének tudott be. Ez a kollektív rend definiálja, szabályozza és betartatja azokat a normákat, amelyekhez igazodnak az egyének. Ez biztonságot és kiteljesülési lehetőségeket jelent az egyén számára, a kollektív rendben támadt zavar esetén pedig eltűnik az egyén biztonságérzete, valamint elveszítik a kontrollt viselkedésük felett. Ezt a bekövetkező esetet nevezi Durkheim az anómia állapotának a társadalomban.

Durkheim anómia elmélete azonban nemcsak a társadalom egészére megfeleltethető, a szociológus elkülönítette az egyes részterületeket is, ahol a kontrollvesztés állapota fennállhat. Ilyen részterület a gazdasági anómia, amikor az állam a szabályozó szerep helyett a gazdasági élet eszközévé válik, a házi anómia, amikor a családon belüli egyensúly borul fel, a házastársi anómia, amely a válásokban és az öngyilkosságokban fejeződik ki, a bőség anómia, amikor gazdasági konjunktúra esetén újraelosztási problémák lépnek fel, és a válság anómia, ami gazdasági recessziós esetén lép fel (Gönczöl et al. 2016; Rosta, 2007).

Rosta (2007) kiemeli, hogy a pozitivistá biológiai elméletek korszakában Durkheim a társadalmi determinizmus és strukturális funkcionalizmus felől közelített. Ugyanakkor Durkheim szemléletmódja nemcsak a szociológiai nézőpontot foglalja magába, megjelennek individuál-pszichológiai elemek is munkásságában. Durkheim elmélete a későbbiekben több megközelítés alapjait is szolgálta, ugyanakkor több kritikával is illették. Ezek közül az első az a feltételezés, hogy az egyének alapvető társadalomellenes vágyakkal rendelkeznek, illetve egyetlen kontrollként a társadalom maga áll e vágyak fölött. Emellett Durkheim állítása, miszerint ezen kontrollvesztések gyors periódusokban következnek be, már a maga korában is cáfolható volt.

Durkheim mellett a másik híressé vált anómiaelmélet a Robert K. Merton (2002) nevéhez fűződő feszültségelmélet. Merton véleménye szerint a kulturálisan szabályozott célracionálisok vezetnek az egyének cselekedeteit, a normasértő viselkedést pedig két tényező függvényében értelmezhető, a kulturálisan definiált célokban és érdekeikben, valamint ezen célok elérésének erkölcsi és intézményes módjaiban. Ezek alapján a társadalmi rend megléte és a feszültség elkerülése a célok és a hozzájuk vezető eszközök egységében rejlik, az anómia pedig a cél-eszköz koordinátlanság. Ezek a célok nemcsak anyagiak lehetnek, hanem különböző társas kapcsolatok is, például a házasság intézménye. Merton véleménye szerint a két módon fordulhat elő az anómia: amikor túlsúlyba kerülnek a speciális célok, amelyekhez az intézményes eljárások nem megfelelőek, valamint amikor egy bizonyos cél elérésére létrejött tevékenységek átalakulnak más célt nélkülöző gyakorlatokká. A mertoni elméletben a deviancia akkor jelentkezik, amikor a cél meghatározottá válik, azonban az egyénnek nincs lehetősége a célhoz kapcsolt eszköz eléréséhez. A feszültség eltérően jelentkezhet a különböző társadalmi rétegekben, a deviáns viselkedés addig állhat fenn, ameddig a célok és az eszközök szerkezete nem változik. Merton érdeklődési iránya elsősorban a feszültség keletkezésének körülményei felé fordul. Ehhez az egyén alkalmazkodásának öt típusát sorolja fel, a konformitást (az egyének elfogadják a célokat és a hozzájuk rendelt eszközöket), az újítást (az egyén nem tudja elérni a célhoz szükséges eszközöket, ezért új utakat keres, hogy elérje azokat), ritualizmus (az egyén elveti a célt), visszahúzóds (az egyén pozitív érzéseket kapcsol a célhoz és az eszközhöz, azonban az eszköz nem áll a rendelkezésére) és a lázadás (az egyén elidegenedése a céloktól és egy új rend bevezetésének az igénye). Összefoglalva tehát a mertoni anómiaelmélet a kulturális struktúrában jelentkező zavar, amely során a célok és az egyén lehetőségei között törésvonal képződik. Merton feszültségelméletének kritikája a túlhangsúlyozott anyagi érvényesülésben és az egységes cél megkérdőjelezésében rejlik.

Az anómiaelméletek mellett a másik jelentős megközelítés a kultúra sajátosságain keresztül vizsgálta a devianciákat. Habár, ahogy az anómiaelméleteknél, itt is több irányzat született, mégis bizonyos hasonlóságok felfedezhetőek fel bennük. Az egyik ilyen közös pont a társadalom rétegződésének elfogadása, a különböző csoportok meglétének feltételezése és ezek összefüggése a deviáns magatartással. Emellett bizonyos viselkedések az egyik csoportban elfogadottak, míg a másikban deviánsnak minősülnek. A másik jelentős feltételezés szerint a deviancia alapkövetelménye az antiszociális viselkedés. A kulturális hatások elméleti jellemzően a bűnözés devianciájának magyarázatára szolgálnak (Rosta, 2007).

A kulturális hatások egyik legjelentősebb irányzata a chicagói iskola. Az elmélet (amely közrejátszott a humánökológia megalakításában) a dezorganizáció alapjaiból kiindulva a Chicagói Egyetem munkatársai vizsgálni kezdték a város bűnözési statisztikáját (Shapiro, 2005). A dezorganizáció elmélete a várost tartja alapvető katalizátornak a devianciák kialakulásában, a város pedig mint társadalmi szervezet és térbeli megjelenés lép fel. Az urbanizáció a társadalmi rendezetlenség alapjaiként lép fel, ezen rendezetlenség pedig vonzóvá teszi a deviáns viselkedési formákat. A kutatók Chicagót a társadalmi jelenségeket vizsgálva öt nagy zónára osztották fel, hivatali negyedre (1. zóna), átmenet zónájára, ahol a hátrányos helyzetűek élnek (2. zóna), a munkásosztály zónájára (3. zóna), a lakózónára, ahol a középosztály és az értelmiség él (4. zóna) és külvárosi zónára (5. zóna). A szociológusok vizsgálatait azt bizonyították, hogy a deviáns viselkedések előfordulása zónánként nagy eltérést mutat és legalább egy olyan zóna található, amelyben minden normasértés megjelenik.

A chicagói iskola a korábbi elméletekhez képest előremutató azon elképzelésben, hogy a bűncselekményeket elsősorban átlagos egyének követik el, nem pedig patológiás esetűek, a bűnözési statisztikák kiugró mértékéért pedig az erkölcsi és közösségi szerveződés hiánya tehető felelőssé; így a deviancia elleni küzdelem is közösségi kezelést igényel. Emellett az elmélet kidolgozói nem a társadalmi fejlődést hibáztatták a devianciák kialakulásának tekintetében, hanem az ezeket előidéző körülményeket igyekeztek felkutatni. Az elmélet kritikái között a legnagyobb hangot az kapta, hogy a humánökológiai megközelítés csak a devianciák terjedésére tud választ adni, a kialakulásuk mikéntjére nem (Rosta, 2007).

Edwin H. Sutherland (1947) nevéhez fűződik a differenciális asszociáció elmélete, amely szerint a devianciák az eltérő benyomásokban gyökereznek. Az elmélet alapvetése, hogy az egyén életét különböző szociális hatások befolyásolják, az értékítélete tehát kulturális függvény. Az, hogy az egyén hogyan viszonyul a devianciákhoz, meghatározza, hogy kapcsolatba kerül-e deviáns személlyel és azok a devianciát milyen színben tüntetik fel az egyén előtt. Sutherland véleménye szerint tehát ez az arány mérvadó a deviáns viselkedések tekintetében. Az elmélet szerint tehát a deviancia nem biológiailag örökölt, hanem tanult forma, viselkedés. A deviáns magatartásforma pedig azért alakul ki, mert az egyén előtt túlsúlyba kerül a normaszegést pozitívan ábrázoló képek sora. A differenciális asszociáció modellje azonban nem tud minden bűnözési típusra választ adni és nem veszi figyelembe a bűncselekmények mögött esetlegesen húzódó materiális okokat (Rosta, 2007).

A kulturális konfliktus elméletének legjelentősebb képviselője Thorsten Sellin (Rácz, 2001). A kulturális konfliktus elmélet az alapját a kultúrák közötti konfliktusból származtatja. Az elmélet

két dolgot állít a középpontba, a szocializáció során elsajátított értékeket és a kulturális beállítódást, így a deviancia két csoport konfliktusaként értelmezhető és ennek a konfliktusnak a forrása kerül a középpontba. Az elmélet során a konfliktusok két szinten jelennek meg, elsődleges kulturális konfliktusként és másodlagos kulturális konfliktusként. Elsődleges kulturális konfliktusok előfordulása az egymással szomszédos kulturális térségek esetében jön létre, míg a másodlagos kulturális konfliktusok azonos társadalmon belül jönnek létre. Emellett Sellin megkülönbözteti a mentális és kulturális kódok konfliktusát. A mentális konfliktusok esetében az egyén a saját normarendszerét konfliktusban álló csoportoktól veszi át, így az ellentmondás beépül a személyiségébe. A kulturális kódok konfliktusa esetén az egyén normarendszere más csoporthoz tartozik, mint amelyik megítéli őt.

A devianciák szociológia megközelítésének összefoglalásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a szubkultúra-elméletet (Rosta, 2007). A szubkultúrák a domináns kultúrák részei, nem pedig független egységek, és saját normákkal, szabályokkal rendelkeznek. A szubkultúra-elméletek szerint a deviáns viselkedési formák a domináns kultúrák és a szubkultúrák küzdelme során terjednek el. A szubkultúrák létrejötte összefügg azokkal a problémákkal, amelyekkel az uralkodó kultúra nem néz szembe, az adott társadalmi rend struktúrájához kapcsolódva, annak konfliktusát fejezi ki. A hasonló körülményekkel rendelkező egyének összefognak és közösséget alkotnak, az egyén számára fontossá válik a csoporthoz tartozás, a védettség és a státusz igénye. A szubkultúra (amely formáját tekintve kisebb méretű csoportosulás) tagjai szorosan kapcsolódnak egymáshoz, a kapcsolat pedig tényleges interakciókon nyugszik. A tagok rendszerint külsőségekben is eltérnek a domináns kultúrához tartozó megjelenéstől.

A szubkultúra kutatások a fiatalkori bűnözés felderítése kapcsán születtek meg, az egyik legjelentősebb kutatója Albert Cohen (1955), aki a szubkultúrák kialakulását vizsgálta. Cohen úgy találta, hogy a deviáns szubkultúrák az amerikai nagyvárosok nyomornegyedeiben születnek; elsősorban a fiatalok körében, akiknek társadalmi helyzetét meghatározza a családjuk és szűk környezetük pozíciója. (Cohen konkrét példaként a munkásréteg kedvezőtlen helyzetét mutatja be.) A családban, a közvetlen környezetben megjelenik a kíváncsalom, hogy a fiatal egy felsőbb társadalmi rétegbe kerüljön, de erre a helyzetre nem képes felkészíteni. Habár kíváncsalom szintjén megjelenik, a környezet nem teljesen képes elfogadni a felsőbb társadalmi rétegek értékeit, amely mellett gyakran anyagi korlátok is fellépnek. A másik nehézséget az oktatási rendszer jelenti, ahol a tanárok rendszerint középosztálybeli mértéket támasztanak a munkáscsaládok gyermekeivel szemben, véli Cohen. A fiatalkori bűnözés tehát a középosztály értékeinek elutasításából ered, vonzerője pedig a megalkuvás teljes elutasításában rejlik.

Emellett legitimálja az agressziót, sőt mi több, a szubkultúrán belüli titulus megszerzésének elengedhetetlen feltételévé válik.

A cohen-i szubkultúraelmélet több szempontból is jelentősnek bizonyult (Rosta, 2007). Elsősorban felhívta a figyelmet a normakövető és normaszegő viselkedés közötti határvonal vékonyságára, továbbá a környezeti és oktatási szerepek fontosságára. Cohen emellett rámutatott a deviancia eredetére, amellyel a korábbi devianciavizsgálatok kevésbé foglalkoztak, és arra, hogy az egyazon helyről származó egyének közül miért válnak egyesek deviánssá, míg mások nem.

Cohen szubkultúra-elméletéhez képest Walter B. Miller (1958; 1959) más társadalmi réteget vizsgált, és szemben Cohen középosztálybeli kiindulásához képest, Miller a legalsó társadalmi csoportot saját értékrenddel bírónaként azonosította. Az antropológus hat központi kérdést (nehézségek, keménység, tapasztaltság, izgalom, szerencse és autonómia) nevezett meg, amely alapján a legalsó társadalmi csoportban lévő férfiak definiálják önmagukat. Ezek megléte vagy hiánya definiálja a státuszukat saját csoportjukon belül, a többi csoporttag elismeréséhez pedig különböző bűnök elkövetése szükséges.

A szubkultúra kutatásokon belül a bűnelkövetés-lehetőségek elmélete Richard A. Cloward és Lloyd E. Ohlin (1960) nevéhez fűződik. Megközelítésük szerint a bűnözői szubkultúrák mögött az alacsony társadalmi réteg tagjainak érvényesülési szándéka húzódik, amelyhez nem társul eszköz és lehetőség, így a siker eléréséhez a törvénytelenesség felé fordulnak. A bűnözővé válást elősegíti az, hogy milyen eszköz elérhető az egyén számára (például különböző drogok vagy fegyverek) és milyen a szociális környezete. A szociológusok a fiatalokú bandák három típusát különítették el, amelyhez a lakókörnyezet tradíciói és népesség összetétele által megjelenő lehetőségeket vették figyelembe: a bűnöző tolvajbandákét, a konfliktusokat kereső bandákét és a befelé forduló bandákét.

A szubkultúra-elméletek általános kritikájaként lehet feltüntetni, hogy csak speciális helyzetekre tud magyarázattal szolgálni, például olyan nagyvárosokra, ahol alapvető probléma a marginalizálódás. Emellett nem interpretálja azon esetet, amikor a deviáns magatartású fiatal felnőttként törvénytisztelővé válik, de a lakókörnyezete ezzel párhuzamosan nem változik (Rosta, 2007).

A stigmatizációs (vagy más neven címkézési, minősítési, labeling vagy interakcionista) elméletek szakítottak a korábbi elképzelésekkel és egyedi módon közelítettek a devianciákhoz. A címkézéseméletek elméleti gyökerei a fenomenológiáig, az etnomedológiáig és a

szimbolikus interakcionális elméletek nyúlnak vissza. A fenomenológia, amely a pozitívizmus kritikájának is tekinthető, megkérdőjelezte, hogy a társadalmi jelenségekről objektív kijelentések tehetők, ugyanakkor azon elméletektől is elzárkóztak, amelyek szerint az egyén cselekvése csupán külső behatások körülménye. A fenomenológia alapvető elmélete az, hogy a társadalmi intézmények formálódásában és újra teremtődésében fontos szerepet játszik az egyén valóságról kialakult elképzelése. A szimbolikus interakcionális elmélet G. Herbert Mead nevéhez köthető, az elmélet központi gondolata pedig abban áll, hogy az egyének identitása az egyének közötti interakciók során jön létre. Az etnometodológia pedig leginkább módszertani elmélet, amely az interakciók folyamatát vizsgálja (Győry, 2016).

A stigmatizációs elméletek alapfeltevése, hogy a deviancia kialakulásának megértéséhez elsősorban a stigmák megszületését kell megvizsgálni (Goffman, 1981). Vagyis az elméletet kutatók alapvetően azt vizsgálják, hogy kik, hogyan és miért minősítik az adott egyént (vagy csoportot) deviánsnak. Így az, hogy az egyén deviáns magatartású, nem a viselkedésen múlik, sokkal inkább a társadalom minősítésén. A címkézésben alapvetően a hivatalos szervek és társadalmi intézmények vesznek részt, akik képesek a többséggel elfogadtatni azt, hogy az egyén viselkedése normaellenes. A stigmatizációs elmélet a devianciát alapvetően a deviánsok és nem deviánsok közötti interakcióban értelmezi, így az alapfeltevésük az, hogy semmilyen cselekedet sem minősül alapvetően deviánsnak, hanem az mindig a társadalom ítéletén alapszik. Az, hogy mi számít bűnnek, mindig a hatalom bitokosai szabják meg. Ugyanakkor a deviancia megléte alapvetően sok tényezőtől függ, a normaszegés ténye önmagában nem vezet a megbélyegzéshez, társadalmi érdekek és értékek vezérlése is közrejátszik benne. Alapvetően azokat az egyéneket bélyegzi deviánsnak a kultúra, akiknek a lojalitásában nem feltétlenül bízunk meg. A stigmatizációs elmélet alapvető eleme tehát a szabályalkotók definiálása, amely gazdasági és politikai kérdés. Howard Becker (1963) véleménye szerint a mindenkori hatalom alkotja meg a társadalmi normát a saját szabályaival. Adler és munkatársai (1991), akciók és reakciók folyamataként jelenítették meg a címkézést. Ennek során az egyén egy kihágást követ el (elsődleges deviancia), amire a közvetlen környezetének egy része negatívan reagál (informális kontroll). A közvetlen környezet része nyomást gyakorol a másik részre. Az egyén ezután komolyabb bűncselekményt követ el (ez még mindig elsődleges deviancia). Ez a lépés formális reakciót vált ki a tágabb környezetből (formális társadalmi kontroll), az egyént elítélik, stigmatizálják.

A stigmatizáció számos negatív következménnyel járhat, az egyén a folyamatos megbélyegzés hatására folyamatos bűnözés útjára léphet, korábbi társas kapcsolatai felbomolhatnak

(családtagjai környezete elfordul tőle), deviánsnak bélyegzett karrier felé fordulhat. Társas igény miatt az egyén olyan személyek társaságát keresheti, akiket szintén deviánsnak bélyegeztek, szubkultúrába tömörülés léphet fel. A konformitásba való visszatérés pedig nehezzé válhat (Piczil, 2005). Az egyén azonosulhat a címkével és másodlagos deviancia léphet fel (Lemert, 1951; Black, 2018). (Az elsődleges és másodlagos deviancia bővebben a következő fejezetben jelenik meg.) Az egyénben a szorongás nőhet abban az esetben, ha tévesen bélyegezték meg, vagy ha normaszegést követett el, amely nem derült ki, viszont retteg a következményeitől. Mindemellett a deviáns minősítés nagymértékben függ az egyén társadalmi elhelyezkedésétől.

A stigmatizációs elmélet legnagyobb jelentősége abban rejlik, hogy felhívja a figyelmet a megbélyegzés folyamatára és a hivatalos szervek, intézmények részvételére a folyamatban, valamint annak a ténynek a megvilágítása, hogy a deviánsná minősítés további szabályáthágásra készítheti az egyént. A stigmatizációs elmélet kritikája elsősorban az, hogy a devianciához vezető út másodlagossá válik. Emellett kiemeli, hogy a deviancia működésbe hozza a kontrollt, ami akár újabb devianciákat is termelhet. Ugyanakkor háttérbe szorul az a tény, hogy az egyén ténylegesen büntettet hajtott végre, az elmélet a szabálykialakításra és a közösségre, hatalomra koncentrál. A stigmatizációs elméleteknél empirikus vizsgálattal kevésbé lehet vizsgálni, hogy a címke valóban deviáns viselkedésre készíti az egyént, csak a címkézés mechanizmusa kutatható (Korinek, 2006).

A deviancia vizsgálatának egy sajátos ágát alkotják a társadalmi kontroll elméletek, amelyek nem a deviancia okait, mikéntjeit kutatják, hanem ellenkezőleg, a normákhoz való igazodás áll a kérdéseik középpontjában. A társadalmi kontroll elméleteknek számos képviselője akadt, Rosta (2007) két jelentős szociológus munkásságát emelte ki, Walter C. Reckless (Korinek, 2006) visszatartási elméletét és Travis Hirschi (1967) kötődéselméletét. A társadalmi kontroll azokat a jelenségeket jelenti, amelyek a konformitást elősegítését szolgálják. Az elmélet tehát annak felderítésére szolgál, hogy a normák, erkölcsi értékek, szokások, hagyományok mennyire erősek és kiépültek az egyének életében. A deviancia oka pedig a nem megfelelő társadalmi kontrollban keresendő. A társadalmi kontroll elmélete kifejezetten a fiatalkori bűnözés felderítésére szolgál. Az elméletek újdonsága abban rejlik, hogy nem a már kialakult deviáns viselkedést kívánja felszámolni, hanem a megelőzésre fordít nagyobb figyelmet (Rosta, 2007).

2.10.3 A deviáns viselkedés fogalmi keretei

A deviancia fogalmát nehéz megragadni, általában véve az emberek könnyen használják ezt a fogalmat azokra az egyénekre, akik eltérnek a számukra megszokottól. Napjainkban a közmegegyezésen alapszik a bizonyos viselkedéseknek (mint például az öngyilkosság vagy a kábítószerfogyasztás) devianciaként való értékelése. Ezek az úgynevezett klasszikus vagy hagyományos devianciák, amelyeket a hosszú idő óta (történeti időszakok), a világ nagy részén (kultúrköről függetlenül), az emberek többsége (függetlenül társadalmi hovatartozásuktól), a fennálló normarendszerek (mint jog, erkölcs, szokás) tekintetében annak tartott. Ugyanakkor ez a definíció csak az európai kultúrkörre feleltethető meg. Emellett léteznek új devianciák (vagy más néven kvázi devianciák) is, amelyek nagy része már korábban létező tevékenységből fakad, csak a különböző korokban eltérő megítélések alá estek, ide sorolhatóak például bizonyos szexuális devianciák vagy a dohányzás (Rosta, 2007).

A deviancia meghatározásakor öt jellemző ismérvet lehet megkülönböztetni:

1. A közösségben elvárt normától való elhajlás.
2. A deviáns egyének ön- és/vagy közveszélyesek.
3. A társadalom többsége elítéli, negatív értékítéletet fogalmaz meg.
4. A deviancia intézményes reakciót vált ki (például kezelés vagy gondozás).
5. Bizonyos arányszám alatt maradnak a deviáns viselkedést tanúsító egyének.

Ezen öt pont kiemelésével Rosta az alábbi definíciót ajánlja a deviancia tekintetében: „*Deviáns magatartásnak nevezük az ön- és/vagy közveszélyesnek tartott, a többségi társadalom által elítélt és intézményes reakciót kiváltó, mindenkor társadalmi normáktól eltérő viselkedést.*” (Rosta, 2007, p. 37).

A deviancia jelenségének többféle csoportosítása létezik. Ezek közül az egyik a deviancia abszolút, relatív és intézményesült formái szerinti megkülönböztetés. A deviancia fogalmának abszolút megközelítése azt feltételezi, hogy léteznek alapvető emberi normák, amelyekről való eltérést a társadalom kirekesztéssel bünteti. Az abszolút megkülönböztetés kritikája a kulturális kontextus mellőzése. A relatív szemléletű devianciafogalom középpontjában az a gondolat áll, miszerint egy társadalomban egyidejűleg több normarendszer is fennállhat, amelyek közül az egyik egy általánosan elfogadott, a másik (vagy a többi) pedig valamilyen kisebbségi szerveződések értékei. Ennek megfelelően mindig az adott kultúrakört figyelembevéve kell vizsgálni a normákat és a magatartásmódokat. A relatív szemléletű devianciafogalom ezért

relatíván kezeli a különböző társadalmak és történelmi korok viselkedését, valamint figyelembe veszi a tényt, hogy egyének elutasítása kisebb közösségek, csoportok felől is érkezik. Emellett érdemes kiemelni, hogy a szempontrendszer változásával ugyanaz a viselkedés tekinthető deviánsnak és komfortnak is. A relatív szemléletű devianciafogalom problémája az arányok megkérdőjelezhetősége, azaz például bizonyos deviáns viselkedéseket több egyén követheti, mint elutasíthatja. Az intézményesült deviancia alapvetése az, hogy az egyének, illetve csoportok készen kapott, követendő viselkedési mintákat követnek, amelyekhez teljes körű szerep- és normakészlet társul. A társadalom tudja, hogy a különböző magatartások milyen devianciákhoz kapcsolhatóak, az egyén pedig a környezetéből, más deviáns egyénektől utánozva sajátítja el ezeket a magatartásformákat. Gyakran megfigyelhető, hogy a korábban intézményesült deviancia nem izolálódik, hanem a későbbiekben elfogadottá válik a társadalom többi tagja számára is. Az individualizált deviancia esetén az egyén nem meglévő szerepkészlet segítségével választ deviáns viselkedési formát, hanem individuálisan jellemző viselkedéssel tér el a normától. Az egyén példamutató szerepet tölthet be, amelyet a csoportból többen követhetnek, a normasértő csoport pedig szubkultúrává válhat (Rosta, 2007).

A devianciák egy másik csoportosítási lehetősége az alkalmi és a tartós deviancia megkülönböztetése. Az alkalmi deviancia során az egyén csak rövid ideig követ deviáns magatartásmódot, a kifejezés egy átmeneti állapotot tükröz. Az átmeneti deviancia nem okoz a fejlődés szempontjából jelentős kárt, néhány egyénnél az alkalmi deviancia segítségével tanulja meg a normakövetés fontosságát. A megközelítés kritikája az a paradoxon, miszerint szigorú elkülönítéssel kell kezelni az alkalmi és tartós devianciát, különben a társadalom jelentős része deviáns egyének tekinthető. A tartós deviancia esetén a deviáns viselkedési mód nem átmenetileg lép fel, hanem visszatérően, vagy tartósan és állandó jelleggel része az egyén életének. A tartós deviancia esetén jellemző az egyén szocializációjának patológus mibenléte, ami az előzmények és a következmények alakulásában is szerepet játszhat. Ezen devianciatípus esetén a társadalom negatív előítéletet tanúsít az egyénnel szemben. A devianciák csoportosítása alkalmi és a tartós típus szerint elsősorban a pszichológia területén jelenik meg, így a dolgozatban ez a csoportosítás a későbbiekben nem jelenik meg (Rosta, 2007).

Edwin M. Lemert (1951) nevéhez fűződik a devianciák csoportosításának elsődleges és másodlagos típusának megkülönböztetése. Lemert elmélete szerint minden, amit a korábbi, pozitivisták kriminológia a bűnözés okaként nevez meg, csak elsődleges devianciának minősül. Ez esetben az egyének nem feltétlenül vannak tudatában a bűncselekmény fennállásának, vagy ha igen, gyakori eset a racionalizálás, így nem válik a mindennapok részévé. Erre lehet

példaként hozni a fiatalokban elkövetett lopás vagy könnyűdrogok alkalmi használatát. Ezek felett a környezet is hajlamos szemet hunyni, inkább szabálysértésként, mintsem büntettként kezelni. Ugyanakkor, ha ezek a cselekmények intézményi büntetést vonnak maguk után és a társadalom deviánsként bélyegzi őket, akkor ezeknek az egyéneknek a korábbi kihágások a mindennapok részévé válik, az egyszeri normaszegés normává válik, a konformitás pedig idegenné. Ekkor már nem a cselekvés lesz deviáns, hanem maga az egyén, így ez a címke részévé válik az identitásának. Lemert véleménye szerint ez a másodlagos deviancia.

A címkézés elmélet Lemert-féle megközelítését Györy Csaba (2016) gyenge oksági elméletnek tekinti, mivel a címke a további bűnelkövetéssel ok-okozat viszonyban is állhat. Az egyén ez esetben a saját környezetének kialakításában arra törekedhet, hogy az jobban illeszkedjen az általa kialakított képhez, például ez alapján választ társaságot, akikkel az idejét tölti. Emiatt a címkézéseméleti paradigma és a másodlagos deviancia típusának kutatásai a bűnözői életúttal kapcsolatos elemzésekben terjedtek el. A címkézésemélet utóélete a morális pánik elméletében fejeződött ki, amelyről bővebben külön fejezetben értekezem.

A címkézésemélet egy másik jelentős képviselőjéhez, Howard S. Beckerhez (1963) tartozik a devianciák következő csoportosítási lehetősége, amelyik szinkronban áll a már korábban részletezett relatív szemlélettel. A típusok itt konform, hamisan vádolt, valamint titkos és tisztán deviáns viselkedésekre oszlanak meg. A konform viselkedés az adott társadalomban elfogadott normák és viselkedési szabályok követését jelenti, a közösség fennmaradásának feltétele pedig, hogy tagjai kövessék azokat. A hamisan vádolt viselkedés esetén a közösség feltételezi az egyén szabálysértését és szigorúan lép fel vele szemben, holott a kihágás nem valósult meg. Az egyén ennek hatására elveszítheti a bizalmát a társadalom által lefektetett normákban, további hátrányok érhetik. Előfordulhat, hogy az egyén a tisztán deviáns viselkedések felé fordul. A tisztán deviáns viselkedések esetén az egyén megszeg egy normát vagy szabályt, a közösség pedig szabályszegőként kezeli és elkezdődik egy szankcionálási folyamat az egyénnel szemben. Ez a folyamat az egyén megkülönböztetésével jár, valamint a normához igazodó egyének integrációját erősítheti. Rosta (2007) megkülönböztet ezen a felosztáson belül egy negyedik típust is, a rejtett devianciát. A rejtett deviancia esetében az egyén részéről valamiféle normaszegés vagy szabályszegés lép fel, de a közösség többi tagja nem szerez róla tudomást. Ennek következménye lehet a kontrollintézmények elmaradása és a deviáns viselkedést tanúsító egyének számának növekedése.

2.11 Deviáns viselkedések

A következő alfejezetekben felsorolom a különböző devianciákat, amelyek összeállításában Rosta Andrea (2007), Kiss Tibor (2020) és Ambrus Zoltán (2008) munkáira támaszkodtam. Emellett röviden kiemelem az egyes devianciákkal foglalkozó szakirodalmakat, azonban — a disszertáció kereteinek szétfeszítését kerülendő — csak néhány mondatban összesítem azokat. A dolgozat szempontjából mérvadó történeti áttekintéseket ugyancsak feltüntettem, amelyek nemcsak a kontextuális ismereteket és a megértést segítik, hanem hasznos segítséget nyújtottak a kutató NVivo elemző szoftverben használt kulcsszavak megírásához is.

Az alkoholizmus

Az alkohol világszerte a legnagyobb mértékben fogyasztott élvezeti cikk, amely a társadalmi érintkezés során mindennapi és megszokott, néhány területet (például a mohamedán vallást hívó) kivételével (Ambrus, 1985). Az alkoholizmus, mint deviáns magatartásforma, az öndestruktív beilleszkedési zavarok közé tartozik, a narkomániával és az öngyilkossággal egyaránt. Az alkoholizmus megítélését nehezíti, hogy szemben a drogfogyasztással, nem minősül tilosnak (ami alól egyedül a kiskorúság a kivétel). Ugyanakkor az alkoholizmushoz világszerte több tragédia fűződik, mint a droghasználathoz és az öngyilkossághoz együttevén. Az alkoholnak mindemellett szocio-kulturális funkciója van, például a legtöbb ünnephez kötődik valamilyen formában alkoholfogyasztás. Éppen ez az ellentmondások miatt tekinthető az alkoholizmus a deviáns viselkedések tekintetében a legellentmondásosabbnak. Rosta az alkoholizmus definíciójának megalkotásában kiemeli, hogy a problémát a legtöbb esetben az egészségügy szemszögéből közelítik meg, amelyek háttérbe szorítják a társadalomtudományi szempontokat. Így az alkoholizmus ilyen szempontú definiálásában Rosta (2007) az egyén és a közösség károsodását emeli ki.

Érdeemes kiemelni az alkoholizmus történelmi megítélését is. Az alkoholfogyasztás hagyománya évezredek távlatokat tudhat magáénak. Az egyiptomi birodalomban árpából készítettek sört, míg Görögországban a bort orvossággént is használták. Később, a koraújkorban és az újkorban az alkohol és a munkakörnyezet összefonódását lehetett tapasztalni. A 17. században a brit Királyi Haditengerészet bevezette a rum fejadagot, amely napi egy pint rumot és egy gallon sört jelentett. (Csata előtt a haditengerészek dupla adag rumra voltak jogosultak.) A 19. század során Londonban a hordárok sörrel próbálták meg fokozni testi erejüket, erre szintén példát szolgáltatottak a spanyol munkások, akik a reggeli egy pohár borra esküdtek az egész napos munka teherbírására. A mediterrán területeken ma is gyakori a magas

alkoholfogyasztás (Buda, 1992). A 19. század végén, az ipari forradalomnak köszönhetően, a munka és a magánélet elkülönült, az alkohol pedig egyre inkább ez utóbbi részévé vált, gyakran pedig a kettő közötti átmenetet jelentette.

Az alkohol megítélése módosult az idők során, így a vele kapcsolatos társadalmi megközelítések is változtak. Az etikai megközelítéstől, a sokáig uralkodó betegségmodellen át alakultak egészen a jelenleg domináló szociológiai modellig. Az etikai megközelítés azt jelenti, hogy a túlzott mértékű alkoholfogyasztás erkölcsi helytelenítéssel járt. Ennek értelmében az alkoholizmus kizárólag az egyén problémája és bűne, s így mint ilyen, nem okoz társadalmi feszültséget. Ez a szemlélet elsősorban a középkor első felében uralkodott. A betegség modell az alkoholizmus mögötti mechanizmust testi vagy lelki betegségként azonosítja. Ezen okok mögött többféle elképzelés is áll, például a genetikai hajlam, pszichiátriai betegség, vagy személyiségfejlődések során elszenvedett sérülések. A szociológiai modell az alkoholfogyasztás mögötti társadalmi szerepet és funkciókat hangsúlyozza ki, amely értelmezhető társadalmi problémákra érkező kritikaként is.

Az alkoholizmus elleni küzdelemben Magyarország alkoholpolitikáját a közvélemény, az ellenzéki ideológiák és kevés részben a kutatások befolyásolták. Világpolitikai szinten az alkoholizmus elleni küzdelmet három nagy csoportra lehet bontani, a gyógyításra összpontosító politika, a kínálat korlátozására összpontosító politika és a kóros alkoholfogyasztást kiemelő egészségnevelési politika. Az első jelentősebb kezdeményezés a 17. század során született meg, amikor Esterházy Miklós egyesületi formában megpróbált gátat szabni a főurak rendszeres lerészegedésének. Kossuth Lajos és Széchenyi István az alkoholizmust már nemzeti katasztrófának tartotta. A 19. század során az alkohol elleni fellépések Magyarországon mozgalommá fejlődtek, amelyek megszületésüket elsősorban a rohamosan fejlődő orvostudománynak és a munkásmozgalmak kialakulásának köszönhetők. Az első világháború kitöréséig az alkoholizmus elleni harc főbb lépéseinek az 1900-as évek elején létrejövő Alkoholelleses Munkás Egyesület, az 1905-ben megalakuló Országos Alkoholelleses Bizottság és a Budapesten megrendezett X. Nemzetközi Alkoholelleses Kongresszus, az 1907-ben kiadott Az absztinens című kiadvány (amelyet az alkohol ellen küzdő szociáldemokraták jelentettek meg hivatalos közlönyként és az 1909-ben felállított első alkoholelvonó szanatórium tekinthető (Rosta, 2007).

Az öngyilkosság

Az öngyilkosság fogalma a 18. század után körvonalazódott, korábban a kifejezést leginkább csak körbe írták vagy utaltak rá, emellett szigorú erkölcsi megítélés alá esett. A témával

foglalkozó legjelentősebb szociológus Émile Durkheim volt, aki az öngyilkosság definíciójában a tudatosságot emelte ki, amely során az áldozat szántszándékkal idézi elő a halálesetet (Durkheim, 2000). Az öngyilkosság, mint deviáns viselkedés eltér a többi formától abban a tekintetben, hogy hozzátartozik egy kísérleti stádium is, amely során az áldozat kísérletet tesz életének a kioltására. Öngyilkossági kísérletről abban az esetben lehet beszélni, amikor a személy szándékos cselekvés következtében igyekszik kioltani az életét, ez azonban valamilyen gát okán nem tud megvalósulni. Ilyen gát lehet az, amikor a halál szándéka nem elég erős vagy egyértelmű, az öngyilkosság módszere nem hatékony, az öngyilkosság cselekedete inadekvát vagy a halál bekövetkezése előtt külső akadályozó erő lép fel (Rosta, 2007; Bakó, 1992; Buda, 2001).

Az öngyilkosság okaival számos elmélet foglalkozik. Durkheim (2000) az öngyilkosságot az egyén és a társadalom keretében helyezte el, ahol az egyén öngyilkossági szándékát a társadalmi integráció zavarának tekintette. Moksony Ferenc hazai kutatásokra támaszkodó alternatív társadalmi modellje az egyén és a társadalom viszonyában vizsgálja az öngyilkosságot. Előbbi alapját közgazdaságtudományi szemlélet képezi, amely szerint a társadalom tagjainak célja saját anyagi és egyéb szükségleteinek kielégítése, míg a másik tézise szerint a társadalomban való minél mélyebb betagozódás megelőző erővel bír a deviáns viselkedések tekintetében (Moksony, 1994).

Az öngyilkosság végig kíséri az emberiség történetét, azonban a társadalmi tényezők fontos hatást gyakoroltak a hozzá fűződő viszonyban, megítélése a kortól és a társadalmi berendezkedéstől is függött. Az ókori görög társadalmakban és a Római Birodalomban az öngyilkosság racionális cselekedetként volt aposztrofálva, amennyiben az egyén saját boldogtalanságának csökkentése érdekében folyamodott ahhoz. A szofista elképzelés szerint az öngyilkosság a személyes döntés szabadságához tartozó cselekedet. Arisztotelész azonban szigorúan elítélte. A neoplatonisták az öngyilkosságot a lét megzavarásának vélték, amely elfogadható, ha a lélek szenvedésit kívánta vele megszüntetni az egyén, azonban, ha a testét, akkor szigorúan elítélték.

Az ókorban elterjedt, gyakorta megengedő magatartást tanúsító elképzelésekkel szemben állt a középkori felfogás. A keresztény tanítás akkor tett kivételt az öngyilkosság tekintetében, ha azt mártíri cselekedet vagy apostoli aszkézis indokolta. A késő középkorban és a kora újkorban nem születtek feljegyzések számottevő öngyilkossági mutatókról. A napóleoni háborúk utáni radikális változások (mint a felvilágosodás, a francia forradalom és az ipari forradalom) a társadalom dinamikus növekedését idézték elő. A kapitalista gazdasági szemlélet elterjedésével

párhuzamosan megnőtt az öngyilkosságok száma azok körében, akik nem tudtak betagozódni az új rendszerbe (Beeghley, 2003).

Magyarországon először a 14. századi népballadák említenek öngyilkosságot. A katolikus egyház mélyen elítélte az öngyilkosságot, az önkézével véget vető személyt úgynevezett számártemetésben részesítették, amely szerint a temető árkában helyezték nyugalomra. Az öngyilkosság az 1848-as szabadságharcot követően vált elterjedtebbé, az egyik leghíresebb kísérlet Batthyány Lajoshoz kötődik. 1881 és 1911 között Magyarországon megduplázódott az öngyilkosságok száma (Zonda, 1991, 1995).

A mentális betegségek

A deviáns viselkedések formái között a lelki betegségek jeleit tartják számon. A mentális betegségeknek alapvetően három megközelítése van, hagyományos orvosi modell, pszichológiai megközelítés és szociológiai megközelítés. A hagyományos orvosi modell ugyanolyan betegségként kezeli, mint a fizikai tünetek esetén és gyógyszeres kezelést helyezi előtérbe. A pszichológiai megközelítés szerint a mentális betegségek megközelítése megegyezik az elsődleges pszichikai zavarokéval, nem lehet őket kizárólagos gyógyszeres kezeléssel gyógyítani. A szociológiai megközelítés a mentális betegségeket devianciaként aposztrofálja, amelynek megítélése kapcsolódik a társadalom normáihoz (jobban, mint más betegségeké).

A mentális betegség egy gyűjtőfogalom, amelybe beletartoznak mindazon tünetek, amelyek a kognitív képességek, az érzelmek és a viselkedés abnormitásai jellemezhetnek. Ezek a változások az egyén szociális életét, személyes kapcsolatait negatívan befolyásolják, teljesítményét ronthatják. Mint gyűjtőfogalom a 20. század első harmadában került a szociológiai kutatások középpontjába, gyakran az elmebetegségek gyűjtőfogalma alatt.

Beck (1999) kognitív elmélete szerint a diszfunkcionális attitűddel rendelkező egyének nagyobb eséllyel válnak depresszióssá, szoronganak. Thomas Scheff (1971) elképzelése szerint a mentális betegségek hátterében a reziduális normaszegés játszik szerepet, amely összefügg az egyén megbélyegzésével.

A mentális betegségek megítélése a különböző történelmi korszakokban különbözőképpen alakult. Időszámítás előtti évszázadokban hisztériaként nevesítették, amelyek tüneteiként a fejfájást, szédülést, a bénulást és eseteként vakságot neveztek meg. A hisztéria a görög hysterikos szóból ered, amely méhet jelent. Az elmélet szerint a nők testében keringő méh váltotta ki a különböző tüneteket, attól függően, hogy melyik szervben állapodott meg.

Gyógyítási módként általában különböző aromákat használtak, amellyel igyekeztek a méhet terelni a női testben. A 10. században újból reneszánszát élte a vándorló méhről alkotott elképzelés. Az ókorban Galénosz elmélete szerint a testi és lelki megbetegedések okai a testnedvek (epe, fekete epe, nyálka, vér) arányának megbetegedésében keresendő, a gyógyítás kulcsa pedig a megfelelő arány visszaállításával lehetséges. Galénosz elmélete több évszázadig hatást gyakorolt az orvostudományokra. A középkor alapvetően vallási nézőpontból közelítette meg a mentális betegségeket, amelyek mögött az ördög jelenlétét vélték felfedezni. A mentális beteg nőket gyakran boszorkánynak állították be, a boszorkányság eredetét pedig a szexuális bujaságból eredeztették. A boszorkányságot nem kezelték, gyógymódnak a test elpusztítását vélték.

A 19. században, az orvostudomány fejlődésének köszönhetően, a mentális betegségeket részben orvosi, részben pszichológiai irányból közelítették meg. A 19. században több tudományos diskurzus is született a mentális betegségekről. Az egyik ilyen elmélet Philippe Pineltől (1745–1826) származott, akit a modern pszichiátria egyik előfutáraként tart számon a szakirodalom, és az ő nevéhez fűződik az úgynevezett „erkölcsi kezelés” (vagy franciául *traitement moral*). Az erkölcsi kezelés magában foglalta az összes, nem orvosi technikát, amely kiemelten foglalkozott a mentális betegek lélektani sajátosságaival. Ez a gyakorlatban a kezelt egyén szabadságának minimális korlátozását, a kezelést végző személyzet figyelmességét és a kezelés következetességét jelentette (Winzer, 1993). Ez az empátikus bánásmód megfert a korabeli gondolkodással, amikor a mentálisan beteg egyéneket állatnak tekintették. Pavel kezelésmódjában ugyanakkor helyet kapott a kényszerképzetek elosztatása sokkoló szituációk kialakításával, például hidegzuhany vagy szerek használata, mint ópium vagy kámfor. Pinel felfogásmódja több követőre is talált. Pinel megkülönböztette a születésétől fogva értelmi fogyatékosokat („originálisan idióta”) és a későbbi életük során sérültté váló egyéneket („járulékosan, véletlenszerűen idióta”). Az első kategóriába esőket gyógyíthatatlannak minősítette, a második csoport állapotát viszont a fentebb felsorolt terápiás módszerekkel, az erkölcsi kezeléssel javíthatónak vélte. Pinel halála után szélesebb körűvé vált a mentális betegségek és az értelmi fogyatékosok diskurzusai, amelyeket alábbi elnevezésekkel is illettek: alienizmus, bolondság, idiotizmus, idiócia, hülye (Magyar, 2018; Borgos, 2013).

Magyarországon az elmebetegségek kezelésére tett erőfeszítések később jelentkeztek, az intézményesülés a század közepén indultak el (Horánszky, 1959). Ennek ellenére, az országgyűlésben állandó napirendi pontként szerepelt a tébolydák létesítése. A 19. század elején az értelmi fogyatékosokat és elmebetegeket gyakran börtönbe vetették, külön cellákat

fenntartva nekik. Az első létrejött, úgynevezett „őrjintézet” a Városligetben nyílt meg 1841-ben. Az intézetben humanitárius hozzáállás uralkodott, ugyanakkor ez nem mondható el a magyar kórházakról, ahol még mindig kalitkákba zárták az elmebetegeket. A hazai orvosok közül kiemelkedik Schwartz Ferenc munkássága, aki elszántan érvelt egy országos elmeegógyintézet felállításáért, amelynek helyét Lipót mezeje mellett jelölte ki. Az 1848-as szabadságharc után ismét benyújtotta igényét, ezúttal Vácra tervezve az intézetet, amelyet később megkapott 1850-ben. Később az intézmény átkerült Budára, a Kékgolyó utcába, ahol további száz évig működött. Schwartz Ferenc jelentősége kiemelkedő, az ő intézetében született meg a magyar pszichiátria (Magyar, 2018).

A kábítószerfogyasztás

A kábítószerfogyasztás évezredek óta meghatározó része az emberiségnek, megítélése kulturálisan eltérő. A kábítószer-fogyasztás devianciaként való megítélése és fokozottabb figyelem a 20. századra tehető (Rosta, 2007). Ugyanakkor már a 19. század második felében is aggasztó problémának ítélték meg a különböző kábítószerfogyasztást. Magyarországon a drogfogyasztást, mint társadalmi jelenséget jellemzően az 1980-a és 1990-es évekhez kötik, amikor megnövekedett az ópium származékok, az LSD és a kokain használatának a terjedése (Erdős, 2018).

Az 18. és a 19. század fordulóján azonban már tetten érhető a drogot használó egyének képe, sőt, a boldog békeidők Magyarországon aktív előállítás, terjesztés és fogyasztás figyelhető meg (Donkó, 1992). A legelterjedtebb szerek közé az ópium, a morfium, az egyéb opiátok és a kokain tartozott. Az ópium Kis-Ázsiából ered, élvezeti cikként elsősorban a távol-keleti és a muszlim vallású területeken honosodott meg, de a gyarmatosításnak köszönhetően Európába is eljutott a 19. században. A magyar orvosi gyakorlat is használt ópiumot, de a népi gyógyítás is ismerte, elsősorban kisgyerekeknek adták, mint nyugtató. Az ópium tehát nem, mint komfortfokozó, hanem mint gyógyszerészeti anyag jelent meg a századforduló Magyarországon.

Hazánkban a morfium a századfordulón kezdett elterjedni, szintén az orvoslásban, miután a tudomány felismerte a pszichoaktív anyagokkal kapcsolatban a függőség problémáját (Balogh, 1880). Az 1880-as évektől a morfiumot „divatos méregként” emlegették a hazai lapok, később, a századfordulón pedig a morfiumfüggőséget elterjedt betegséggé írták le (Barla-Szabó, 1913). A 19. században a szerhasználók elsősorban kezelés közben találkoztak először a morfiummal, vagy éppen orvosi ellátásban dolgoztak (például mint betegápoló vagy apáca), és habár jellemzően férfiak használták, viszonylag magas volt a morfinista nők aránya is. A szert

oldatként, a bőr alá fecskendezve, esetleg porként vagy pirulaként vették be a leggyakrabban (Erdős, 2018).

Szintén a századfordulón vált ismertté a heroin, amely ekkoriban jelent meg a szerhasználóknál. Kezdetben a morfinizmusban szenvedőknél próbálták kiváltani a hatást, illetve köhögéscsillapítóként hatását vizsgálta az orvostudomány. A kezdeti lelkesedés azonban alábbhagyott a kutatók körében, amikor felismerték a rendkívül magas addikciós potenciálját. A morfiumhoz hasonlóan, a függők többsége orvosi körökből került ki, ugyanakkor beszerzése nem jelentett nehézséget, hiszen a patikában bárki könnyen hozzájuthatott, az orvosok a morfium helyett ajánlották. Habár a századforduló éveiben még sok vita övezte, az 1910-es évekre már elismerték a veszélyességét. Amikor a heroinizmus felütötte a fejét, igyekeztek a szert betiltani, így annak forgalma a feketepiacra helyeződött át, és „Etch” vagy „Bia” álneveken terjesztették (Erdős, 2018).

A korábban felsoroltak mellett más opiátszármazékok is forgalomba kerültek a századforduló Magyarországon, elsősorban a pantopon, az eucodal, a dicodid és az acedicon terjedt el a szerhasználóknál. Ezeket kevésbé ellenőrizték a hatóságok, így könnyebben hozzáférhettek a fogyasztók. Ez végül készlethiányhoz vezetett az első világháborút követően (Erdős, 2018).

A századforduló szerhasználóinak a körében nemcsak a különböző ópitátszármazékok, hanem a kokain is elterjedté vált. Ennek fő oka az addiktív szerek elleni küzdelem volt, mivel az orvosok feltételezése szerint a kokain kiválthatta a pszichoaktív anyagok használatát. Ez az elképzelés elősegítette a kokain elterjedését, hiszen az orvostudomány mindig később realizálta az új szerek addiktív veszélyességét.

A bűnözés

A bűnözés minden történelmi korban, minden társadalom minden rétegében előforduló probléma (Durkheim, 1973). A bűnözés eltér a társadalomban uralkodó normáktól, ön- és/vagy közveszélyes jellege miatt. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a bűnözés a szokás-, erkölcs- és jogi normák közül az utóbbit sérti, tehát intézményesített norma elleni vétésnek számít (Rosta, 2007). Éppen ezért a bűnözés megragadható a jogon keresztül, mindig sérti a mindekorai társadalomban deklarált értékeket, normákat, etikai és morális elveket. Ugyanakkor a jog függ a politikai berendezkedéstől, így a különböző történelmi korokban eltérő lehet. A bűnözés több szempontrendszerből is vizsgálható, ezek között szerepelhetnek a bűnözés okai (makró strukturális és mikro strukturális okok, individuális okok), az elkövetői típusok és az elkövetési

típusok. A disszertáció kereteibe illeszkedve ez utóbbit rendeztem különböző kategóriákba, ugyanakkor érdemes néhány szót ejteni a női elkövetőkről.

A kriminológiai megközelítésekben vita zajlik arról, hogy érdemes-e a nem szempontjából különbözőséget tenni az elkövetőt illetően, ugyanakkor vannak olyan bűnelkövetések, amelyeket a közvélemény általában véve a nőkhöz köt. Ide tartozik a házasságtörés és a paráznaság, a boszorkányság, a magzatelhajtás, a csecsemőgyilkosság, a gyermekkítétel, a prostitúció és az élettárs vagy partner elleni erőszakos bűncselekmények (Rosta, 2007).

Az elkövetési típusok szerint az 1881. évi Büntető Jog Tára (Németh, 1881) többek között a becsületsértést, a csalást, az egészség megrontására ártalmas szer alkalmazását, az emberölést, a hatósági közeg elleni erőszakot, az erőszakos nemi közösülést, a felbujtást, a fegyveres erő elleni vétséget, a gyermekölést, a gyújtogatást, a testi sértést, a hamis esküt, a hamis vádat, a házasságtörést, a hivatalos hatalommal való visszaélést, a kártyavetést, a közbiztonság elleni kihágást, a kuruzslást, a lopást, a magánlak megsértését, a magánokirat hamisítását, a magzatelhajtást, a megfertőztetést, a megvesztegetést, az okirathamisítást, az orvgazdaságot, a rablást, a rágalmozást, a sikkasztást, a szülőbántalmazást, a vallás elleni kihágást, a verekedést és a zsarolást különbözteti meg.

A szexuális devianciák

A szexualitás az emberi lét alapvető része, amelyhez számos fogalom kapcsolható, többek közt a biológiai nem, a nemi szerepek és identitások, a szexuális orientáció, érzelmi kötődés, szerelem, intimitás, erotika és nemzés. A szexualitás tehát az ember érzékiségét mutatja be különböző megnyilvánulásokban. A szexualitás tehát az egyén sajátossága, azonban mégsem teljesen a sajátja, hiszen biológiai, pszichológiai, szocioökonómiai, vallási, kulturális, morális és ezek együttesében formálódik. A szexuális szokások az egyénnél vagy a csoportnál előforduló szexuális viselkedésminták, a szexuális deviáns viselkedések pedig olyan szexuális szokások, amelyeket a társadalom elítélendőnek minősít, tilt, tradíciókra, valamint erkölcsi és kulturális elvekre hivatkozva (Rosta, 2007).

Az egyes devianciák mögött az adott társadalom norma- és értékrendszere áll, ettől nem különböznek a szexuális devianciák sem. Ezek a szabályozások koronként eltérőek lehetnek. Az ókorban nem lehet jól körülírtan definiálni a szexualitást érintő szabályokról, mivel az akkori társadalom meglehetősen szabadelvű volt a szexualitással kapcsolatban. Általánosságban elmondható, hogy pozitívan viszonyult a szexualitáshoz, nem csak gyermeknemzéshez kötötte azt, nem zárkózott el a homoszexualitástól, a szüzességet pedig nem

definiálta értéként. A szabadosság azonban a magatartásban nyilvánult meg elsősorban, nem szabályozásban (Foucault, 1999). A szexualitás szabályozása az ókorban viszonylag fesztelen volt, ezzel élesen szemben állt a középkor és a keresztény erkölcsi felfogás. A normákat az egyházak vallási szabályai alakították ki, erőteljessé vált bizonyos szexuális magatartások tiltása. Ezen tiltott magatartásokra összefoglalóan a 12. században megszületett szodómia fogalma volt használatos. A szodómia alapvetően a nem reproduktív szexuális aktus három kategóriáját foglalta magába, a *ratione modi*-t, az eltérő neműek közötti nem vaginális aktust, a *ratione sexus*-t, az azonos neműek közötti aktust és a *ratione generis*-t, az állatokkal való aktust (Dynes, 1990). A nők és a férfiak szexualitásának eltérő volt a megítélése, a nőket szigorúan korlátozták. Bizonyos témák, mint a homoszexualitás a nők tekintetében nem, vagy csak kevésbé került előtérbe (Rosta, 2007).

A 17. században a nők és a férfiak szexualitását még mindig eltérően ítélték meg, a nők intimitása kizárólag a házasság keretein belül volt elképzelhető és kizárólagos célja a gyermeknemzés volt. A kora újkorban továbbra is élesen kettéváltak az elfogadható és tiltott szexuális tevékenységek, továbbá követelménynek számított a test eltakarása és a nők esetében a szüzesség házasságig való őrzése (Rosta, 2007). A 19. században a szexualitásról alkotott elképzelés még mindig a monogám, házasságra és gyereknemzésre épülő keretben fejeződik ki. A század első felében az úgynevezett „viktoriánus” nem morál uralkodott, amelynek részét képezte a nők esetében a szüzesség házasságig való megtartása és szexuális hűsége, a fiatal lányok szexuális tudatlanságban tartása, a házasságok feletti szülői kontroll, valamint a direkt és nem direkt önkielégítés egészségre való ártalmosságának feltűntetése. A férfiak szexuális kulturáltsága alacsony volt, a nők többsége a házasságon belüli intimitást eltűrendő tevékenységként kezelték, a nők túlnyomó többségénél az aktus nem járt együtt kielégüléssel. A törvény erősen büntette a homoszexualitást, de a hivatalos eljárások nem keltettek nagy feltűnést (Buda, 2002). A század második felében a nők szexuális elnyomása ellen néhány nő politikai és jogi eszközökkel próbált tenni, a korábbi ideálisnak vélt szexuális elképzelésekkel szakító nőket elmebetegeknek bélyegezhették (Szász, 1973).

A szexuális devianciákat a szexuálpatólógia irányából több nagyobb csoportra lehet bontani. A szexuális funkció zavarai (mint szexuális kulturálatlanságból adódó problémák) közé tartozik a másik partner önzőségéből fakadó kielégületlenség, a fogamzásgátlás nélkül induló nemi élet, az anorgazmia és a szexuális averzió. A szexuális funkció további zavarai (mint a férfiak és a nők szexuális elégedetlensége) közé tartoznak a potenciazavarok, a korai magömlés, a hipoaktív szexuális vágy, a késleltetett ejakuláció, a frigiditás és a vaginizmus. A szexuális

alapbeállítottság problémái közé sorolódik a homoszexualitás és a biszexualitás. A nemi identitás problémái közé tartozik a transzszexualitás és a homoszexualitás abban az esetben, amennyiben az egyén nemi identitásától igyekszik szabadulni vagy azzal nem képes azonosulni. A szexuális parafiliákhoz (úgy mint perverziók, orientációs devianciák és szexuális beállítottsági zavarok) sorolódik az exhibicionizmus, a transzvesztitizmus, a voyeurizmus, a frottórizmus, a fetisizmus, pedofília, gerontofília, bestiofília, nekrofília, akromotofília, urolagnia, koprofília, szadizmus, mazochizmus és a szadomazochizmus. Egyéb devianciák (amelyek az előzőek közül kiszorultak, vagy korábban szigorúbb megítélés alá estek, amelyek enyhültek a modern korra) közé sorolható a prostitúció, a házasság előtti szexuális tevékenység, a maszturbáció, gyakori partnerváltás, orális és anális szex, csoportszex, szatiriázis és nimfomania, vérfertőzés, büntetőjog által nem engedélyezett korosztályi érdekeket sértő aktus és erőszakos nemi aktus (Rosta, 2007).

A prostitúció a korban megjelenhet, mint a bűnözés és mint szexuális deviancia. Saját kutatói döntésem alapján a későbbiekben a prostitúciót a szexuális devianciák kategóriájába soroltam, döntésem oka egyrészt a vizsgált korszak erkölcsi megítélése, másrészt a Polgári Törvénykezés (Büntető Jog Tára) 1881-1912 közötti időszakában mindösszesen csak 29 alkalommal nevesített meg kéjelgést, mint bűncselekményt. Ez alapján úgy vélem, hogy a prostitúció az elemzésen belül inkább a szexuális devianciák kategóriájában releváns.

A vallási devianciák

A vallás jelenségének definiálása nehéz feladatnak számít, elsősorban azért, mert a különböző irányzatokon belül is eltérhetnek a magatartásminták. Emellett a vallást, mint jelenséget is nehéz értelmezni. Pressing Lajos (1994) véleménye szerint a vallást más társadalmi fogalmaktól alapvetően három ismérv különíti el: a vallásilag tételezett valóságok (amelyek feltételezik a tapasztalati valóság mellett alternatív valóságot), a vallásilag tételezett valóságokat (például misztikus élmények vagy inspirációk) és a vallásilag tételezett normák (a minden vallásban létező szabályok és törvények). Az elmúlt évszázadokban a vallás és az egyház szerepe a politikában és a magánéletben rögzített és megkérdőjelezhetetlen volt. Az ipari forradalom, a technológia és az orvostudomány fejlődése a 19. században a vallás visszaszorulását eredményezte.

A vallási devianciákat típusait több nézőpontból is meg lehet közelíteni, úgy, mint erkölcsi-szellemi megközelítés, vallástörténeti megközelítés vagy szociológiai-pszichológiai megközelítés. Az erkölcsi és szellemi megközelítés az adott vallás általánosan megfogalmazott szabályaitól, normáitól eltérő egyéneket tekinti deviánsnak, például a legtöbb vallás elítélő az

öngyilkossággal szemben. A vallástörténeti megközelítés a vallási formák sajátágaiból és jellemzőiből indul ki és elsősorban az adott irányzaton belüli szélsőségeket lehet a segítségével vizsgálni, például a feláldozás rituáléját (Rosta, 2007).

A szociológiai-pszichológiai megközelítés, amelyeket elemzésben is követek, azokat a normasértéseket teszi a kutatás tárgyává, amelyeket a társadalom többsége ítél károsnak, ezek közül Rosta (2007) négyet emel ki: (1) az ősi rítusokat, spirituális eszközöket és kultuszokat, (2) a valláspatológiai betegségeket, (3) a szélsőséges új vallási mozgalmakat, (4) és a szélsőséges fundamentalizmust.

Az ősi rítusok közé tartozik a boszorkányság, a mágia, a babonák, a rituális áldozatok és droghasználat, valamint a sátánizmus tartozik, amelyek közül az utolsó a legszélsőségebb eset. A sátánizmus részei lehetnek a vallási tevékenység során fogyasztott kábítószer, mágia, perverzítás és állatok feláldozása. Ez a rituális forma azonban Magyarországon kevésbé volt elterjedt. A valláspatológiai betegek közé azon egyének tartoznak, akiknél az erős vallási jelleg váltja ki a mentális megbetegedést. A szélsőséges vallási mozgalmak tekintetében deviánsnak minősülhet egy új vallási mozgalom amennyiben szélsőségessé válik, hívóinek életét károsítja, szabadságukat valamilyen formában korlátozza, tagjai személyiségfejlődését pedig megnyomorítja. A szélsőséges fundamentalizmus a tanok szó szerinti értelmezését veszi alapul és kritikát fogalmaz meg világi vallásossággal szemben. A fundamentalisták izolálódnak a külvilágtól, ugyanakkor igyekeznek alapvető változásokat eredményezni és gyakran összekapcsolódnak politikai, illetve társadalmi integrációs törekvésekkel is (Rosta, 2007).

2.12 A morális pánik kérdése

2.12.1 A tömegmédiá szerepe a 19. század végén

A tömegmédiá jelenségei egyre fontosabb szerepet játszanak az életünkben, különösen, ha a vizsgálatát történeti perspektívába helyezzük. Az ezzel járó jelentős változásra adott fokozott figyelem társadalmi környezetünk átalakulását jelzi. Az embereknek a korábbi zárt közösségek helyett fokozatosan egyre bonyolultabb kapcsolati hálóban kell eligazodniuk, éppen ezért a korábbi személyes érintkezések mellett vagy helyett egyre fontosabb szerepet kapott a tömegmédiá jelenléte, amely segít eligazodni a történésekben, emellett azonban híradásokra, tudósítások erősen befolyásolják a mindennapi kommunikációt. Ugyanakkor ez bizonyos kiszolgáltatottságot is jelent, hiszen az egyén ráhatása kevés a tömegmédiára, így az ott látható,

olvasható információk igazságtartamáról kevésbé tud meggyőződni a modern világban, mint a korábbi zárt közösségek esetében. A tömegmédiá híreiből származó hitelességet csak egy másik sajtóorgánium vagy egyéb forrás esetében tudjuk igazolni, amelyre egyre kevesebb kapacitás jut. Ez a kiterjedő szerep egyre nagyobb manipulációval jár együtt, az emberek világról formált képét egyre inkább a tömegmédiá által közvetített képek határozzák meg. Ezek a képek nagy hatással bírnak a közbeszédre is, kijelöli, hogy mely témák bírnak kiemelt fontossággal és a különböző kérdésekben milyen álláspontok léteznek. Így lehetséges, hogy kevésbé fontos vagy általános témák (például sztárok magánélete) mégis kiemelt figyelmet kap és bekerül a közbeszédbe. A tömegmédiá — habár a könnyebb információszerzést segíti elő — mégis magában hordozza a társadalmi szolidaritás csökkenését, a személyes kapcsolatok felszínessé válását és a tömegmédiá által kreált valóság dominanciáját. Ugyanez a manipuláció tapasztalható a közbeszéd tartalmainak értelmezésekor is, ugyanis előszeretettel használ, rövid, könnyen megjegyezhető és szenzációhajhász cikkeket, riportokat és tudósításokat (Bognár 2010).

Mindez már a 19. század legvégén megfigyelhető, amikor a lapkiadás gyors ütemben terjeszkedni kezdett. Ahogy a korábbi fejezetben említettem, az 1890-es évektől kiszélesedő társadalmi nyilvánosság, az általános tankötelezettség bevezetésének köszönhető analfabetizmus csökkenése, a gyorsuló gazdasági fellendülés és a technika innovációja együttesen elősegítették a hírlapkiadás fejlődését és a mai magyar modern sajtónak a kialakulását (Buzinkay, 2008). A különböző sajtótermékek az olvasottság fenntartása érdekében igyekeztek népszerű és szenzációhajhász cikkeket közölni, amelytől a lap népszerűségének a növekedését remélték. A széles nyilvánosság számára elérhető és érdekes témák ezért gyakran kapcsolódtak a deviancia és a deviáns viselkedés kérdéséhez, amelyek könnyen lefordíthatóak és szembeállíthatóak a morállal. A morális kifejezés jelen esetben azt jelenti, hogy a felbukkanó probléma (esetünkben a női nadrágviselet) alapvetően társadalmi rend egészét veszélyezteti, az erre adott válaszreakció, a felháborodás alapja morális jellegű. A kifejezésben a pánik szó a jelenség lázgörbéjére (valamint annak intenzitására és terjedési mintájára) utal (Kitzinger, 2000). A morális pánik médiamegjelenésében található ívet a kutató is lázgörbeként nevezi a későbbiekben.

2.12.2 A morális pánik elmélete

A morális pánik elméleti kerete a címkézéselméletben gyökerezik (Győry, 2016). A morális pánik kifejezést Jock Young használta először, aki megfigyelte, hogy droghasználat növekedését mutató statisztikára a közvélemény pánikkal reagált, ennek következtében pedig a

rendőrség az indokoltnál nagyobb erővel lépett fel a lehetséges gyanúsítottak ellen (Császi, 2003). Az elmélet megalkotója, Stanley Cohen definíciója szerint a morális pánik egy csoport vagy egy ahhoz kapcsolódó jelenség, amely egy idealizált rendet fenyegető veszélyként jelenik meg a társadalom tagjainak a szemében. A média szenzációkeltő és leegyszerűsítő közlésének köszönhetően pedig az adott csoport vagy a csoport tevékenysége elérhetővé és beazonosíthatóvá válik (Cohen, 1972).

A társadalomban bekövetkező morális pánikot alapvető kritériumok jelzik, ezeket Erich Goode és Nathan Ben-Yehuda (1994) munkája különíti el. Ezek közül az első az érintettség érzésének növekedése, amikor a társadalom tagjai egyre nagyobb figyelmet szentelnek egy bizonyos csoportnak és az ő viselkedésüknek. Ez a növekvő figyelem megmutatkozhat a média témastruktúrájában vagy a problémával kapcsolatos társadalmi mozgalmak számának és aktivitásuknak növekedésében. A második az ellenséges hangulat kialakulása ezzel a csoporttal (és/vagy a viselkedésükkel) szemben. Kialakul egy kétpólusú véleménynyilvánítás és szembenállás (mi és ők, jók és rosszak, erkölcsösek és erkölcstelenek), ami középkori moralitásokból a hősök és az ördögök folklórjának mintáit eleveníti fel. A harmadik kritérium a társadalom többségének legalább minimális egyetértése abban, hogy az adott csoport vagy a hozzájuk kapcsolható tevékenység veszélyes rájuk nézve. A negyedik kritérium az aránytalanság, amikor a jelenség súlya túlzó arányban jelenik meg. A kiemelt csoport és a hozzájuk kapcsolt tevékenység veszélyesebbnek, nagyobbak látszódik a valóságosnál, valamint a velük kapcsolatos aggodalom is nagyobb mértéket üt meg, gyakorta pedig összehasonlításba kerülnek más problémákkal is. A jelenség felé fordított figyelem pedig növeli a csoportról vagy tevékenységükről készített feljegyzések, cikkek számát, így eltávolodva a valóságtól emelve a helyzet súlyosságának megítélését. Az utolsó kritérium pedig a változékonyság. Ez alapján a morális pánik gyakran hirtelen tör ki és múlik el, ugyanakkor néhány esetben ez a pánik intézményesül és kezelésére állandósuló szabályok jönnek létre. Ide lehet sorolni például a törvényi szabályozás módosulását vagy az adott csoport egy másik típusú megbélyegzését. Emellett az is előfordulhat, hogy a morális pánik végleg vagy időszakosan eltűnik, és egy esetleges későbbi időpontban újra felbukkan. Továbbá érdemes kiemelni, hogy a morális pánik kritikus csúcsa időben viszonylag rövid és korlátozott (Goode – Ben-Yehuda, 1994).

Császi írásában (2003, pp 20-25) írásában megkülönbözteti a morális pánik és a morális pánikok kifejezéseket. Véleménye és kritikája szerint az utóbbi időben a fogalomhasználattal kapcsolatban az úgynevezett „bőség zavara” állt elő, azaz minden olyan jelenséggel

kapcsolatban, amely valamiféleképpen felkavarta a társadalmat, a szakirodalom (és a laikus közvélemény is) előszeretettel használta a morális pánik kifejezést. Ide tartozik a hetvenes évek Angliájában az utcai rablásoktól való megnövekedett rettegettség, az AIDS betegségtől való félelem vagy a televízió sugározta erőszak, de néhány kutató ide sorolt bizonyos történeti eseményeket, mint a XV. és XVII. századi boszorkányüldözések. (A történeti témák érintettségét később tárgyalom részletesebben.) Császi kiemeli, hogy morális pánik akkor keletkezik, amikor a társadalom értékei vélt vagy valós veszélybe kerülnek és azt a társadalom egyfajta katasztrófaaként azonosítja. A morális pánik maga pedig az erre adott reakció, amely során erre vélt (vagy valós) veszélyhelyzetre reagál, és teszi mindezt egy olyan időszakban, amikor az erkölcsi határok megerősítésre vagy éppen változásokra szorulnak.

Az elmélet megalkotása mellett a morális pánik jelenségének első szociológiai leírását szintén Stanley Cohen adta *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of Mods and Rockers* (1972) című művében. Cohen ebben a hatvanas években a mod és rocker ifjúsági szubkultúra megjelenésére és elterjedésére adott társadalmi reakciókat elemezte. Főbb kérdései közé tartozott az, hogy mi alapján és hogyan alakulnak ki a jelenségre adott társadalmi változások, valamint mekkora méretűre nőnek azok. Emellett hogyan fókuszál ez a válaszreakció egy csoportra és mi ennek az állandósult képe. Cohen három szintre osztotta az elemzését. Az első ezek közül a morális pánik folyamatjellegét vizsgálja. Ennek első állomása a kiváltó esemény, amelyet a leltár fázisa követ (ez egyben az értelmezési keretet is meghatározza). Ekkor születik meg a túlzó és abnormális szimbolizációs folyamat, amelynek köszönhetően kialakulnak a tévképzetek és az adott jelenséget kezelő megoldások készlete. Ezután jön a társadalmi válasz szakasza, amely érdemi választ vár a probléma megoldására. Végezetül a közvélemény nyomására az intézmények lépéseket tesznek a probléma felszámolására (lásd a korábbiakban: egy-egy törvény megváltoztatása). Ezután pedig a helyzet normalizálódása után a csoporthoz újabb tagok csatlakozhatnak, akik magukénak vallják az adott csoport viselkedését (Kitzinger 2000). Cohen ezt egy devianciaamplifikációs modellben is megalkotta, amely az alábbiak szerint alakul:

1. Kiinduló probléma
2. Kezdeti megoldás
3. Társadalmi reakció
4. Az ellenőrzési kultúra működése, a sztereotípiák megalkotása és kiaknázása
5. Megnövekedett deviancia, polarizáció

6. Sztereotípiák megerősítése

Stanley Cohen, Erich Goode és Nathan Ben-Yehuda mellett Stuart Hall és munkatársai *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order* című könyvét érdemes kiemelni (Kitzinger, 2000). A kutatók 1972-ben kezdték el vizsgálni az utcai rablótámadások és az azt kiváltó pánik kapcsolatát. A robbery és a garotting szó összeolvadásából létrejövő mugging kifejezés már korábban is ismert volt, Hall és munkatársai kutatásának középpontjában az a folyamat állt, amely során e definíció megerősítést és társadalmi jelentést nyert. Ez a deviáns csoport elleni fellépés sürgetését eredményezte. Ezzel azonban arra is lehetőség nyílt, hogy az emellett létező társadalmi válságokról elterelődjön a figyelem. Az írás kiemeli azt is, hogy a morális pánik jelenségének fennállásakor a társadalmi diskurzus jellege is megváltozik, elemzések helyett pedig közkeletű képek jelennek meg.

2.12.3 A morális pánik történeti vonatkozásai

A morális pánik vizsgálata és elméletének megalkotása közben több kutatóban is felmerült a történeti témák feltérképezése. Rob Sindall Cohen modelljéből kiindulva a XIX. század második felében növekvő utcai bűnözést kutatva arra volt kíváncsi, hogy mekkora szerepet játszott a sajtó a pánikhangulat kialakításában. Erich Goode és Nathan Ben-Yehuda pedig a már korábban említett kora újkori boszorkánypereket vizsgálták meg, ahol szignifikációs és amplifikációs modellt is alkalmaztak. A kutatók a morális pánikot három típusra különítették el, az alapján, hogy milyen társadalmi csoportok mentén jöttek azok létre. Ezek közül az első az alulról kezdeményezett (populáris) modell, amely során a pánik már meglévő félelmeket erősít fel. Ez az elképzelés a morális pánikot az alulról kezdeményezett társadalmi mozgalmak egyik formájának tulajdonítja, amelyben a legfontosabb szerepet a híresztelések játszanak. A második típus az elit által kezdeményezett (konspirációs) modell, amely szerint a morális pánik gerjesztése mögött egy „lefele menő” folyamat látható, azaz a hatalmon lévő csoport szándékosan manipulatív tevékenysége folytán jön létre. Célja az, hogy elterelje a figyelmet a valóban létező válságokról és problémákról. A harmadik típust a kutatók „középről” kezdeményezve (érdekcsoportok) terjed el a morális pánik. Ezen modell szerint a hiedelmek önmagukban nem elegendőek a morális pánik kialakulásához (habár elengedhetetlenek hozzá). Itt a gyanúsítás középpontjában különböző érdekcsoportok állnak, akik a kihangsúlyozzák, a szélesebb közönség elé tárják a társadalmi igényeket (Császi 2003).

2.12.4 A morális pánik és a média

Hunt (2007: 286–296) véleménye szerint a morális pánik kifejezése egy rövid fáziskéséssel követte a médiában történő elterjedése a tudományos diskurzusban való használatot. Cohen *Folk Devils and Moral Panics* című műve 1972-ben jelent meg először, majd 1980-ban adták ki újra, a kifejezés maga pedig 1984-től vált rendszeressé. A nyolcvanas évektől kezdve számos (vélt vagy valós) társadalmi problémát bélyegeztek meg vele, többek között úgy, mint az AIDS betegséget, a különböző addiktív szerek használatát, a futballmeccseken kitört verekedéseket és a fiatalkori bűnözést – ahogy arra már Császi is utalt. A kifejezés használata a legnagyobb népszerűségnek az 1990-es években örvendett, köszönhetően egy 1993-as hírnek, amikor egy kiskorú fiút két társa meggyilkolta. Az eset után néhány nappal a sajtót (politikai nézettől függetlenül) elárasztotta a morális pánik szóhasználat, a közvéleménykutatásokban pedig megduplázódott azoknak a száma, akik azt nyilatkozták, hogy aggódnak a rend miatt. Hunt véleménye szerint azonban a morális pánikok változtak az idők során, a kifejezés maga pedig meggyökeresedett a médiában is, e meggyökeresedés mellett pedig tudatosabban részt vesz azok formálásában. Ugyanakkor jelenleg a morális pánik posztmodern időszeke zajlik, amikor a média nyitottabbá válik a visszajelzésekre, emiatt kevésbé válik irányítónak a morális pánik gerjesztésének a segítségével, így nem (vagy kevésbé) használható fel a társadalmi irányításra. Ezzel egy időben egy-egy esemény, (mint ahogy a szerző példaként kiemeli az 1993-as gyilkosságot) katalizátorként léphet fel.

Császi (2003) véleménye szerint a morális pánik során a tömegek látens erkölcsi aggodalma lép fel, amelyhez egy bűnbakot kell kitalálni. Később a bűnbakhoz valamiféle magyarázatot kell hozzáfűzni, amely okot szolgáltat a látens erkölcsi aggodalomra. Éppen ezért a morális pániknak mindig van egy kevés valóság tartalma, általában valamiféle deviancia vagy deviáns viselkedés. A morális jelentés egy a deviancia, deviáns viselkedés összekapcsolását a média hozza el, jelentősen felnagyítva az eseményeket.

Éppen ezért a morális pánik koncepciója, a média általi túlzás egy azonosítható, számszerűsítható és mérhető jelenség. Mindez Goode és Ben-Yehuda (1994) szerint az alábbi öt pontot foglalja magába:

1. A jelenség méretének, terjedelmének, veszélyének, ártalmának felfújása.
2. A jelenségről szóló valótlan állítások kijelentése.
3. Nagyobb figyelmet szentel egy kevésbé súlyos jelenségnek, mint egy valóban komoly eseménynek.

4. Nagyobb figyelmet szentel a jelenségnek egy olyan időpontban, amikor az kevésbé súlyos, mint akkor amikor valóban nehézséget jelent.
5. Több figyelmet szentel a jelenség előfordulásának olyan csoportok körében, ahol kevésbé gyakori az adott jelenség, mint olyan csoportoknál, ahol valóban gyakran előfordul.

Cohen (1972) munkája során elemezte a tömegmédiá explicit szerepét a morális pánik terjedésekor, amely, mint ahogyan megjegyezte, már a kezdetektől fogva részt vesz a tömeg elvárásainak megerősítésében és formálásában egyaránt és biztosítja azokhoz a történeteket. Cohen a jelenség megértésére példaként a Teddy Boy lázadást emeli ki az ötvenes években. 1953-ban a brit tinédzser fiúk között egy népszerű öltözködési trend alakult ki, amely az Edward-kori romantika inspirált. A divat alapját a méretre szabott bársony blézerek, egyenes szárú nadrágok, keskeny nyakkendők és vastag talpú, úgynevezett chunky loafer cipők képezték. A Teddy Boy stílus a hajviseletre is hatással volt, a fiatal fiúk felesvarva viselték a frizurájukat. Ugyanakkor a Teddy Boy több volt, mint egy stílusirányzat, inkább szubkultúraként azonosítható. A kifejezés maga 1954-ben született meg, amelyet a Daily Express bulvárlap alkotott meg, az Edwardian kifejezést Teddy-re rövidítve. A szubkultúrába tartozó Teddy Boyok munkásosztálybeli családból származtak, a kultúra pedig a jazz zene és a tánc köré sűrűsödött. Később, amikor az Egyesült Államokban színre lépett a rock-n-roll, a Teddy Boys új irányvonalat vett és olyan sztárok inspirálták az ide tartozó fiatalokat, mint Jerry Lee Lewis, Elvis Presley vagy Buddy Holly. Amikor az MGM filmstúdió később kiadta a Blackboard Jungle című filmet (amely a lázadó fiatalokat és a rock-n-roll zenét mutatta be), a Teddy Boyok a filmszínházban a folyosókon táncoltak és székeket dobáltak. Később 1956-ban, egy másik mozielőadáson (Rock Around The Clock Bill Haley rendezésében) a Teddy Boyok kiszedték a terem üléseit, tűzijátékokat gyújtottak és üvegeket dobáltak. A rendőrökkel való összetűzéseket követően Nagy-Britannia elkezdett rettegni a Teddy Boyoktól, majd pánik robbant ki, amelynek a középpontjában az „elvadult fiatalok” álltak. Mindezt tetéztve, néhányan a szubkultúra tagjai közül nyíltan erőszakra buzdítottak, amely még azokat is megijesztette, akik a külső megjelenés szimpátiája miatt akartak a Teddy Boy-ok közé tartozni.

Az erőszak felerősödésének ezen példáiban a „megfelelő” médium a közös elem, amely terjeszti és gerjeszti a csoport tagjai iránt érzett negatív gondolatokat. A pánik kitöréséhez és elterjedéséhez a tömeg (akire az adott csoport és tevékenysége nem hatott még) felkészültségi küszöbének csökkentésére és jól beazonosítható szimbólumokra van szükség. A kiváltó és érzékenyítő tömegmédiá közlései során pedig megnövekszik a deviáns viselkedés

valószínűsége, tehát a társadalmi reakció nemcsak növeli a deviáns egyén esélyét a cselekvésre, hanem útmutatással is ellátja.

Cohen (2000) a modok és a rockerek kapcsán bemutatta, hogyan ábrázolta és értelmezte a média a szubkultúra megjelenését és helyzetét, kiemelve, hogy az emberek döntő többsége a devianciákról és a katasztrófákról egyaránt a tömegkommunikáción keresztül értesül. A média ilyen jellegű közlését Young (1971) felerősítő visszacsatolásnak nevezi. Az egyéni reakciók már korábban megszületett előítéletekből, előre kódolt képekből keletkeznek, amelyek alapul szolgálnak a felháborodásnak. A sajtóhírek kapcsán ezért az emberek méltatlankodnak, teóriákat találnak ki vagy leveleket írnak a különböző sajtóorgánumoknak.

Cohen kutatása a tömegkommunikációval kapcsolatban három fontos elemet emel ki, a túlzás és torzítást, a jövőre vonatkozó előrejelzéseket és a szimbolizációt.

Túlzás és torzítás

Cohen véleménye szerint a leggyakrabban előforduló torzítás az események komolyságának eltúlzása, amelybe beletartozik az okozott kár és a csoport erőszakosságának túlbecsülése. Ennek legékeesebb bizonyítéka a bulvárszerű, szenzációhajhász tudósítás, a drámai kifejezések gyakori használata és a különböző elemek szándékolt felnagyítása. Ide tartozhatnak olyan szavak, mint a „zavargás”, „csata”, „támadás”, „ostrom”, „rombolás”, „dúlás” vagy „ordibálás”, tehát olyan kifejezések, amelyek agresszivitást sugallanak az ártatlan emberek ellen. Ezen stílus — ahogyan Cohen kiemeli —, nemcsak a modokkal és a rockerekkel foglalkozó írásokban jelent meg, hanem gyakori a bűnügyi és a faji zavargásokról szóló cikkekben is, amelyet „pisztoly a színpadon hatásnak” nevez a szakirodalom (Knopf, 1970, pp. 17-18). A „pisztoly a színpadon hatásnak” egy, a mai napig elterjedt újságírói fogás, amely során az eseményeket már a címdalalon hatalmas és túlzó képekkel harangoznak be, később pedig kiemelt keretben, kronológiai vezetéssel számolnak be az esetleges fejleményekről. Ennek következtében az olvasó elveszítheti a józan belátását az események és annak súlyosságának megítélésére. A túlzások okai, a nyelv helytelen használata mellett, a cikkek címadásában is kereshetőek. Ide tartozik egy címben beharangozott esemény, amelyről a cikk olvasása közben derül ki, hogy valójában mégsem történt meg (például „elkövetett erőszak”, holott hangos szóváltás történt), a többes szám használata a tárgy vagy esemény egy típusának megjelölésére (például „huligánok dúlták végig a várost”, holott egy kirakatot törtek be) vagy némi módosítással kétszer számolnak be egymás után ugyanarról az eseményről (Cohen, 2000).

A torzítás másik fajtája, amikor a rekonstruált eseményekre az újabb értesülések ellentmondanak, a sajtó pedig a cáfolat ellenére is igazként ismétli meg újra és újra a történetet. Mindez a tömeghisztéria terjedését is elősegítheti. Cohen kiemeli Lemert (1951) kifejezését, amely szerint a devianciáról kialakult kép főként feltételezésen alapuló vélelmen nyugszik, hiszen a deviáns elemről alkotott társadalmi definíció nem mutat egyezést a tényleges viselkedéssel. Ez a cikkekben leggyakrabban állítólagos vélelmekként jelennek meg (például „motoros bandák rongáltak a városban”, holott az elkövetők a tömegközlekedést használták).

Előrejelzések

Cohen (2000) kiemeli a leltár egy másik fontos elemét, az előrejelzéseket. Előrejelzések alatt a kutató a nagyrészt burkoltan megjelenő feltételezéseket érti, amelyek szerepet játszanak az események ismétlődő mivoltában. Ezek a sugalmazások önbeteljesítő jóslatként működhetnek, amelyek magukkal hozzák a jelenség tovább gyűrűzését. A morális pánik folyamatának kezdetén hivatalos személyektől, például rendőrök, tűzoltók, helyi tisztviselők vagy az eseményeket közlelő ismerő személyek (például betörések esetén kereskedők) nyilatkozatokat tesznek, amelyek eligazításként szolgálnak, az adott szituáció milyen intézkedéseket kíván. Amennyiben az előrejelzések nem bizonynak megalapozottnak, a cselekmények elmaradásának beszámolója is hírértékkel bírhat. A meg nem történt események és az előrejelzésből fakadó torzítások direktívát alkotva igyekeznek csökkenteni a távolságot a valóság és a várakozás között, erre pedig eszközül az új elemek szerepének felnagyítását és az ellentmondó szerepek kisebbitését használja. Ezesetben egy erőszakos, de elszigetelt esetet túlfűtött, drámai hangnemmel igyekeznek megfogalmazni a sajtótermékek, mindezt a valós helyzetre vonatkozó és a várakozásnak ellentmondó ténymegállapítás előtt.

Szimbolizáció

Cohen (2000) a leltár harmadik elemének a szimbolizációt tekinti. A sztereotipizáló tömegkommunikáció kiemelten épít a szavakban és a képekben gyökerező szimbólumokra, összetett gondolatok rejtőznek semlegesnek tűnő szavak vagy tárgyak mögött, például a mérleg jelképe szimbolizálhatja az igazságszolgáltatást vagy Hiroshima az atomtámadását. A kutató kiemeli, hogy a szimbolizáció során három folyamat zajlik le, egy szó egy társadalmi státus jelképévé válik, egy-egy tárgy a szó jelképévé alakul, amelyek a magát a státust és a hozzá kapcsolódó érzelmeket szimbolizálják. Erre példaként hozza a már korábban említett Teddy Boyokat, ahol a rájuk aggatott címkék és szimbólumok önálló magyarázóerőként léptek fel, például a tinédzserek változó szokásait az edwardianus ruha megvételével hozták összefüggésbe, kifejezve például, hogy addig nem volt semmi baj a fiatal fiúk viselkedésével,

ameddig el nem kezdtek a Teddy Boy stílusra jellemző ruhákat viselni. A szimbólumkutatás szerteágazó módszertannal és számos szakirodalommal rendelkezik, így a női nadrágviselet szimbólumvizsgálata egy önálló kutatási téma is lehetne. A dolgozat kereteinek széttörését elkerülve a kutató, egy bekezdésben jeleníti meg a szimbolizáció alapjait, amely a szemiotika kutatási területéhez tartozik. Szimbólumnak tekinthetőek azok a nyelvi egységek, amelyekkel az egyének leképezik az őket körülvevő világot. Egy szó szimbólumnak tekinthető, amennyiben jelentéssel rendelkezik, amely egyszerre utal a konkrét jelenségre és a hasonló jelenségek osztályára, tehát összefüggéseket fejez ki. A nyelv jelet társít a jelezni kívánt jelenséghez és mindannak időbeli változásait (a múltat és a jövőt egyaránt) is leképezi. A szimbólumok között elkülöníthető elsődleges és másodlagos szimbólum. Az elsődleges szimbólum maga a szó, amire ráépül a nyelvi jel, a másodlagos szimbólum pedig az a kifejezés, amit az eredeti szó helyett válik használatossá, szűkebb értelemben ez a másodlagos szimbólum tekinthető igazi szimbólumnak. E folyamat során a jelentő és a jelentett metaforikus és/vagy metonimikus összekapcsolásával egyidejűleg létrejön egy azonosság és nem-azonosság. A szimbólumok csak úgy jöhetnek létre, hogy az egyének átélik önmagukról és a leképezni kívánt dologról is az azonosság és a nem azonosság egyidejűségét. Mindez pedig az egyéneket körülvevő társadalmi valóság dialektikus természetének leképezése. Emellett a szimbolizáció emergens jellegű, azaz nem vezethető le a rendszer előző pillanatából, hiszen a szimbolikus jelenség rendszere azt is tartalmazza, ami nem önmaga (Kapitány & Kapitány, 2014, 2002b).

Szimbólum szinte bármi lehet. Az embereket életük során számos használati tárgy veszi körül, amelyek funkciójuk bővülésével az asszociációk számát is kiterjesztik. Emellett ezek a tárgyak kölcsönhatásba lépnek a társadalommal, amely során további asszociációkkal gazdagodnak. Ennek a kölcsönhatásnak következtében válhatnak szimbólummá is. A tárgyak szimbolikus jelentésének azonban több meghatározója van: használati funkciók, hierarchia jelzések, struktúraképzés, csoportjellemzés. A tárgyak emellett mindenképpen a használati dolgok kategóriájába esnek, még az esetben is, ha éppen szakrális vagy presztízsfunkciót töltenek be (Hernádi, 1982). Éppen ezért érdemes a használatot és a funkciót taglani. A tárgyak társadalmi funkciója folyamatosan változó és differenciált. A legelső funkciók a tárgyak szimbolikájának megalapozói, és később, ahogy bővül a funkcionalitás, új szimbolika kapcsolódik a tárgyhoz, mivel az első jelre újabbak épülnek. A tárgyak emellett a használók csoportjai mentén is differenciálódhatnak, ugyanaz a tárgy mást jelent, ha például egy művész vagy egy politikus, férfi vagy egy nő, esetleg gyerek vagy idős használja. A tárgyak szimbolikájának maga a

történetiség is jelentős része, a jelentések egymásra épülnek, bővülnek, esetleg az egyik feledteti a másikat; így válva például korszimbólummá (Kapitány & Kapitány, 2002a).

A tárgyak csoportszimbólumként való megjelenésére szintén több lehetőség adott. Egyfelől funkciókat rögzítenek (a csoport különbségeit másoktól), illetve a sajátosságokat, amelyek a csoport újra termelődésében szerepet játszanak. Ezek a csoportok a funkcionalitás mellett hierarchikusan is tagoltak, így a tárgyak státuszszimbólummá válhatnak. Ezáltal egy-egy tárgy birtoklása segítséget nyújthat az egyén feljebb jutásában. A hatalommal felruházott tárgyakat pedig az egyének birtokolni akarják, és monopolizálni kívánják a hatalmi jelképeket. Amikor a tárgyak szimbolikája kerül a kutatás középpontjába, mindig érdemes kihangsúlyozni, hogy az miért is ruházódott fel szubjektív értékkel. Adott tárgyak a megkülönböztetés miatt válhatnak státuszszimbólummá, mivel általa a csoportot egy másik csoport más státuszúként (rendszerint feljebbvalóként) deklarálnak. Így (az egyes csoportokhoz köthető) szimbólumok viszonyfogalmakként értelmezhetőek, tehát választ kell adni arra, hogy kinek a szempontjából történik a dekódolás (Kapitány & Kapitány, 2002a).

A tárgyak szimbolikájánál jelentős szempont a tárgyak formája is. Minden tárgy saját formával és színnel rendelkezik, a formáknak és a színeknek pedig szintén megvan a maguk szimbolikája. Emellett fontos szempont lehet az anyag, a méret, a minőség, az érték, szerkezeti jellemzők, hasznosság, állapot, emberi közeg. (Ugyanakkor a tárgy nem minden jellemzője vesz részt a szimbolika kialakításában.) Emellett érdemes még kiemelni a sorozatot. Egy sorozatban lévő tárgyak külön-külön nem szimbolikusok, viszont együtt, egy sorozat részeként már lehetnek azok. Az alábbi részletezésből látható, hogy egy-egy tárgy szimbolikai megközelítése sok tényezőtől függhet, az egyén-, csoport- és kultúrafüggőség okán pedig az értelmezés nehézkes lehet és nem egyértelmű. Éppen ezért, ahogy arra Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor rávilágít tanulmányukban (2002a), nem beszélhetünk fals szimbólumfejtésről, hiszen minden egyes értelmezés helyes lehet a magas síkján.

A félrevezető, hangzatos címek használatával a sajtóterméket fogyasztókban téves képek, negatív szimbólumok alakulhatnak ki, akkor is, ha a cikkben szereplők erre nem adnak különösebb okot. Cohen a szimbolizáció a szimbolizáció egy másik bevett technikája a dramaturgiai vagy rituális szempontok szerint kialakított interjú a csoport néhány tipikusnak beállított tagjával. Ezek a konstruált interjúk gyakorta annyira szélsőségesek, hogy felmerül a gyanú az igazságtartalmukkal kapcsolatban. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a cikkek írói hazugságokat közölnének, inkább azt, hogy elhangzottakból azt teszik közzé, amely megfelel a közvélemény előzetes elvárásainak a csoporttal kapcsolatban.

Cohen (2000) a leltárkészítés hatás kifejtését az alábbi folyamatokban határozta meg:

1. Elsőként lezajlik a deviancia megteremtése, amely alapjául szolgál a sztereotípiaképződésnek, a mítoszeremtésnek és a címkézésnek.
2. Megteremti, majd táplálja a deviancia ismétlődésére vonatkozó várakozásokat.
3. A kijelölt csoportot vagy csoportokat a kellékekkel együtt negatív szimbolizáció tárgyává teszi.
4. A demonológiát elősegítendő, a szituáció minden elemét gondosan kibontja.

Ezen négy lépés segíti elő, hogy az adott csoport tagjaival kapcsolatban a társadalom többségében rossz beidegződés születhessen. Ugyanakkor a túlzások és a torzítások a tömegkommunikáció eredhetnek egyfajta bizonytalanságból is, például egy eseményen nehéz megítélni a megjelent tömeg teljes létszámát. Ugyanakkor Cohen kiemeli, hogy habár ezeknek a hibáknak lehet jelentőségük, nem szolgálnak magyarázattal a többi végbemenő folyamatra, mint a szimbolizáció, a devianciáról szóló első tudósítások és azok ismétlődése vagy az előrejelzés. A devianciák leltárainak kialakulását két tényező határozza meg, az egyik a hírek termelése iránt intézményesen mutatókozó szükséglet, a másik a hírtermelés deduktív és szelektív természete. Mindezért a tömegkommunikáció az események hírértékeinek megítélésénél több szempontot is mérlegelnek, amely mögött strukturálisan beágyazott tényezők állnak: a cikkíró „megérzése”, a megtévesztő frázisok vagy a közönség igénye. Mindemellett érdemes szem előtt tartani, hogy a túlzó címadások, az ismétlődések és a szimbolika is mind kapcsolódik valamelyest a valósághoz, sosem teljesen csak várakozásra vagy elképzelésekre támaszkodik.

3 Kutatási kérdések és hipotézisek

Az előzetes történeti előzmények és szakirodalom átolvasása után, valamint a korpusz ismeretében a kutatásban több, a nőtörténet különböző területeit és a devianciát érintő kérdések fogalmazódnak meg. Ezek a sajtórepresentáció, a deviancia és a morális pánik témái köré csoportosulnak. Röviden megfogalmazva, a disszertáció fő kérdése arra mutat, hogyan jelenítették meg a magyar politikai napilapok a női nadrágviselést? Az előbbi kérdést érdemes több elemre bontani és különálló hipotéziseket megfogalmazni hozzájuk.

Kutatásomban elsődlegesen az adott lapok attitűdjére voltam kíváncsi, így ennek tükrében teszem fel a kérdést:

1. Hogyan jeleníti meg a korabeli sajtó a nők nadrágviseletét?

Az előzetes szakirodalom elolvasása után úgy vélem, hogy a korpuszt adó cikkek több mint a fele (50%) vélte úgy, hogy a női nadrágviselet negatívummal jár együtt. Hipotézisem alapjául elsősorban Bard (2010) írása szolgált, aki saját kutatásában is kiemelte, hogy a női nadrágviselet kérdésében nem alakult ki politikai konszenzus a sajtóban, azaz a lap politikai beállítottsága nem gyakorolt hatást a témára.

2. A sajtó szerint a nők milyen alkalmakor és társadalmi nyilvánosság mely terein viseltek nadrágot?

Bard (2010), Entwistle (2000) és Luck (1992) írásai azt mondják, hogy a nők elsődlegesen fizikai munkavégzéshez és sportoláshoz viselnek nadrágot. A hipotézisemet kiegészítem azzal, a lapok e két terület mellett, a szavazati jogot és az oktatást is kötik a női nadrágviselethez.

3. Milyen területen értékelik pozitívnak a női nadrágviselet lehetőségét a lapok?

A kérdés megfogalmazása szintén Bard (2010) kutatásán nyugszik, aki úgy találta, hogy bizonyos sportok, elsősorban a teniszhez viselve, valamint az előadóművészek esetén a női nadrág elfogadottabbnak számított. Állítását kiegészítem a hipotézisemmel, amely a fizikai munka esetében pozitívként értékelik a lapok a női nadrágviseletet.

4. Kiemelkedik Párizs dominanciája a női nadrágviselet esetében?

A korpusz átolvasása után a hipotézisem szerint kiemelkedik Párizs dominanciája a női nadrágviselet tükrében. Bard (2010) ezzel szemben a női nadrágviseletnél az angol hatást emelte ki, míg F. Dózsa (1999) a bécsi divat hatásáról beszél a magyar öltözködés tükrében.

5. Beszélhetünk morális pánikról a sajtó részéről?

A női nadrágviseletről szóló szakirodalom (Lauer & Lauer, 1980; Bard, 2010) egyértelműen jelzi a társadalmi elutasítottságot és az implicit félelmet, ezért hipotézisem szerint a női nadrágviselet kapcsán kijelenthető a morális pánik fennállása.

6. Megjelennek devianciatípusok a női nadrágviseletről szóló cikkekben?

Bard (2010) és Cohen (1972) kutatásaira alapozva a női nadrágviselet kapcsán a szexuális deviancia, valamint a bűnözés kategóriája emelkedik ki.

4 Módszertan

4.1 A tartalomelemzés

Az elmúlt évtizedekben a társadalom- és bölcsészettudományi kutatások körében elterjedt a tartalomelemzés, elsősorban a szociológia és a politikatudomány területén, de a történet- és irodalomtudományi elemzések alapjául is egyre gyakrabban szolgál. A tartalomelemzés egy interdiszciplináris módszer, amelynek célja a közlemények meghatározott célú elemzése (Antal, 1976). A közlemény ebben az esetben tágan értelmezhető, ide tartozhatnak a lapok által közölt cikkeken, a televízió műsorain át a karikatúrákig minden olyan adatforrás, ami információt hordoz magában és ezáltal elemezhető (ez lehet szöveges, képi, hang vagy videó formátumú). A kiindulási alapként tehát a közlemény szolgál, amelyből a tartalomelemzés módszer segítségével igyekszünk olyan információt feltárni, amely nyílt formában nincs kimondva, vagyis a rejtve van a kutató előtt. A tartalomelemzés tehát egyfajta „sorok közötti” olvasás (Antal, 1976, p. 10), amely azonban nem szubjektív intuíciókra épül, hanem egy objektív módszertanra. A tartalomelemzéssel a kutató azonosítja a közleményben az egyes részek jelentését, értelmét és ezek összetett kapcsolatait. Babbie (2017) véleménye szerint a tartalomelemzés segítségével bármilyen közlés értelmezhető. Mielőtt a tartalomelemzés pontos definícióját vennénk górcső alá, érdemes néhány bekezdésben összefoglalni a módszertan kialakulásának történeti előzményeit, részek jelentését, értelmét és ezek összetett kapcsolatait.

A tartalomelemzés a sajtóirodalom kutatásának fellendülésével szélesedett ki a századforduló idején Amerikában. Az első kutató, aki módszerként használta, John G. Speed volt. 1893-ban azt vizsgálta, hogy a New York-i lapok vasárnapi kiadásaiban milyen változások következtek be 1881 és 1883 között. A kategóriákba (politika, irodalom, pletyka stb.) rendezett cikkeket hüvelyben megmérte, és ez alapján határozta meg azok népszerűségét. Vizsgálatának eredményeként azt állapította meg, hogy az idő elteltével a lapok bulvárrésze (pletykák, botrányok) egyre nagyobb részt tettek ki és a vallással, politikával foglalkozó tartalmak pedig háttérbe szorultak (S. Sumpter, 2001).

1969-ben Amerikában egy újabb országos konferenciát tartottak, amelyből egy kötet született A kommunikáció tartalmának elemzése: eredmények a tudományos életben és a számítógéptechnikában címmel. A konferencia központjában a szabványosított kategóriák kérdése állt (Antal, 1976, p. 30).

A tartalomelemzés módszertana tehát alapvetően kvantitatív paradigmát vallott magáénak, a kutatási célok bővülésével a közvetett információk kinyerésének igénye is megjelent. 1967-ben Barney Glaser és Anselm Strauss szociológusok megalkották a Megalapozott Elméletet, amely által egyértelművé vált a kvalitatív paradigma létjogosultsága. A megalapozott elmélet alapja az adatokból szisztematikusan kinyerhető elméletalkotás, amely így aztán lehetővé teszi a valóság bemutatását. A kódolás maga a módszer központi tevékenysége. Az eljárás során helyet kapott az adatok triangulációja, amely az objektivitást erősíti. Ez az elv tovább magyarázza a három, eltérő politikai dimenzióban mozgó lap kiválasztását, amely segítségével a társadalmi heterogenitás is érvényesül. A heterogén források alkalmazása csökkenti az egyoldalú megközelítés és eredmény esélyét (Corbin & Strauss, 2015).

A tartalomelemzés az adatok elemzésére egy sajátos megközelítést választ és a tartalmat helyezi előtérbe. A modern korban is számos kutató foglalkozott és foglalkozik a tartalomelemzéssel mint módszertannal. Közülük Antal László, Klaus Krippendorff, Bernard Berelson nevét érdemes kiemelni. Ezek a kutatók megkísérelték leírni a tartalomelemzés modern definícióját.

A tartalomelemzést Antal az alábbiakban definiálta:

„Tartalomelemzésnek nevezünk minden olyan eljárást, amelynek során közlemények, üzenetek törvényszerűen visszatérő sajátosságai alapján módszeres és objektív eljárással olyan következtetéseket vonunk le, amelyek a közleményekben nyíltan kimondva nincsenek, de az üzenet megszerkesztettségének, azaz a kódolásnak a módjából kiolvashatók, s esetleg más eszközökkel, más módon (nem tartalomelemzéssel) nyert adatok segítségével megerősíthetők, igazolhatók.” (Antal 1976, p. 15)

A definíció egyik alapkitétele az, hogy a tartalomelemzés a közlemények törvényszerűen visszatérő sajátosságain nyugszik, ez pedig magában foglalja a kvalitatív és kvantitatív elemzés kérdését is. A modern felfogás szerint a tartalomelemzés alapvetően kvalitatív és kvantitatív módszertan is egyszerre, a technikai része számolási alapokon nyugszik, ugyanakkor az elemzéshez és az adatok kiértékeléséhez minőség béli szemlélet szükséges. A definíció második fontos eleme a módszeres és objektív eljárás, amely során jól megfogalmazott kategória rendszert kell felállítani a kutatónak, valamint elemzésének (ugyanolyan eredménnyel) megismételhetőnek kell lennie. Ennek feltétele a kategóriák megnevezésén túl azok részletes leírása és az adott kategóriához tartozó kifejezések, szimbólumok összesítése.

A tartalomelemzés Antal-féle definíciója egy ellentmondást is tartalmaz (Antal, 1976, pp. 19-20). A definíció szerint a tartalomelemzés olyan információ feltárására igyekszik, amely a közleményben nincs nyíltan kimondva, ugyanakkor csak olyan tartalmak elemzésére lehetünk képesek, amelyek nyíltan ki vannak fejezve. Ennek feloldását Antal a következőképpen magyarázza. Minden tartalomelemzési munkafolyamat két nagy fázisra bontható. Az első kódolási fázisnak nevezzük, ahol a közlemény szavait, szimbólumait különböző (általunk korábban meghatározott és definiált) kategóriákba soroljuk. Ebben a folyamatban csak a konkrét, manifesztálódott elemekkel tudunk dolgozni, csak olyan szavakkal, szimbólumokkal dolgozhatunk, amelyek valóban megjelennek a közleményben. A tartalomelemzés folyamatának másik nagy fázisát Antal interpretációs szakasznak nevezi, ahol az első fázisban meghatározott és adatokkal bővített kategóriák segítségével értelmezni és magyarázni tudjuk a kutatás vizsgálatának tárgyát. Ebben a második szakaszban már nemcsak a meglévő szavak, szimbólumok jelenléte fontos az adott közleményben, hanem a nem jelenlévő szavak és szimbólumok is, azaz olyan elemek, amelyeknek jelenlétét az előzetes tudásunk vagy egy korábbi kutatásunk alapján feltételeztünk.

Veikko Pietilä a tartalomelemzést az információszerzés módjával kapcsolja össze és a módszertan fogalmát az alábbiakban határozza meg: „*A tartalomelemzés valójában nem más, mint sajátosságos társadalomtudományi módszerek és szabályok alkalmazása a dokumentumok tartalmának vizsgálatában.*” (Pietilä, 1979, p. 7). Berelson a tartalomelemzés definiálásakor annak célját nevezi meg: „*A tartalomelemzés egy olyan kutatási módszer, amelynek célja, hogy a kommunikáció manifesztált tartalmát objektíven, szisztematikusan és kvantitatív eszközökkel írja le.*” (Berelson, 1952, p. 18). Berelson definíciójában három pont emelkedik ki, az objektivitás, a rendszeresség és a kvantitatív ellenőrzés követelménye. Az objektivitást elérendő, a kutatásnak mindig egyező eredményt kell adnia, ha több kutató ugyanazon a korpuszon (szövegmennyiségen), ugyanazon kategóriákat tartalmazva megismétli az elemzést. A rendszeresség kikötése alapján, a közlemény egészét kell vizsgálni, így elkerülve az elfogultságot. Az utolsó követelmény a kvantitatív eszközökre vonatkozik, amely Berelson értelmezésében az elemzési kategóriák előfordulásának gyakoriságát mutatják.

Klaus Krippendorff nem teljesen értett egyet Berelson kikötéseivel, hiszen utóbbi nem egyértelműsítette a manifesztált tartalom jelentését, a kvantitatív eszközök követelményét pedig korlátozónak tartotta az eredményes kutatás szempontjából. Ő egy általánosabb definíciót határozott meg a tartalomelemzésre:

„A tartalomelemzés olyan kutatási technika, amelynek segítségével adatokból a kontextusaikra vonatkozóan megismételhető és érvényes következtetéseket vonhatunk le. Mint kutatási technika, a tartalomelemzés speciális eljárásokat alkalmaz tudományos adatok feldolgozására. A többi kutatási technikához hasonlóan ennek is az a célja, hogy ismereteket, új meglátásokat nyújtson, bemutassa a »tényeket«, és a gyakorlatban is használható útmutatóval szolgáljon. A tartalomelemzés tehát egy eszköz.” (Krippendorff, 1995, p. 22)

Krippendorff továbbá a tartalomelemzés definíciójában két elemet emelt ki. Elsőként azt, hogy a közleményeknek nem csak egyetlen jelentésük van, az adatok több szempontból is figyelembe lehet venni, különösen, ha szimbolikus jellegűek, másrésztől a közlés jelentésének nem kell általánosan elfogadottnak lennie, hiszen a közlemény jelentése mindig a kommunikáció résztvevőjétől függ (Krippendorff, 1995, p. 23).

A tartalomelemzés módszertanának lépéseit több kutató is leírta. A tartalomelemzés módszertanának konkrét elemzési technikája a közlemények elemeinek (például szöveg esetében annak szavai) osztályozásából áll. Ezeket az elemeket a különböző kategóriákhoz soroljuk, végül pedig a közleményeket e kategóriák mentén elemizzük. Ennek egyik legalapvetőbb elemi példája a közlemények pozitív, negatív és semleges kategóriákba való sorolása, amelyek alapvetően árulkodnak az adott közlemény attitűdjéről. Erre példaként Antal (1976) egy elemzést hoz, ahol a kutató egy sajtótermék különböző külföldi országokról szóló cikkeit osztja a fentebb említett pozitív, negatív és semleges kategóriákba. A kutatás a lapnemzetközi viszonyait reprezentálja (baráti és ellenséges országok). A módszertan lépéseinek meghatározásával részletesen Krippendorff (1995) foglalkozott, aki a tartalomelemzés komponenseit több, egymástól elkülönített és egymásra épülő részre osztotta: 1. Adatkészítés, 2. Egységmeghatározás, 3. Mintavétel, 4. Adatrögzítés, 5. Adatredukció, 6. Következtetés, 7. Elemzés.

Az adatkészítés során meghatározzuk azokat az adatok, amelyek az elemzés tárgyát képezik. Ezeknek az adatoknak a kutatási kérdés szempontjából relevánsnak kell lenniük és információhordozónak a bennük rejlő szimbolikus formák és a kontextuális ismeretek között. Krippendorff (1995, pp. 64-67) tartalomelemzési módszertana alapján a következő lépés az egységmeghatározás, amelyre öt különböző formátumot ad:

1. Fizikai egységek, ahol az általuk hordozott üzenet egybeesik a médium határával. Ide sorolhatjuk például a leveleket, a plakátokat, könyveket.

2. Szintaktikai egységek, ide tartoznak az írott dokumentumon belül a szavak.
3. Referenciális egységek, amelyeknek jellemzői, hogy sajátos objektumokkal, eseményekkel, cselekményekkel definiálhatjuk, példaként lehet említeni II. Józsefet, akit „kalapos királyként” is említenek.
4. Propozicionális egységek és mondatmagok, amely csak az objektumokat és az azokhoz kapcsolódó attribútumokat veszi ide.
5. Tematikai egységek, amelyeket az elbeszélések, értelmezések vagy magyarázatok tartalmának egy sajátos szerkezeti definíciónak való megfelelésük alapján azonosítják. Ezek az egységek a forrásnyelv mélyreható ismeretét igénylik, éppen ezért még tapasztalt kutatók is gyakran hibáznak ezen egység használatakor. Példaként lehet említeni a folklór kutatásokat.

Krippendorff (1995) véleménye szerint amennyiben nagy terjedelmű közléseket vizsgálunk, érdemes mintát vennünk és mintavételi egységet meghatározunk. Amennyiben a mintavétel eszközhöz folyamodunk, arra kell törekednünk, hogy elkerülve a torzítást, a kiemelt elemek tükrözzék az egész egységet, ezáltal biztosítva a reprezentativitás követelményét. A mintavétel lehet véletlenszerű, szisztematikus, rétegezett, klaszteres és változó valószínűségű. A véletlenszerű mintavételt akkor célszerű használni, amennyiben a kutatónak nincs előzetes tudása az elemezni kívánt közleményekről, így bármelyik egység bekerülhet a mintába. Szisztematikus mintavétel során a kutató véletlenszerűen meghatározza a sorozat kiindulópontját, majd a közlemény minden n-edik elemét beválasztja az elemzendők sorába. A szisztematikus mintavétel hátrányát a szezonális változók és ciklikus szabályszerűségek jelentik. A rétegezett mintavétel során a kutató abból indul ki, hogy a közleménye több rétegből áll, így a véletlen mintavételi egységet külön-külön, az egyes rétegeken belül vesz. A klaszteres mintavétel az (ismeretlen számú) elemek csoportjait tekinti mintavételi egységeknek, egy csoport kiválasztása pedig annak minden elemét beleveszi a mintába. A változó valószínűségű mintavételnél kritérium szabja meg az elemzési mintába való bekerülés valószínűségét. A leggyakoribb esetben arányosított alminta alapján történő mintavétellel dolgoznak a kutatók, az arányosítás következtében pedig elkerülhető a torzítás.

Az adatrögzítés igénye a megismételhetőség kívánalmából fakad, hiszen csak a tartósan rögzített adat elemezhető újra. (Ez történhet szöveggént való leírással vagy hangrögzítéssel is.) Az adatrögzítés során meg kell felelni bizonyos adatrögzítési instrukcióknak, amelyek a következők (Krippendorff, 1995, p. 76):

1. A megfigyelők jellemzői (akik lehetnek kódolók vagy szakértők).
2. Átfogó elméleti és gyakorlati betanítás, melyben a megfigyelők részesülnek.
3. Minden olyan információt és tudáselemet biztosítani kell a megfigyelők számára, amelyek ismerete elengedhetetlen a közlemények kategorizációjához.
4. Adatlapok kezelése.

Az adatredukció hozzájárulhat az adatok tisztításhoz, azaz ahhoz a folyamathoz, amely következményeként csak olyan egységek maradnak a vizsgálatban, amelyek valóban relevánsak a kutatás szempontjából. Ez nem kötelező eleme a kutatásoknak, azonban alkalmazásával lehetségessé válik az adatok egységesítése, amely megkönnyíti a számítógépes elemzést.

A következtetések levonása az elemzés fő célja, lényegében feltárja és/vagy megerősíti a kapcsolatot az adatok és azok kontextusa között.

Az elemzés hozzásegíti a kutatót az adatok és a kontextus relációjára vonatkozó ismeretek megértéséhez, és magába foglalja a statisztikailag szignifikáns vagy más szempontból lényeges tartalomelemzési eredményeket, miközben feltárja azokat a motívumsémákat, melyek a kutatás elengedhetetlen részét képezik (Krippendorff, 1995, p. 59).

Az elemzés elengedhetetlen része a kódolás és kategorizációk képzése. *„A kódolás az a folyamat, melynek során a nyers adatokat módszeresen nagyobb egységekbe ötvözzük, amelyek azután lehetővé teszik a tartalom valóban lényeges tulajdonságainak pontos és kvantitatív leírását”* (Antal, 1976, p. 47). A kódolás folyamata a kategóriák megállapításával kezdődik. A kategória-alkotásnak vannak általános szabályai. A kategóriák (részben) előre megállapítottak, jól definiáltak és a kutatás kérdéseire és hipotéziseire adott válaszok megállapításának folyamatába illeszkednek (Antal 1976, p. 49). A kategória felállítás egyik alapelve „sokból kevés”, amikor valamilyen előre meghatározott definíció során az azonos elemeket egy csoportba soroljuk, így azokkal könnyebben tudunk bánni. A kategóriáknak két főbb típusát különböztetjük meg, az előre meghatározott kategóriákat és az elemzés közben kibontakozó kategóriákat. A kutatónak az elemzés során a kategóriák számában racionális döntést kell hoznia, a túl sok és a túl kevés kategória is problémássá teheti az elemzést. Továbbá, a kiválasztott korpusz egy eleme sem maradhat kategória nélkül.

Az elmúlt években a kutatók több tartalomelemzési kategória rendszert kíséreltek meg létrehozni. Az egyik ilyen rendszer Frank Luther Mott nevéhez fűződik, aki sajtóelemzés során

az egyes cikkeket tartalmuk alapján sorolta különböző kategóriákba (például külföldi hírek, hazai hírek, közéleti problémák, női rovat, sport stb.). A másik elterjedt kategória rendszer az értékmeghatározáson alapszik. Kidolgozója White, aki az alábbi fő értékeket különítette el: Fiziológiai (élelem, fajfenntartás, pihenés, egészség, biztonság, kényelem), Egoisztikus (függetlenség, teljesítmény, elismerés, önbecsülés, uralkodás, agresszió), Gyakorlati (gyakorlatiasság, birtoklás, munka), Kognitív (tudás), Szociális (szex, család, barátság), Játékos (új élmény, izgalom, szépség, humor, alkotó önkifejezés), Egyéb (boldogság, értékek általában) (Antal, 1976).

Jelenleg a tartalomelemzés, habár alacsonyabb népszerűségnek örvendett az elmúlt években, újra előtérbe kerül, mint módszertan. Ez nagyrészt köszönhető az internetes tartalmak elemzésének és az egyre nagyobb számban digitalizált forrásoknak. Ennek köszönhetően a tartalomelemzés újra előkerült az elemzések során (Stemler, 2015).

Fontos kiemelni, hogy minden kutatásnak olyan kategória rendszerre van szüksége, amely a tartalomelemzést a legjobban segíti, és amely a kutatási kérdés szempontjából a leginkább releváns. A kategória rendszerek legáltalánosabb formái az úgynevezett kategória szótárak és katalógusok, amelyek azt határozzák meg, hogy az egyes közlemények melyik csoportba sorolhatóak. A kutatásom során elsősorban Krippendorff (1995) lépései mentén haladtam. A korpusz forrásául választott három nagy sajtóorgánium, eleget tesznek a heterogén források meghatározásának, így csökken az egyoldalú megközelítés esélye.

Kódolás során kulcsfontosságú annak rögzítése, hogy mit kell megfigyelni, rögzíteni és adatnak tekinteni. A kódolás az elmúlt években könnyebbé vált a kvalitatív elemző programok segítségével, amelyeket a következő fejezetben tárgyalom.

4.2 Az elemzéshez használt szoftver, az NVivo bemutatása

Az NVivo kvalitatív szoftverelemző programmal doktori tanulmányaim alatt ismerkedtem meg, egy kutatómódszertannal foglalkozó kurzus alkalmával. Már ekkor felkeltették a figyelmem a programban rejlő lehetőségek, amelyek az összetett elemzések egyszerűsítését és gyorsítását szolgálhatják.

Az elmúlt években a számítógép használat forradalmasította a tartalomelemzés egyes részeit, hiszen nagy mennyiségű adatot képesek nagy sebességgel feldolgozni. Megbízhatósága nagyobb, mint a manuálisan elvégzett elemzéseké. Már az 1960-as években aktívan

foglalkoztak a kutatók a kvalitatív és kvantitatív kutatások során a számítógépes programokkal történő adatfeldolgozás lehetőségével. Az egyik ilyen első rendszer a GENERAL INQUIRER volt, amelyet a Harvard Egyetem munkatársai fejlesztettek P. J. Stone vezetésével. A program alapjaként a forrásszövegekben fellelhető címszavakat a (kutatás során előzetesen meghatározott) fogalmakhoz rendelte és csoportosította azokat. Ezen címszavakat és az elméleti fogalmakat egy előzetesen elkészített szótár segítette. A GENERAL INQUIRER egyik legfontosabb újítása a többértelmű szavak aktuális jelentését megállapító rutinok (disambiguation routines) kidolgozása volt. Ezen program alapjára épített az EVA, az ANACONDA, a TEXT, a TEXTPACK és a SPENCE'S. Az EVA-t újságcímek elemzésére, az ANACONDA-t és a TEXTPACK-ot kérdőívek nyitott kérdéseinek kódolásához használták. A SPENCE'S elsődleges alkalmazási területe a pszichiátriai interjújegyzőkönyvek elemzése volt, a TEXT pedig egy visszakereső programként működött. Szintén érdemes kiemelni a Cleveland, McTavish és Pierro által fejlesztett QUESTER programot is, amely a kontextuális tartalomelemzésben tett előrelépéseket. A korábbi programokkal ellentétben, amelyek műveleti egységnek a szót tekintették (és így a szöveggörnyezeti információt kevésbé vették figyelembe), a QUESTER már figyelembe vette a szöveggörnyezetet (Mochmann 1978). A strukturálatlan adatok rendszerezéséhez és elemzéséhez fejlesztett ki a QSR International programját, a NUD*IST-ot (Non numerical Unstructured Data Indexing Searching and Theorizing software) Tom és Lyn Richards. A NUD*IST egy nem numerikus strukturálatlan adatindexelő kereső és elméletalkotó szoftver, amelyet kizárólag kvalitatív adatelemzésre fejlesztettek. Mivel automatizálás segítségével átveszi a kutatótól a kvalitatív adatelemzéssel járó fárasztó munka nagy részét, ezért ez a szoftver jó választás egyszerű elemzésekhez, például szöveges átiratokhoz, interjúkhoz vagy kérdőívekhez. A NUD*IST a szövegek mellett többféle forrást is képes kezelni, például fényképek vagy térképek elemzéséhez is használható. Az elemezni kívánt dokumentumok tárolása és kezelése mellett rendelkezik kereső funkcióval (text search), továbbá egy átfogó Index Rendszerrel (Index System), ahol kategóriák megjelenítésére és a dokumentumok kódolására van lehetősége a kutatónak.

1999-ben a QSR International kiadta az NVivo program első verzióját, amelyet hasonlóan a NUD*IST-hoz, szintén Tom és Lyn Richards fejlesztett. Az NVivo program nagyszámú vagy strukturálatlan kvalitatív adatok (például interjúk, kérdőívek, folyóiratcikkek, webes tartalmak) rendszerezésében és elemzésében tud segítséget nyújtani. Az NVivo-t leginkább akadémiai területeken használják, többnyire a pszichológia, a szociológia, az antropológia és a kommunikációtudományos kutatások során jelenthet nagy segítséget. 2014 óta a QRS

International a Windows mellett MAC operációs rendszerrel kompatibilis változatot is fejleszt. Az NVivo nemcsak írott dokumentumok elemzésére kiváló, hanem hang-, videó- és képanyagok vizsgálatára is. Több nyelven képes az írott dokumentumok kezelésére, az alapvető készlete az alábbiak: kínai (PRC), angol (USA és UK), francia, német, japán, portugál (brazil) és spanyol (mexikói). Emellett egy „egyéb” kategóriát is felajánl a program, így magyar nyelvű szöveg is elemezhető vele, képes az ékezetes karakterek kezelésére. A szoftver lehetővé teszi a felhasználó számára a szövegek elemzését, rendszerezését és rendezését, valamint az adatok összefüggésének vizsgálatát.

Az NVivo-hoz hasonló program az Atlas.ti, a ConnectedText, a Dedoose, az f4analyse, a HyperRESEARCH, a MAXQDA, a Quirkos és a TAMS (Text Analysis Markup System). Ez utóbbi csak MAC rendszerrel kompatibilis, amíg a ConnectedText egyedül Windows operációs rendszeren futtatható; a többi program kompatibilis mindkét operációs rendszerrel. Az Atlas.ti, a HyperRESEARCH, a MAXQDA kifejezetten kvalitatív és összetett elemzések használatára készült, amelyek a legtöbb típusú dokumentumot képesek beolvasni és elemezni. Ezzel szemben például a Quirkos csak text, pdf és doc kiterjesztést képes beolvasni, míg az f4analyse kifejezetten interjúk elemzésére szolgál, így más típusú dokumentumot (például képfájlt) nem lehet a segítségével feldolgozni. Az előbb felsorolt kvalitatív adatelemző programok egy része szintén alkalmas lehet a kutatás elvégzésére, ugyanakkor az NVivo program használatára a már fentebb említett kutatómódszertani kurzus és a Windows operációs rendszerrel való kompatibilitás miatt esett a választás.

4.3 Adatok kiválasztása és adatgyűjtés bemutatása

A kutatás kezdetén több laptípust is szemléltem a könyvtárakban és levéltárakban, többek között a divatlapokat, a hetilapokat és a bulvársajtót, azonban ezek között nem találtam elegendő mennyiségű cikket, amely a női nadrágviseletről szólt volna, leginkább csak említést tettek a témáról. Példaként lehet kiemelni *A Hét* című lapot, amely 1896 és 1912 között 16 darab cikket közölt a női nadrágviseletről, *A Friss Ujság* 1897 és 1914 között 9 darab cikket közölt a női nadrágviseletről, míg a *Magyar Szalon* 1884 és 1906 között 4 darab cikket közölt a női nadrágviseletről.

Ezen laptípusok átnézését követően az érdeklődésem a napisajtó anyaga felé fordult, ahol kimagaslóan nagy számban jelentek meg az adott évkörben a témáról szóló cikkek. A magyar sajtótörténettel foglalkozó szakirodalom átolvasása után három konkrét lapot jelöltem ki

korpuszként, a *Budapesti Hírlapot* és a *Pesti Hírlapot* és a *Pesti Naplót*. A kiválasztás kritériumai közé tartozott a napi szintű országos és nagy példányszámú terjesztés, a kijelölt időintervallumban lévő folytonos megjelenés és az elérhetőség (Buzinkay et al., 2001). Mindhárom lap eleget tett ennek a feltételnek, emellett megtalálhatóak az Arcanum adatbázisában, ami a cikkek forrását jelentette. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy az Arcanum adatbázis cikkeinek többsége olvasható, ugyanakkor számos helyen a szövegfelismerési (OCR) folyamat során hiba keletkezett, amely utólagos manuális javításra szorult nyomtatott vagy mikrofilm verzió alapján. 1989-ben kezdte meg a működését az Arcanum adatbázis, amely kulturális tartalmak digitalizálásával, rendszerezésével, publikálásával és tartalomszerkesztéssel foglalkozik. Fennállása óta napjainkig közel 30 millió oldalt digitalizáltak különböző típusú szkennerekkel (robotszkenner, könyvszkenner, dokumentumszkenner és OCR). Az oldalon található dokumentumok előfizetés keretében pdf kiterjesztésben letölthetőek (Arcanum, 2023).

A megfelelő korpusz összeállításának egyik legnagyobb nehézsége a hatalmas mennyiségű időráfordítás volt. A divatlapok, a hetilapok és a bulvárlapok átnézése is rengeteg munkaórát emésztett fel, ennél azonban még nagyobb ráfordítást igényelt a napisajtó szemlézése. Három napilap tizennyolc éve közel 20 000 lapszámot jelentett, amelynek átolvasása hónapokat vett igénybe. A korpuszba választott cikkeknek kezdetben két kritériumnak kellett megfelelnie. Egyfelől tartalmaznia kellett a nadrág kifejezést vagy az egyik szinonimáját (pantalló, breeches, kétágú szoknya) és a szövegnek egyértelművé kellett tennie, hogy a nadrágviselet nőhöz vagy nőkhöz kötődik. Tehát a korpuszba nem kerültek bele olyan szövegek, amelyek nem egyértelműsítettek, például „az a ruhadarab, amelyet megnevezni sem merünk”. Ez a kifejezés, habár utalhat a női nadrágviseletre, mégsem eklatáns példa. Továbbá nem kerültek bele a korpuszba azok a cikkek sem, amelyek általánosítva írtak a nadrágviseletről, például „a fiatalok szép nadrágot viseltek”, amely szintén nem utal egyértelműen arra, hogy a fiatalok csoportjába csak a fiatal férfiak tartoznak vagy a fiatal nők is. Ezen kritériumok alapján közel 500 cikket sikerült összegyűjteni, amely a nők nadrágviseletét valamilyen mélységben említette.

A későbbi adatgyűjtés során a kritériumok listáját bővítettem, ami a korpusz szűrésével járt együtt. A folyamat következtében kikerültek olyan irreleváns elemek, mint például az irodalmi regények. Ennek okát a műfaji eltérés adta, emellett a regények folytatásos sorozatként, fejezetekre bontva jelentek meg, több (gyakran hónapokat felölelő) lapszámban, amely egy másik, különálló elemző munkát igényelt volna. A másik kritériumot, ami alapján redukálódott a korpusz mennyisége, az a női fehérnemű nadrág kifejezéssel való azonosítása adta. A

korszakban a női alsóneműt gyakran nevezték nadrágnak, amely nem azonos a kutatás tárgyát adó nadrággal. Erre a szóegyeztetésre utal maga Bard (2010) is, kiemelve a két ruhadarab közötti feltételezett folyamatosságot, valami a könnyű összekeverés lehetőségét. Ennek eldöntésében segítséget adott a cikkek szövegkörnyezete, amely egyértelműen jelezte, hogy melyik esetről van szó éppen. Néhány esetben azonban előfordul, hogy a szövegkörnyezet sem segít a pontos definiálásban. A Bard munkájában feltételezett átmenetre utalva, ezért ezek a cikkek is a korpuszba kerültek, mivel mindösszesen három ilyen találtam. Ezen kritériumok alkalmazása után összesen 405 cikk maradt a korpuszban. Ezek közül a *Budapesti Hírlap* 63, a *Pesti Hírlap* 209, míg a *Pesti Napló* 133 cikket adott.

4.4 Az adatok előkészítése és a klasszifikációs táblázat bemutatása

Az adatok előkészítése során az adatok tisztítása érdekében adatredukcióra volt szükség. Az elemzésbe bevont cikkek elkülönítésre kerültek, más, a kutatás szempontjából irreleváns cikkektől, amelyek egy lapon szerepeltek az elemzendő cikkekkel.

A cikkekre vonatkozó leíró adatokat egy úgynevezett klasszifikációs Excel táblázatba rögzítettem. Mindegyik cikk egy egyedi azonosítóval rendelkezik, amivel lehetővé válik az NVivo programon belül feltöltött cikkekhez hozzárendelni a cikkek csoportosító adatokat. Ezeket a csoportosító adatokat, azaz változókat a következő táblázatban ismertetem (1. táblázat):

Változó neve	Változó leírása	Változó értékei
Hírlap	Hírlap neve, amelyben megjelent a cikk	<i>Budapesti Hírlap, Pesti Hírlap, Pesti Napló</i>
Év	Az az év, amelyben megjelent a cikk	1896-tól 1914-ig
Hónap	Az a hónap, amelyben megjelent a cikk	1896.01 – 1914. 12
Nap	Az a nap, amelyiken megjelent a cikk	1896. 01. 11 – 1914. 12. 27
Szerző	Az a szerzői név, amely aláírás szerepel a cikkben	Minden cikknél egyedi (példa „K.”, „Ujlaki Antal”, „Marquise d’Elta”)
Szerző2	Szerző változóból készített kétkategóriás változó, ami megmutatja a szerző anonimitását	Anonim / Ismert
Nkarakter	Karakterek száma a cikkben (szóközzel)	Min.: 196, Max.: 26813, Átl.: 3942
Nszó	Szavak száma a cikkben	Min.: 30, Max.: 3852, Átl.: 573

Attitűd	Cikk női nadrágviseléssel kapcsolatos értékítélete (a kutató és három társ kódoló elbírálása alapján)	Pozitív / Negatív / Semleges
---------	--	------------------------------

1. táblázat: Klasszifikációs táblázat

Az attitűd változóra (pozitív, negatív, semleges) vonatkozó információk nem álltak rendelkezésre, ezek kutatói döntés mentén álltak elő. Az egyes cikkek attitűdjeinek megállapításánál felmerül az objektivitás kérdése. Mivel a korpusz több mint száz évvel korábban született és az írott anyagon kívül kevés és hiányos egyéb forrásra támaszkodhatunk a női nadrágvisélet feltérképezésével kapcsolatban (a lapok ebben a korszakban még kevés fotóanyagot jelenítettek meg), ezért a kategorizálás eredményeinek validálására társ kódolókat (3 darab) kértem fel. A társ kódolók egy előre megírt útmutatás (guide) alapján dolgoztak, amelyet mellékletként csatoltam. Az egyes attitűdök összeállításához érzelmek kategóriákról szóló szakirodalom nyújtott segítséget (Ekman, 2007; Russel, 1980). A validáció eredménye a következő, a Társ kódolás eredménye című alfejezetben található.

4.5 Kódkategóriák bemutatása

A kódkategóriák összeállításához a szakirodalom mellett az NVivo szófelhő készítője jelentett segítséget. A program segítségével lekért legnagyobb arányban előforduló szavakat az alábbi ábra mutatja (1. ábra). A szófelhő elkészítése során ügyeltem, hogy a szavak ragozott, toldalékolt alakok nélkül jelenjenek meg, valamint a folyamat során stop szavak listáját is alkalmaztam. A stop szavak listája azokat a kifejezéseket tartalmazza, amelyek a szöveg szempontjából jelentéktelenek, nem bírnak plusz jelentéssel, például vonatkozó névmások, kötőszavak, névelők stb.

Országok/népcsoportok	Franciaország, Anglia, Németország, Egyesült Államok, Ausztria, Kína, Olaszország, India, Japán, Balkán, Arábia, Görögország, Spanyolország, Orosz Birodalom, Dánia, Svédország, Belgium, Norvégia, Afrika, Svájc, Mexikó, Hollandia, Eszkimók, Csehország, Sziám, Oszmán Birodalom, Korea
Egészség	Alkategória nem került kialakításra
Történelem	Alkategória nem került kialakításra
Terek	Utca, Park, Kávéház, Kaszinó, Derby, Hajó
Divat	Alkategória nem került kialakításra
Előadóművészetek	Színház, Balett
Oktatás	Egyetem, Leányiskola, Gimnázium, Elemi iskola
Munka	Fizikai munka, Szellemi munka
Szavazati jog	Alkategória nem került kialakításra
Egyesületek	Alkategória nem került kialakításra

2. táblázat: Fő kategóriák és alkategóriák

Fő kategória	Alkategória
Deviancia	Bűnözés, Szexuális deviancia, Vallási deviancia, Mentális betegségek, Alkoholizmus, Droghasználat, Öngyilkosság

3. táblázat: Deviancia fő kategória és alkategóriák

A kód kategóriák definiálása után a cikkeket külön Word dokumentumként töltöttem fel az Nvivo programba. Ahhoz, hogy a továbbiakban a fent bemutatott változókat is be tudjam vonni az elemzésbe, szükség volt a klasszifikációs Excel táblázat feltöltésére is, ami az egyedi azonosító mentén hozzárendelte a dokumentumokhoz a megfelelő értékeket.

4.6 A társ kódolás folyamata

A dolgozat elkészítéséhez három társ kódoló segítségét kértem a szubjektivitás minél nagyobb elkerülésének okán. A társ kódolók mindegyike a korpuszt adó minden egyes lap (*Budapesti Hírlap, Pesti Hírlap, Pesti Napló*) 10%-át kapták kézhez önálló táblázatokba rendezve, amely 40 cikket jelent. A cikkeket véletlenszerűen választottam ki, amely során a cikkekhez rendelt kódszámok közül a véletlenszám generátor választott egyenletes eloszlással. A véletlenszám

generátor valódi véletlen számokat generált atmoszférikus zajból. Az attitűdök eldöntéséhez a útmutatót készítettem, amelynek segítségével a társzkodolók legjobb tudásuk szerint kategorizálták a kapott írásokat. Az egyezések kiszámolásul Krippendorff (1995, pp. 144-152) kanonizált adatok megegyezési koefficiensét használtam. A kategóriák három változó mentén mozogtak (negatív, semleges, pozitív), a lekódolt eredmények változóinak távolsága fontos szerepet játszott a módszertani számolásban. A változó kategóriái intervallum skálának volt tekintve. A koefficiens 0,8 eredményt adott, amely jelenti, hogy az esetek körülbelül 80%-ban a tapasztalt egybeesések inkább magyarázhatóak megegyezéssel mintsem véletlen egybeeséssel. Ez az eredmény Brouwer és munkatársai (1969) véleménye szerint a megbízható kategóriába esik, amelyre már lehet építeni további következtetéseket. A társzkodolók az eredményt aláírásukkal hitelesítették, amely a dolgozathoz csatolva található a mellékletek között.

4.7 Az elemzés menete az NVivo programban

Az alábbi alfejezetben röviden összefoglalom az elemzés menetét az NVivo programban és felsorolom a disszertáció empirikus kutatásához használt funkciókat. A különálló Word dokumentumok és az Excel-ben elkészített klasszifikációs táblázat (amely a programban „id” néven szerepel) feltöltése során a program létrehozta az önálló eseteket (Case). A kódokat (amelyek részletezve a következő fejezetekben találhatóak) a Text Search funkcióval hoztam létre. A kategóriák létrehozása történhetett volna manuálisan is, azonban a későbbi egyenletek és a matematikai számítások alapjai ezekre a kódokra épültek rá. A későbbi elemzéshez az alábbi funkciókat használtam fel a programban: Matrix Coding Query, Crosstab Query, Group Query és Cluster Analyses.

4.8 Az adatok bemutatása

Ahogy már korábban jeleztem, a korpuszt összesen 405 cikk adta, amelyek mindegyike említette a nők nadrágviseletét. Ezek közül 209 darab a *Pesti Hírlapban* jelent meg. A *Budapesti Hírlapban* 63 darab, a *Pesti Naplóban* 133 darab cikk került közlésre.

A mindhárom napilapban a cikkek száma évente 5 és 86 között mozgott, jellemzően 10 és 30 darab között alakult. Az 1911-es év kiugró, ekkor 86 darab cikket írtak a női nadrágviselés említésével. A következő táblázat (4. táblázat) mutatja a cikkek számának alakulását

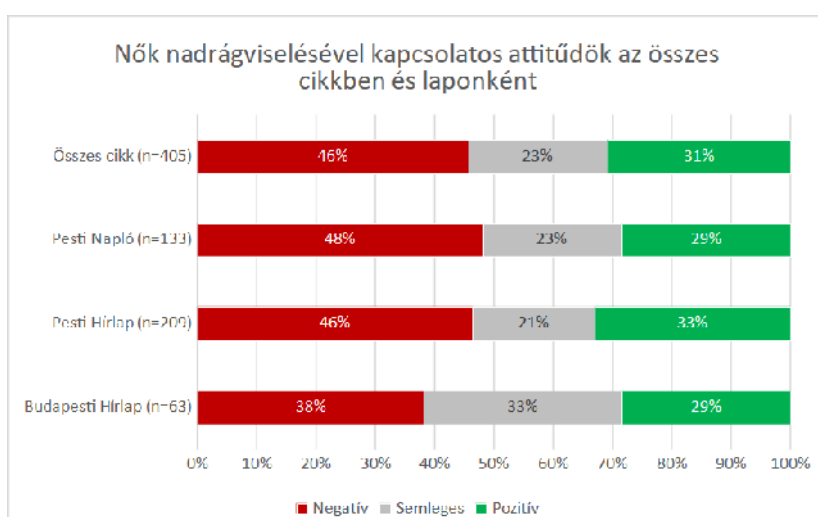
napilaponként bontva. A táblázat azt mutatja, hogy a *Budapesti Hírlap* a vizsgált korszak első harmadában alig jelenített meg cikket a női nadrágviseletről (az 1896-os és 1902-es évben egyáltalán nem is közölt ilyen írást), ugyanakkor az 1911-es évben kiugróan magas számban foglalkozott a témával. A *Pesti Hírlap* a vizsgált korszak első harmadában több cikket közölt a női nadrágviseletről, ugyanakkor 1901 és 1908 között kevésbé foglalkozott ezzel a témával. Az 1911-es év, a *Budapesti Hírlaphoz* hasonlóan, szintén kiugróan magas számot mutat. A *Pesti Napló* közel egyenletes szórásban közölt írásokat a női nadrágvisélet említésével, ugyanakkor ennél a lapnál is megemelkedett a női nadrágviselettel kapcsolatos közlések száma az 1911-es évben.

Év	<i>Budapesti Hírlap</i>	<i>Pesti Hírlap</i>	<i>Pesti Napló</i>
1896	0	14	9
1897	3	18	6
1898	2	18	6
1899	5	15	7
1900	1	12	5
1901	2	2	9
1902	0	8	2
1903	1	2	2
1904	1	9	11
1905	1	5	5
1906	3	4	3
1907	1	7	4
1908	3	4	0
1909	1	13	6
1910	3	6	6
1911	19	41	26
1912	5	12	11
1913	8	8	6
1914	4	11	9
Összesen	63	209	133

4. táblázat: Cikkek száma összesen és napilap bontásban

A cikkek szerzőjének zöme anonim módon publikált, így a szerzők felől megközelítést elvettem a disszertáció készítése során. Az anonimitás aránya a következőképpen alakult: az összes lap esetében 88% volt az anonimitás aránya, ez a szám a *Budapesti Hírlap*nál 86%, a *Pesti Hírlap*nál 87%, a *Pesti Napló*nál 90%.

A női nadrágviselőt kapcsán a cikkeket attitűdök (pozitív, negatív, semleges) szerint osztottam fel. Ahogy korábban jeleztem, az adatok objektivitása érdekében társkódolókat kértem fel. A nők nadrágviselésével kapcsolatos attitűdök vizsgálatával kapcsolatban a következő ábra azt mutatja, hogy összesítésben a legnagyobb arányban negatív hangvételű cikkek jelentek meg a témával kapcsolatban (46%), míg a semleges attitűdű cikkekből volt a legkevesebb (23%). Arányaiban a *Pesti Napló* közölte a legtöbb negatív attitűdű cikket a témával kapcsolatban (48%), míg a *Budapesti Hírlap* a legkevesebbet. A pozitív hangvételű cikkeket tekintve a *Pesti Hírlap* adta a legmagasabb (33%) arányt (2. ábra).

2. ábra: Attitűdök összesítve és lapok szerinti felosztásban

4.9 Limitációk

A kutatás során két nagy limitációval kapcsolatos állítást teszek. Az egyik az magát a korpuszt érinti. Az elemzés forrásul választott lapok, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap* és a *Pesti Napló* megtalálhatóak az Arcanum adatbázisában. Ugyanakkor a következő lapszámok hiányoznak: a *Pesti Hírlap* esetében 1896 április és november, valamint 1897 áprilisa. A *Pesti Napló* esetében 1908 novembere és 1910 júniusa. Ezek nem torzítják a kutatást magát.

A mások limitáció az magát az elemző programot érinti. Az egyes kódkategóriák megalkotásához használt kulcsszavak esetében problémákba ütköztem az eltérő írásmód miatt. Erről a következő fejezetben részletesen beszámolok.

5 Az elemzés

5.1 A kulcsszavak összeállítása

A következő fejezetben bemutatom az egyes kategóriákhoz és alkategóriákhoz rendelt kulcsszavakat, amelyek a kódolás alapját jelentették. Mindenekelőtt azonban a kulcsszavak összeállításának problémaköréről ejtek pár szót.

A kulcsszavak összeállításához egyfelől a divat- és nőtörténeti szakirodalomra, másrészt a korpuszban található szövegekre támaszkodtam. A kulcsszavak összeállításakor különös figyelmet fordítottam az adott szó összes lehetséges variációjának detektálására, így a szavakat a szótónél megvágva, csillag jellel kiegészítve helyeztem be a keresési mezőbe, amire a magyar ékezetes betűk miatt különösen nagy figyelmet kellett fordítanom. Például töröz* keresőszó megtalálja a különböző ragozott és toldalékolt alakokat, mint a „törözés” és a „törözni” kifejezések. Fontos kiemelni, hogy a csillag használata csak a keresőszó végén szerepelhet, az elején nem. Ez szintén a magyar nyelv használatának szempontjából fontos, így például a *megy keresőkifejezés helyett külön kell felvinni a „kimegy”, „bemegy”, „átmegy” stb. kifejezéseket.

Szintén érdemes kiemelni, hogy az NVivo nem képes a kötőjelek felismerésére a magyar nyelvvel beállított keresőfelületen, amely tovább megnehezítette a kulcsszavak felépítését, hiszen a korszakban számos olyan szót kötőjellel írtak, amelyet ma a magyar helyesírás szabályai szerint külön vagy egybeírunk. Erre talán a legjobb példa a New York kifejezés, amelyet a korszakban New-Yorkként írtak. Erre háromféle megoldás létezhet. Egyfelől, amennyiben nem másik kódkategória kulcsszaváról van szó, vehetjük a szó egy részét, jelen esetben a Yorkot. Ez a megoldás problémás lehet, hiszen York egy angol város, és mint ilyen, szerepelhet az „Anglia” alkategóriában. Amennyiben ezt a lehetőséget választom, úgy a későbbiekben kódtisztítást kellett volna végezmem, amely manuális munkavégzést igényel. A második megoldás a szöveg nyelvének egységes átalakítása. Ez befolyásolhatja a korpuszt, ugyanakkor a kódolásban hatalmas segítséget jelenthet. Ez esetben a fontos törekedni arra, hogy

az eredeti szöveg jelentése ne sérüljön, tehát a lehető legkevesebb helyen forduljon elő módosítás. A harmadik megoldás az a kifejezés elhagyása vagy pedig olyan kombinációjú használata, amely minden kétséget kizáróan a megfelelő kódkategóriába illik, például York* AND amerik*. Ez a kulcsszó kombináció olyan közleményeket mutat nekünk, amely egyértelműen New Yorkra utal. Továbbá az NVivo felülete a külön írt, csillaggal jelölt szavakat nem tudja kombinálni, tehát a „színes nadrág*” OR pantalló* keresésre hibáüzenetet jelez.

Ezen tényezők nehezítették a megfelelő kulcsszavas szótár összeállítását, ugyanakkor a nagy és a kisbetű között a program nem tesz különbséget, így ezeket külön kulcsszóként nem volt muszáj feltüntetnem.

Az alábbi problémákat figyelembe véve alkottam meg a kulcsszavak listáját, amelyeket a következő fejezetekben mutatok be. Az egyes kategóriáknál jelzem a szakirodalmi kapcsolódást is.

5.2 Az eredmények értékelésének módszerei

Az egyes kategóriák (Sport, Országok/népcsoportok, Egészség, Történelem, Terek, Divat, Előadóművészetek, Oktatás, Munka, Szavazati jog, Egyesületek és Devianciák) kulcsszavakkal történő megalkotása után először azok reprezentációját vizsgáltam meg, azaz az előfordulási arányukat a korpusz egészéhez képest. Az egyes kategóriák és alkategóriák különálló elemzése során azok attitűdjét is megvizsgáltam, amelyhez a már korábban említett pozitív, negatív és semleges attitűdöket határoztam meg. Ez megmutatja, hogy az adott kategória tükrében hogyan értékelték az egyes lapok a női nadrágviselést. Az egyes kategóriákon belül, ahol alkategória is kialakításra került, megnéztem azok arányát a főkategórián belül. Ezeket a világoskék táblázatok mutatják.

Ezektől némileg eltér a morális pánik vizsgálata. A morális pánik médiakritériuma (Cohen, 2000) három elemből épül fel. Az első a túlzás és torzítás, a második az előrejelzések, a harmadik pedig a szimbolizáció.

Az elsőhöz, a túlzáshoz és a torzításhoz agresszivitást kifejező leírások kapcsolódnak, így ehhez, hasonlóan a korábbi kategóriákhoz, kulcsszavakat állítottam össze. Szintén ide tartoznak az egyesszám és többes szám megjelenítései, amihez szintén kulcsszavas összeállítást készítettem. A túlzáshoz és torzításhoz tartozik a cikkek témáinak ismételtetése, amelyhez Sørensen-Dice koefficienszt használtam az NVivo programon belül. A más néven Sørensen

index, Dice együttható alapjait Thorvald Sørensen és Lee Raymond Dice dolgozták ki az 1940-es években. A Sørensen-féle koefficiens alapvetően biológiai vizsgálatok során használják, azonban az NVivo szoftverelemző program képes szöveganalitikát is végezni a segítségével. A Sørensen-féle koefficiens egy olyan statisztikai mutató, amely két minta hasonlóságát méri. Az egyenlet a két populáció (jelen esetben folyóiratok) közötti átfedést úgy méri, hogy a két populáció között megosztott fajok számának (jelen esetben cikkek) arányát viszonyítja a két populáció alszámához. Az index (későbbiekben *SI*) így 1 és 0 között változik, amely során két szöveg értéke minél inkább közelít az egyhez, annál nagyobb egyezőséget mutat (Similarity measures).

A Sørensen-féle koefficiens egyenlete az alábbi módon írható:

$$SI = \frac{(2 \cdot EC)}{(E_1 + E_2)}$$

Ahol az *SI* a Sørensen Index, az *EC* az összes elem száma, amely mindkét fajban megtalálható, míg az E_1 és az E_2 a két fajban található elemek száma (Calculator Academy).

Az előrejelzések és a szimbolizáció vizsgálatához szintén kulcsszavas összeírást készítettem.

A morális pánik lázgörbéjének a bizonyításához interkvartilis terjedelmet használtam. Ennek osztályzásához és értékeléséhez a sokasági eloszlás jelentett segítséget. Bizonyos sokaságok tekinthetőek szimmetrikusnak (egyenletes eloszlás szimmetriája), amelynek legfőbb jellemzője a medián és az átlag egymáshoz való közeli elhelyezkedése. Más sokaságok pozitív ferdeségek (vagy más néven jobboldali aszimmetriák), esetleg baloldali ferdeségek (más néven negatív aszimmetriák). A sokaságokat lehet jellemezni az alapján is, hogy az adatok mennyire közel helyezkednek el az átlaghoz vagy mennyire egyenletes az eloszlás a minimum és a maximum értékek között.

A sokaságot több különböző részre lehet osztani, ezek közül a legismertebb a medián kifejezés (más néven sokasági felezőpont), amely a sokaságot két egyenlő részre osztja. A sokaságot azonban nemcsak két, hanem több egyenlő részre is lehet bontani, például harmadolni (tercilis, amelynek a jele T_t), negyedelni (kvartilis, amelynek a jele Q_q), ötödölni (kvintilis, amelynek a jele K_k), tizedelni (decilis, amelynek a jele D_d) és századolni (percentilis, amelynek a jele P_p). Ezek közül a leggyakrabban használt a kvartilis, így a dolgozatban is ez a sokasági osztás kerül bevezetésre. A kvartilisek használatát gyakran alkalmazza a statisztika, főként azért, mert a kvartilisek távolságára épül egy szóródás mérőszám, amelyet a neve interkvartilis terjedelem (*IQR*). Az interkvartilis terjedelem a sokaság középső 50% terjedelmét vizsgálja, így

kiküszöbölve a terjedelem hibáját, azaz az érzékenységet az extrémén kiugró adatokra. A számolási módszer további fontos elemei a medián (Me), az alsó kvartilis (Q_1), amely értéknél az adatok negyede kisebb, háromnegyede pedig nagyobb, valamint a felső kvartilis (Q_3), amely értéknél az adatok háromnegyede kisebb, a negyede pedig nagyobb. Emellett az extrémén kiugró adatokat az alsó (vagy más néven „lower fence”, F_L), illetve a felső (vagy más néven „upper fence”, F_U) korlát segítségével lehet kimutatni.

Az interkvartilis terjedelem mértéke a Q_3 -ból Q_1 értéket kivonva kapható meg:

$$IQR = Q_3 - Q_1$$

Az alsó és felső korlát kiszámolási módszere az alábbiak szerint alakul:

$$F_U = Q_3 + (1,5 \cdot IQR)$$

$$F_L = Q_1 - (1,5 \cdot IQR)$$

A számítási módszert úgynevezett boks-bajusz ábrázolásnak (Box and Whiskers Plots) is nevezik (Kehl 2022, pp. 40-44; Vincze & Csallner, 2015). Ezen egyenlet alapján, az évenkénti megjelenést számsorként kezeltem, így rajzolva fel a későbbiekben a lázgörbét.

5.3 Kategóriák megjelenése a korpuszban

5.3.1 Sport megjelenés a nők nadrágviseletének tükrében

Az elemzéshez használt cikkek elolvasásakor az egyik leginkább szembetűnő a sport témakörének megjelenése és annak nagy aránya volt, így elsőként került a kódkategóriák közé. A kategória indoklása továbbá Bard (2010) írására alapoz, aki elsőként tárgyalta a sportolási lehetőségek és a női nadrág kapcsolatát. Bard könyvében a kerékpárt, a csónakázást, az automobilozást, a teniszt és a repülést emelte ki. Ezek alapján az alábbi alkategóriák és hozzájuk tartozó kulcsszavak kerültek kialakításra (5. táblázat).

Sport alkategóriák	Kulcsszavak
Kerékpár	kerékpár* OR bicikli* OR vasparip* OR kerekez* OR karikáz* OR velocipéd* OR bicycl* OR bicyclett* OR vélo*
Vívás	Vív* OR kard* OR töröz* OR tőr
Küzdősportok	dzsiudzsicu* OR dzsiudzsicsu* OR dzsúdzsuc* OR dzsudzsucu* OR birkóz* OR

	boksz* OR box* OR ökölvív*
Téli sportok	korcsoly* OR jégtánc* OR skatingring* OR iceskating OR síel* OR sí OR ródli*
Torna	torn* OR testgyakorl* OR gimnasztik* OR gymnast* OR akrobat* OR acrobat* OR szertorn* OR gyűrűhint* OR plintgyakorl* OR ugrózsámoly* OR terpeszátug* OR cigányker* OR gerend* OR Dalcroze*
Lovaglás	lovag* OR megülni OR lóhát* OR üget* OR galopp* OR vágat* OR lovar*
Repülés	repül* OR aviat* OR aviát* OR aeroplan* OR aéroplán* OR aéroplan* OR léghaj* OR monopl* OR Lindpaintner* OR Roche*
Evezés	csónak* OR csolnak* OR evez*
Gyaloglás	gyalogtúr* OR túráz* OR turáz* OR turiszt* OR gyalogl* OR kirándul*
Autózás	autóz* OR automobil* OR OR autómobil*
Tenisz	tennis* OR lawn* OR tenisz* OR tennisz*
Úszás	fürdő* OR fürdö* OR úszás* OR mártóz* OR mártoz* OR mondain*
Futball	football* OR futbal* OR foci*

5. táblázat: Sport alkategóriák és a hozzájuk tartozó kulcsszavak

A következő táblázat példa idézeteket mutat be a sport kód alkategóriáira (8. ábra).

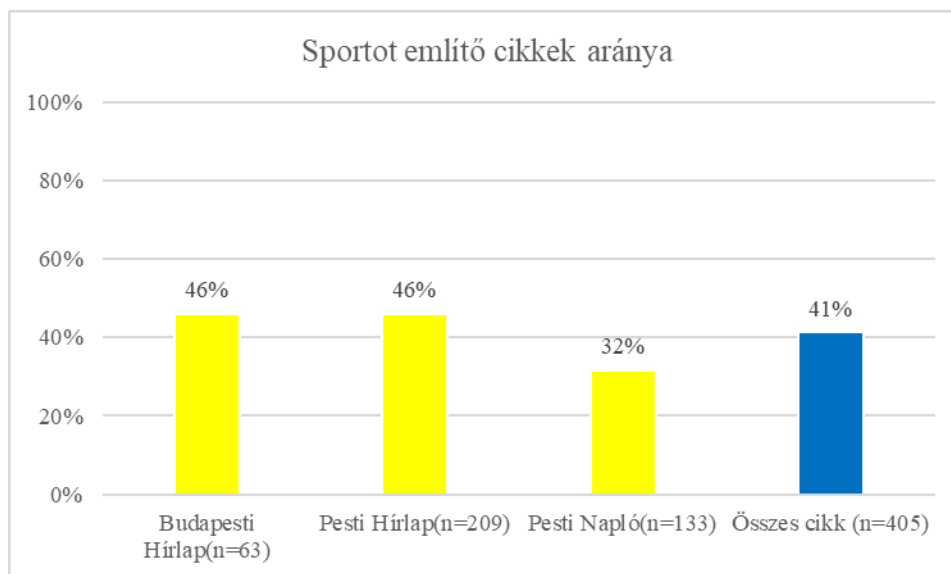
Sport alkategória	Idézet
Kerékpár	„...egy nadrágba öltözött biciklis asszonyt nem engedett be vendéglőjébe és még azonfelül meg is sértett.” (Londoni élet, Budapesti Hírlap, 1899. július 8., p. 4)
Vívás	„...ha toilette kérdést előbb oldották volna meg e téren is, már sokkalta nagyobb volna nálunk, köreinkben is az asszony-vívók száma. Természetesen Anglia felől jön a felszabadítás s az angol nő, aki a sport terén nem ismer prüderiát, volt az első, aki a szoknyáit testhez simuló fekete trikót-nadrággal s oldalt gombos fehér bőrkabáttal váltotta fel.” (Uj vívó kosztümök, Pesti Napló, 1910. szeptember 25., p. 40)
Küzdősportok	„A gyakorlatok alatt japáni jelmezt viselnek a hölgyek; egy fehér kimonót, igen bő fekete selyem nadrágot és pamut cipőt. Így állnak ki a dzsiu-dzsicsu női hívei és gyakran bebizonyítják, hogy nem mindig a férfi-nem az erősebb.” (A dzsiu-dzsicsu hódítása, Pesti Napló, 1905. december 10., p. 36)
Téli sportok	„Korcsolyánál [...] melyik nő nem érezte a szoknya kellemetlen terhét? A skatingring, mely oly kedvelt sporttá vált itt, szinte megköveteli a nadrág viselését.” (Párisi divatlevél, Budapesti Hírlap, 1911. március 1., p. 12)
Torna	„Mikor a nő mozogni akar; nadrágba bújjik. Az akrobata nő [...] belebotlanék a saját szoknyájába. A nadrág mindent jóvá tesz.” (Kombináció, Pesti Hírlap, 1897. május 15., p. 4)
Lovaglás	„A leányra vagy asszonyra nézve például, a ki lovagol, nagyon fontos a lovagló-ruha. Azok számára, a kik férfinyeregben szeretnek lovagolni, készítenek nagyon sikkes lovagló öltözéket cover-clothból, szigorúan angol formára. A hozzávaló nadrágot is ebből az anyagból varrták hozzátoldott bőrrátéttel.” (Divatcsevegés, Budapesti

	<i>Hírlap</i> , 1912. augusztus 15., p. 12.)
Repülés	„A kisasszony azonban ragaszkodott a nadrágjához és a polgármester többszöri tiltakozása ellenére, nadrágban repült tovább is.” (A repülő kisasszony nadrágja, <i>Pesti Napló</i> , 1910. augusztus 11., p. 11)
Evezés	„Az előkészítő bizottság ülésein sokat vitatkoznak a jelmezek ügyében. Elhatározták, hogy a nők bő nadrágot viselnek, csak a hajóinas-kisasszonyok viselnek szűk nadrágot. Minthogy úgymint csupa nő lesz a hajón, az angol szeméremben nem esik kár. Még arra is gondolnak, hogy az Oxford-Cambridge evezőversenyekkel is konkuráljanak, és a meztelen karú evezős kisasszonyok bizonyára nagy érdeklődésre számíthatnak.” (Nőemancipáció, <i>Pesti Hírlap</i> , 1896. június 18., p. 16)
Gyaloglás	„A szoknya-nadrág például feltétlen közkedvelt alkatrészét fogja képezni a nyári sportöltözéknek. Különösen a turisztika terén.” (Sport-divat, <i>Pesti Napló</i> , 1911. május 28., p. 37)
Autózás	„...átmenetet képviselnek a nadrág és szoknya között. A londoni fashionable nők [...] vidéki automobil túsókra is ezt viselik.” (Új divathóbort, <i>Pesti Hírlap</i> , 1910. november 19., p. 12)
Tenisz	„...fekete atlaszból, mely aztán minden felsőhöz illik, kivéve a fehér loden-vagy lawn-tennis-ruhákat.” (Sportdivat, <i>Pesti Napló</i> , 1898. május 1., p. 23)
Úszás	„Egészen fiatal leányok számára olyan úszóruhákat készítenek, melyek a rövid nadrágot látni engedik.” (Fürdőruhák, <i>Pesti Napló</i> , 1910. július 17., p. 36)
Futball	„A burlingami hölgyek felháborodását és erélyes állásfoglalását ez a nadrág okozta, melyben a miss vasárnaponként végigsétált a burlingami korzón és naponként háborodnak fel különösen a vejükre féltékeny anyósok, kik is a férfinadrágban pompázó hölgyikét nagyon is veszélyesnek tartották vőmuram, sőt férjuram ingatag erkölcsre nézve is. Sőt Bostonban, Philadelphiában és más városokban is szokatlan feltűnést keltett Eleonóra, mikor „kényelmes” toilettejét propagálandó, végigvonult a népes avenueken... A footballt sem veti meg: tevékeny tagja egy football klubnak és amint mondják, nem is a legrosszabb játékos.” (Férfi ruhát viselő hölgy, <i>Pesti Hírlap</i> , 1912. május 15., p. 36.)

6. táblázat: Példaidézetek a sport kategóriákhoz

A következő ábra a sporttal foglalkozó női nadrágviseléssel kapcsolatban megjelenő cikkek arányát mutatja be. Összesen a cikkek 41%-ában jelent meg a sport valamilyen formában, ez összesen 167 darab cikket jelent. Ez az arány 5 százalékponttal magasabb a *Budapesti Hírlap* cikkei esetében (46%), 46% a *Pesti Hírlap* tartalmaiban, és a legalacsonyabb a *Pesti Napló*-ban, ahol csupán a cikkek körülbelül harmadában (32%) jelent meg ez a téma (3. ábra).

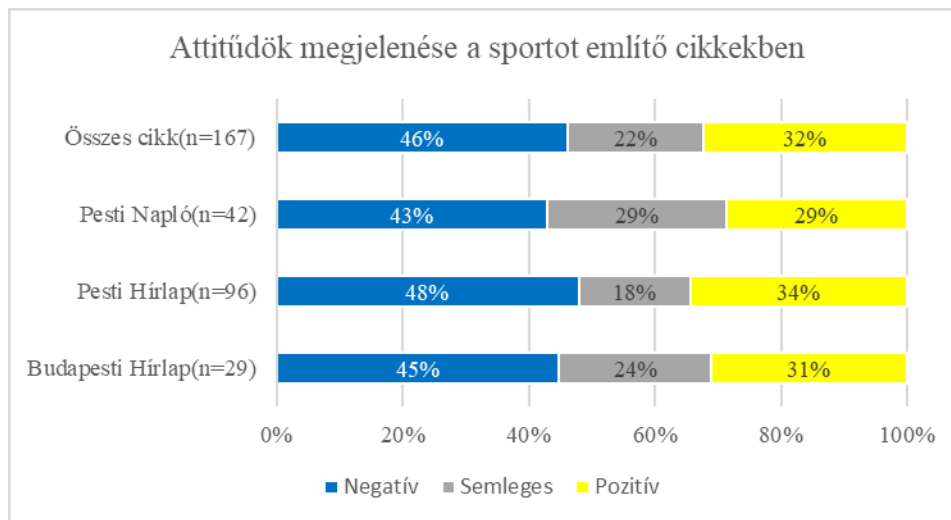
3. ábra: Sportot említő cikkek aránya

A különböző sport alkategóriák megjelenési arányát a következő táblázat mutatja be. A legtipikusabb sport, amiről beszélnek a nők nadrágviselésének tárgyalásakor a napilapokban, a kerékpározás, a cikkek 36%-a említi ezt a sport alkategóriát. Ezt követi a lovaglás (29%), majd az úszás (22%) (4. ábra).

Alkategória	Arány
Kerékpár	36%
Lovaglás	29%
Úszás	22%
Gyaloglás	13%
Torna	12%
Repülés	11%
Evezés	10%
Automobil	10%
Tenisz	7%
Téli sportok	5%
Vívás	5%
Football	2%
Küzdősport	2%

4. ábra: Sport alkategóriák megjelenési aránya

Összesen a 405 cikkből 167 db említette a sportot valamilyen formában. A 167 db cikk 46%-a viseltet negatívan a nők nadrágviselését illetően, mikor a sportról is ír. A pozitív attitűdű cikkek aránya 32%. A legnegatívabban író hírlap a *Pesti Hírlap*, ahol a 96 sporttal foglalkozó cikk 48%-a ír negatívan a nők nadrágviseléséről. Ugyanakkor, a pozitív attitűdarány is ennek a hírlapnak a cikkeiben a legmagasabb, 34%. A másik két napilapban lényegesen magasabb a semleges cikkek aránya, a *Pesti Napló*ban 29%, a *Budapesti Hírlap*ban 24% (5. ábra).

5. ábra: Attitűdök megjelenése a sportot említő cikkekben

5.3.2 A női nadrágviselet és a különböző országok/népcsoportok említése

A korpusz számos alkalommal összekapcsolta a női nadrágviseletet egy-egy országgal és/vagy népcsoporttal. Bard (2010) kifejezetten az angol hatást említi a francia nadrágviselet tekintetében, míg F. Dózsa (1999) a bécsi divat ösztönző erejéről számol be magyar öltözködés tekintetében. A korpusz átolvasása után viszont számos különböző ország, népcsoport megnevezését találtam, így az alkategóriák megállapításához történettudományi térképet használtam fel (Barthos, 1932). Mivel a korpuszanyag tizennyolc évet ölel fel, ami alatt több alkalommal is átalakultak a különböző országok határai, így több országot egy kategóriába vontam össze. Ide tartozik például a Balkán alkategória, amely magába foglalja Bulgáriát és Szerbiát vagy az Oszmán Birodalom alkategória, többek között Kelet-Ruméliát. Az alábbi táblázat tételesen felsorolja ezeket és a hozzájuk rendelt kulcsszavakat (7. táblázat).

Ország alkategóriák	Kulcsszavak
Franciaország	Franciaorsz* OR franci* OR Páriz* OR Paris* OR Peronn* OR Rivier* OR Riviér* OR Cannes* OR Szajn* OR Froissy* OR Hausmann*
Anglia	Angli* OR Engl* OR London* OR Oxford* OR brit* OR angol*
Németország	Németorsz* OR német* OR Berlin* OR spreepart* OR München* OR Drezd*
Egyesült Államok	Amerik* OR Newyork* OR york* OR Francisc* OR yankee* OR Newport* OR New* OR Illinois* OR Chicago* OR Pennsylvani* OR Philadelphi* OR Alaszk* OR Alask* OR Paterson* OR Yersey* OR Washington* OR Burlingam* OR Moines*
Ausztria	Ausztri* OR osztr* OR Bécs* OR Kärntner* OR Kartner* OR Schwapzenberg* OR Tanentzien*
Olaszország	Olasz* OR Olaszorsz* OR Itáli* OR Itali* OR Róm* OR Milán* OR Milan* OR Firen*
Dánia	Dáni* OR Koppenhág* OR Koppenhag* OR Copenhag* OR dán*
Belgium	Belgium* OR belg*
Hollandia	hollandi* OR Amszterdam* OR Amszterdám*

Orosz Birodalom	Oroszorsz* OR Moszkv* OR Moskv* OR Szentpétervár* OR cári OR pétervár*
Csehország	Csehország* OR prág* OR vancel*
Svájc	Svájc* OR Züric*
Mexikó	Mexik* OR Mexic*
Spanyolország	Spanyolorsz* OR Madrid* OR spanyol*
Norvégia	norvég* OR norveg* OR Norway* OR Osló* OR Oslo*
Svédország	svéd* OR Stockholm* OR Stokholm*
Balkán	Balkan* OR balkán* OR Boszn* OR Bulgári* OR Bulgari* OR bolgár OR szerb* OR Szabadk* OR Horvát* OR horvat* OR Zágráb* OR Zagrab* OR Zagrab* OR Zágrab*
Kína	Kína* OR Kíná* OR Kina* OR Ming* OR Chin* OR Peking* OR Péking* OR Csifu* OR Sangháj* OR Shang* OR Hongkong* OR Honkong*
Japán	Japán* OR japan* OR mikád* OR mikad* OR Tokyo* OR Tokio* OR Tokió*
Korea	Korea* OR Koreá* OR Szöul* OR Soeul*
India	Indi* OR delhi* OR Burm* OR Indus*
Eszkimók	Eszkim* OR Eskim*
Afrika	Afrik* OR Afric* OR Tunisz* OR Tunis* OR Algír* OR Algir* OR Tunéz* OR Tunez OR algír*
Oszmán Birodalom	Oszmán* OR Törökorsz* OR Isztambul* OR Sztambul* OR Stanbul* OR Istanbul* OR Konstantinápol*
Arábia	Arábia OR arab* OR persi* OR perzsi*
Görögország	görög* OR Athén* OR Athen* OR hellén*

7. táblázat: Ország alkategóriák és a hozzájuk rendelt kulcsszavak

A következő táblázat idézeteket mutat be az országok/nemzetiségek alkategóriáira (8. táblázat).

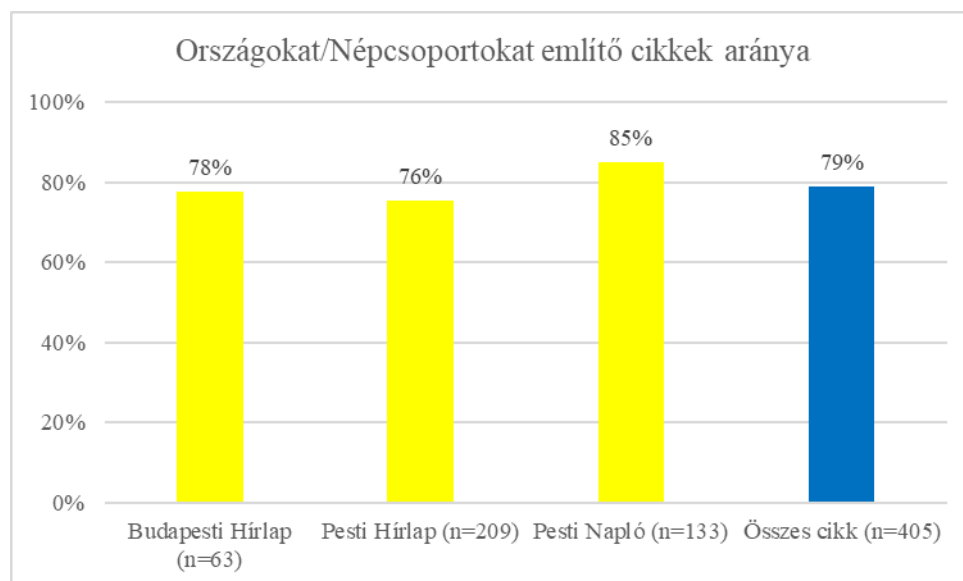
Országok/nemzetiségek alkategória	Idézet
Afrika	„A kartágói nő nadrágocskáját első pillanatra alig lehet a rövid szoknyától megkülönböztetni.” (Fordított világ, <i>Budapesti Hírlap</i> , 1909. szeptember 25., p. 1)
Anglia	„A magyar sajtót is megjárta az az eset, hogy a londoni magisztrátus fölmentett egy korcsmárosnét azért, mert egy nadrágba öltözött biciklis asszonyt nem engedett be vendéglőjébe és még azonfelül meg is sértett.” (Londoni élet, <i>Budapesti Hírlap</i> , 1899. július 8., p. 4)
Arábia	„Dieulafoy híres Ázsia-kutató felesége, aki férjét férfiruhában s nyeregben elkísérte Perzsia belsejébe, a férfiruha-viseletet később is megtartotta, sőt a párisi estélyeken, fogadások alkalmával frakkban, cylinderben és a becsületrend szalagjával a gomblyukában jelent meg a férje oldalán.” (Nők férfiruhában, <i>Pesti Napló</i> , 1903. május 30., p. 16)
Ausztria	„Bienerth Anka bárónő nem hiszi, hogy a bécsi arisztokrácia nő tagjai közül bárki is magára öltene szoknyanadrágot.” (Utazás a szoknyanadrág körül, <i>Pesti Hírlap</i> , 1911. március 7., p. 8)
Balkán	„Ezzel az üzenettel tért vissza a bolgár követ hazájába és azóta a bolgár nők nyugodt öntudattal hordják még ma is a tradíció alapuló nadrágokat. . .” (Hogy lettek a bolgárok keresztények?, <i>Pesti Hírlap</i> , 1913. augusztus 5. 10.)
Belgium	„Franciaországban, Belgiumban és Angliában a hölgyek óriás mértékben kultiválják a kerékpár-sportot s a kerékpározó dámák száma napról-napra rohamosan növekedik.” (Nők a biciklin, <i>Pesti Napló</i> , 1896. február 23., p. 17)
Dánia	„Egy év előtt egy szép koppenhágai hölgy engedelmet kért az igazságügyminisztertől arra, hogy férfi ruhában járhatson az utcán, ami ellen ő excellenciájának nem is volt kifogása, mert miért ne járhatna egy fiatal hölgy nadrágban az utcán is, hogyha csinos.” (Nadrágos hölgyek Koppenhágában, <i>Pesti Hírlap</i> , 1903. szeptember 3., p. 8)
Egyesült Államok	„Az amerikai nőknek e tekintetben sokkal könnyebb helyzete van; annak joga van a sport minden neméhez csinos rövid szoknyát és alatta fess nadrágot viselni.” (A sportkedvelő leányokról, <i>Pesti Napló</i> , 1896. június 14. 17.)

Eszkimók	„Az eszkimó nők is nadrágban járnak, csakhogy ez valamicskével hosszabb, mint a férfiaké.” (Beszélő frizurák, <i>Pesti Hírlap</i> , 1907. július 19., p. 20)
Franciaország	„...a francia hölgyek a bő nadrágokat választják csinos zekével vagy ritkábban teljes férfiruhát.” (Útitáskából, <i>Pesti Hírlap</i> , 1896. augusztus 24., p. 2)
Görögország	„A görög király nem szenvedheti az olyan hölgyeket, kik férfias sportot űznek. Nemrég egy ünnepelelt udvari szépség kerékpár-kosztümben állt a király elé és így szólt: »Nos, hogy tetszem így felségednek? — »Azt kívánja, hogy őszinte legyek«, felelte a király. »Nos, hát ön asszonyom ebben a nadrágban valószínű madárijesztő.«” (Koronás fők ellenszenvei, <i>Pesti Hírlap</i> , 1900. szeptember 11., p. 15)
Hollandia	„A XVIII. század végének különösen bátor amazonja volt Zsófia Wilhelmina is, Nagy Frigyes nővére, egy ideig Hollandia kormányzója Zsófia-Wilhelmina előszeretettel lovagolt férfi módon. De a szarvasbőr nadrág fölé bő szoknyát öltött: »ami alól csupán sarkanytús lábai látszottak ki.«” (Asszonyok lóháton, <i>Pesti Hírlap</i> , 1914. május.10., p. 65)
India	„...India némely részeiben is a nők olyan viseletben járnak, amely európai fogalmak szerint a férfiak ruházatának felel meg.” (Furcsa viseletek, <i>Pesti Hírlap</i> , 1902. július 17., p. 17)
Japán	„A gyakorlatok alatt japáni jelmezt viselnek a hölgyek; egy fehér kimonót, igen bő fekete selyem nadrágot és pamut cipőt.” (A dzsiu-dzsicsu hódítása, <i>Pesti Napló</i> , 1905. december 10., p. 36)
Kína	„A legtöbb chinai hölgy feltűnő alacsony termetűnek látszik a sajátosságos nadrágviselet folytán.” (Egy keletázsiai köztársaság, <i>Pesti Hírlap</i> , 1909. november 14., p. 65)
Korea	„A testet térdén alul érő kabát s bő török dimlie-szerű nadrág, illetőleg, bugyogó fűdi, a melyet boka fölött zsinórral kötnek be. [...] A kalap kivételével az eddig leírt ruha ellen semmi kifogásunk sem lehet esztétikai szempontból, — egészen más kérdés lévén a gyakorlati szükség, — hanem az, ami Korea népét oly igen neveltségessé teszi, az ő bő ruhája és ruhabősége azaz fölhalmozódása testére.” (Korea és népe, <i>Pesti Hírlap</i> , 1905. február 9., p. 23)
Mexikó	„Ezt a huszonhétéves szép leányt a kormány a mexikói norvég követséghez osztotta be, mint első titkárt. A kisasszony ezelőtt két évvel végezte el a jogot és a nemzetgazdaságtant. Mint a követség első titkáranak, joga lesz viselni a diplomaták egyenruháját, kivéve természetesen a díszkardot és az aranyzsinóros diplomáciai nadrágot.” (Az első női követségi titkár, <i>Pesti Napló</i> , 1914. január 20., p. 13)
Németország	„Az újra visszatérő idegen csodálkozva tapasztalja, hogy a német fővárosban minden modernné vált, csak a farsang nem. Ez az oka, hogy míg másutt a legújabb hóbortot, a nadrágszoknyát, jobban mondva a szoknyás nadrágot, vagy talán a leghelyesebben: a basa-szoknyát farsangi újdonságnak tartják, itt már komolyan foglalkoznak vele.” (Német farsang, <i>Budapesti Hírlap</i> , 1911. március 1., p. 8)
Norvégia	„Közvetlenül utána a norvég lányok mintacsapata, 22 hölgy fehér blúzban és rövid kék nadrágba öltözve vonult be.” (Torna az olimpiádon, <i>Pesti Hírlap</i> , 1912. július 11., p. 21)
Olaszország	„Mindenfelé sokat foglalkoztatja most a közönséget a szoknyanadrág új divata. Foglalkozik ezzel még a Vatikán Is. Rómából Jelentik, hogy a Vatikán hivatalos lapja, az »Osservatore Romano« mai számában nagy cikket közöl a női ruha új divatjáról.” (A szoknyanadrág, <i>Pesti Napló</i> , 1911. február 23., p. 8)
Orosz Birodalom	„Oroszországban minden tilos, ami új, és így érthető, hogy derék rendőrségük halálos ítéletet mondott a szegény szoknyanadrág fejére is.” (Megcenzúrozott szoknyanadrág, <i>Pesti Hírlap</i> , 1911. március 7., p. 40)
Oszmán Birodalom	„Párisból azt jelentik nekünk, hogy tavasztól kezdve, az új divat szerint, a hölgyek is nadrágban fognak járni. Természetesen nem olyanban, mint amilyenben a férfiak járnak, hanem olyanban, mint amilyent Törökországban a hárem hölgyek viselnek már évszázadok óta.” (A kétszárú szoknya, <i>Pesti Napló</i> , 1911. január 3., p. 11)

Spanyolország	„Madridban, éppen e távirat szerint, oly nagy az ellenszenv a nadrágszoknya iránt, hogy még a kirakatokat is megostromolták miatta.” (A nadrágszoknya a budapesti korzón, <i>Pesti Napló</i> , 1911. február 28., p. 10)
Svájc	„Champéry- ben, a kies svájci faluban, a nők készítik a sajtot és a stíl szerűség kedvéért — nadrágot viselnek.” (A feminizmus terjedése, <i>Pesti Napló</i> , 1909. április 18., p. 34)
Svédország	„Hatvan svéd buksi szőkeség, amint fehér trikót blúzban és sötétkék nadrágban bámulatos fegyelmezettséggel végezte plasztikus gyakorlatait.” (Két stockholmi levél, <i>Pesti Hírlap</i> , 1912. július 2., p. 36)
Sziám	„Aki nem hiszi, hogy a kerékpár a kultúra terjesztője, az menjen Sziámba, hol a kerékpár a nők életmódját gyökeresen felforgatta. [...] A kerékpár kosztüm miatt se jöttek zavarba, mert a keleti nők amúgy is nem szoknyában, hanem fehér nadrágban járnak.” (Bicikliző hölgyek Sziámban, <i>Pesti Napló</i> , 1904. június 12., p. 23)

8. táblázat: Példaidézetek ország/népcsoport alkategóriákra

A következő ábra az országokat és/vagy népcsoportokat megjelenítő cikkek (amelyek egyben tartalmazzák a női nadrágviselést is) arányát mutatják be. Összesen a cikkek 79%-ban jelentek meg országok és/vagy népcsoportok valamilyen formában, ez összesen 318 cikket jelent. Ez az arány 6 százalékponttal magasabb a *Pesti Napló* cikkei esetében (85%). Hasonló arányt mutat a *Budapesti Hírlap* (78%) és a *Pesti Hírlap* (76%), köztük csupán egy százalékpont a különbség a *Budapesti Hírlap* javára (6. ábra).

6. ábra: Országokat/népcsoportokat említő cikkek aránya

A különböző ország/népcsoport alkategóriák megjelenési arányát a következő táblázat mutatja be. A leggyakrabban előforduló ország, amiről a beszélnek a nők nadrágviselésének tárgyalásakor a napilapokban, az Franciaország (126 cikk, 39%). Őt követi Anglia (113 cikk, 35%), majd Németország (91 cikk, 28%), végül az Egyesült Államok (75 cikk, 23%). A cikkekben ezen országok mellett kevesebb említést kapott Ausztria (59 cikk, 18%). A

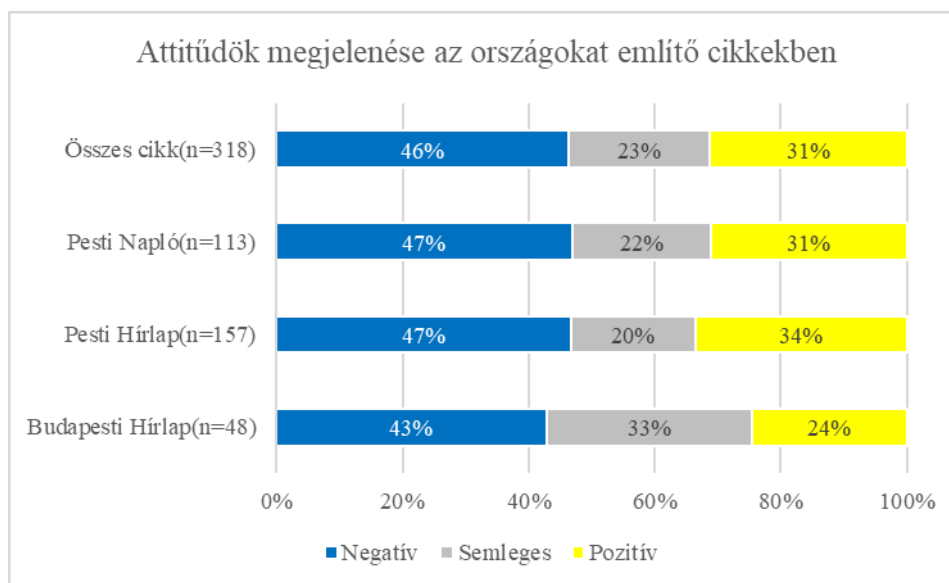
megjelenített országok/népcsoportok százalékos megoszlását az alábbi táblázat mutatja be (7. ábra).

Alkategóriák	Arány
Franciaország	39%
Anglia	35%
Németország	28%
Egyesült Állam	23%
Ausztria	18%
Kína	14%
Olaszország	10%
India	6%
Japán	6%
Balkán	6%
Arábia	5%
Görögország	5%
Spanyolország	4%
Orosz Birodalom	4%
Dánia	4%
Svédország	3%
Belgium	3%
Norvégia	3%
Afrika	2%
Svájc	2%
Hollandia	2%
Mexikó	2%
Csehország	1%
Eszkimók	1%
Oszmán Birodalom	1%
Sziám	1%
Korea	1%

7. ábra: Országok/népcsoportok alkategóriáinak megjelenési aránya

Összesen a 405 cikkből 318 darab említette országot és/vagy népcsoportot valamilyen formában. A 318 darab cikk 46%-a viseltetett negatívan a nők nadrágviseletével kapcsolatban, amikor országról és/vagy népcsoportról is írt. A pozitív attitűdű cikkek aránya 31%, míg a legkevesebb a semlegesé, összesen 23%. A legnegatívabb a témát illetően a *Pesti Napló*, 113 darab cikkéből 47%-ban ábrázolta negatívan a női nadrágviseletet, amikor országot és/vagy népcsoportot is említett. A legpozitívabb a *Pesti Hírlap* 34%-kal, amely 3 százalékponttal magasabb, mint az összes cikket tekintve a pozitív arány. Fentebb azt láthattuk, hogy *Pesti Napló* ír a legnegatívabban a női nadrágviseletről, ha az összesített cikkeket nézzük, ez

hasonlóan jelenik meg az ország és/vagy népcsoport említése kapcsán, ahol szintén a *Pesti Napló* emelkedik ki (8. ábra).

8. ábra: Attitűdök megjelenése az országokat/népcsoportokat említő cikkekben

5.3.3 Az egészség megjelenése a nők nadrágviseletének tükrében

A korpusz olvasásakor megjelent az egészség kérdése. Bard (2010) könyvében szintén kiemeli az egészséges testről alkotott diskurzusok meglétét. Szentesi (2016) tanulmányában a fűzöt emeli ki, mint az egészségről alkotott viták origója, ugyanakkor a női nadrágviselet kapcsán is megjelentek ugyanezen kérdések. Éppen ezért helyet kapott az egészség kategóriája is elemzésemben, de további alkategóriákra nem bontottam ezt a témakört. Az egészség témakörrel kapcsolatos kulcsszavakat az alábbi táblázat mutatja be (9. táblázat).

Kategória	Kulcsszavak
Egészség	egészség* OR testrés* OR betegség* OR izom* OR csont* OR fűző OR fűzés* OR higién* OR higieni* OR higieni* OR deformáció* OR bacillus* OR baktérium* OR mikrób* OR mikrob* OR vérkeringés* OR skoliosis* OR májműköd* OR gyomor* OR gyomi* OR tüdőgyulladás*

9. táblázat: Az egészség kategóriához tartozó kulcsszavak

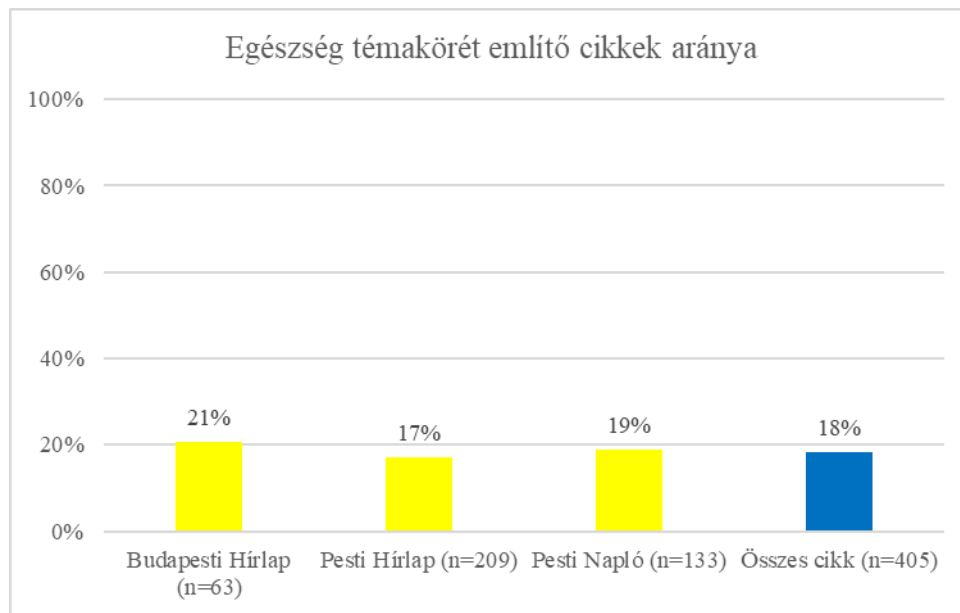
A következő táblázat idézetet mutat be az egészség kategóriára (10. táblázat).

Kategória	Idézet
Egészség	„A szertelen fűzés kétségkívül ártalmas, de a mérsékelt fűzést nem szabad mellőzni, a míg a nők szoknyát viselnek. Nadrágot kell adni a nőkre is, szóval olyan viseletét, mint a férfiaké, a kiken a ruha súlya az egész testen megoszlik.” (Serao Matild az olasz királynéról, <i>Budapesti Hírlap</i> , 1899. augusztus 1., p. 12)

10. táblázat: Példaidézet az egészség kategóriában

A következő diagram az egészséggel foglalkozó női nadrágviselettel kapcsolatban megjelent cikkek arányát mutatja be. Az összes cikk (405 darab) 18%-ban jelent meg az egészség kérdése, amely 74 darabot jelent. Mindhárom lap közel azonos arányban jelenítette meg az egészség

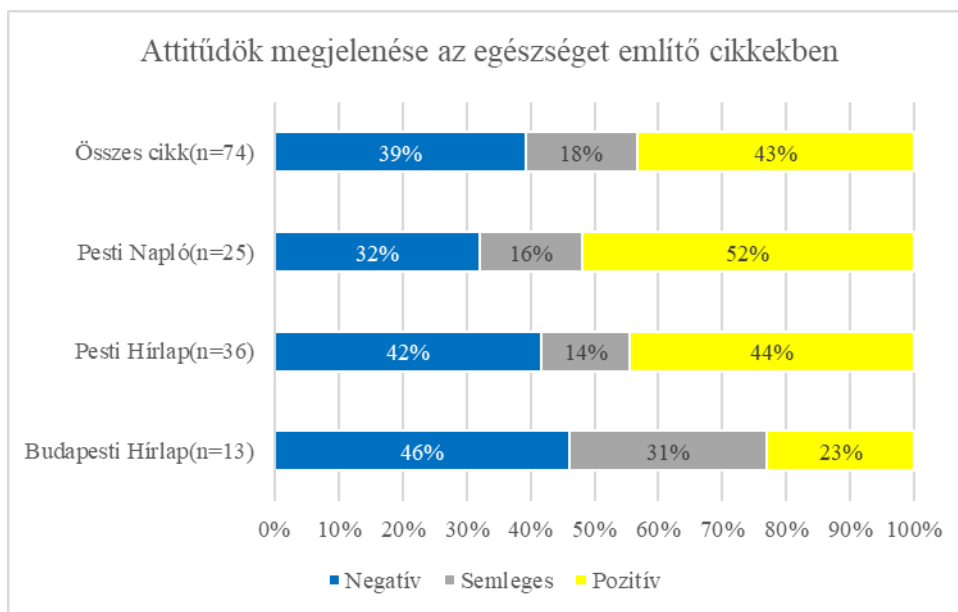
témakörét a női nadrágviseléssel kapcsolatban, a *Pesti Hírlap* 17%-ban (36 darab), a *Pesti Napló* 19%-ban (25 darab), míg a *BudaPesti Napló* 21%-ban (13 darab), ez a következő ábrán látható (9. ábra).

9. ábra: Egészség témakörét érintő cikkek aránya

A következő diagram az attitűdök megoszlását mutatja az egészség tekintetében a női nadrágviseléssel kapcsolatos cikkekben. Látható, hogy az összes cikk (74 darab) 43%-a pozitívan jeleníti meg a nadrágot az egészséggel kapcsolatos cikkekben, ugyanakkor a negatív attitűd is kiemelkedik (39%), mindössze 4 százalékponttal marad el tőle. A legkisebb arányt a semleges attitűd adja, amely arra enged következtetni, hogy a szerzők markánsabb, sarkalatosabb véleményt fogalmaztak meg, amikor az egészség témaköre került elő a női nadrágviseléssel kapcsolatban. A *Pesti Napló* nyilatkozott a legpozitívabban az egészség és a női nadrágvisélet kapcsolatáról, cikkeinek (25 darab) 52% pozitív attitűdöt mutat. Legnegatívabban a témáról a *Budapesti Hírlap* írt, 13 cikkéből 6 darab (43%) is negatívan mutatta be az egészség és a női nadrágvisélet kapcsolatát (10. ábra).

10. ábra: Attitűdök megjelenése az egészséget említő cikkekben

5.3.4 Történelmi témák és a női nadrágviselet kapcsolata

F. Dózsa (2014) kötetében 1895-re teszi a historikus elemek kiüresedését és 1896-ra datálja a szecesszió térhódítását a divatban. Ennek ellenére, a korpusz elolvasása után számos, a századforduló előtt eseményt, alakot vagy időszakot összekötöttek a női nadrágviselet lehetőségével, így kutatásomban ennek egy önálló kategóriát szenteltem. A történelem témakörrel kapcsolatos kulcsszavakat az alábbi táblázat mutatja be (11. táblázat).

Kategória	Kulcsszavak
Történelem	történel* OR történeti OR ókor* OR középkor* OR visszaemlékezés* OR amazon* OR antik

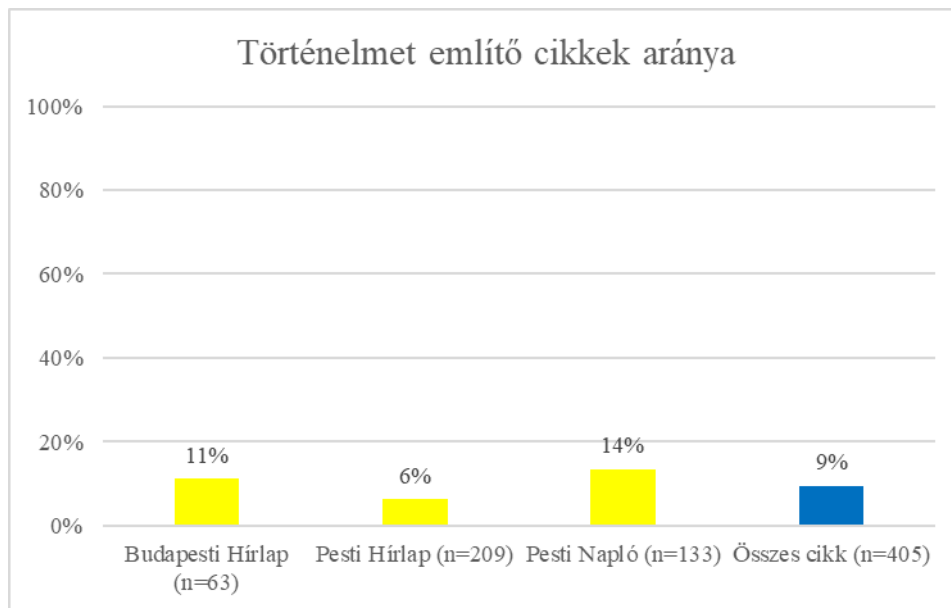
11. táblázat: Történelem kategóriához tartozó kulcsszavak

A következő táblázat idézetet mutat be a történelem kategóriára (12. táblázat).

Kategória	Idézet
Történelem	„Elsősorban megemlíteni valók itt azok a nők, akik katonák gyanánt harcoltak, mint az orléansi szűz, akiről a történelem tanúsítja, hogy nadrágot viselt.” (Nadrágos nők, <i>Pesti Hírlap</i> , 1899. október 1., p. 18)

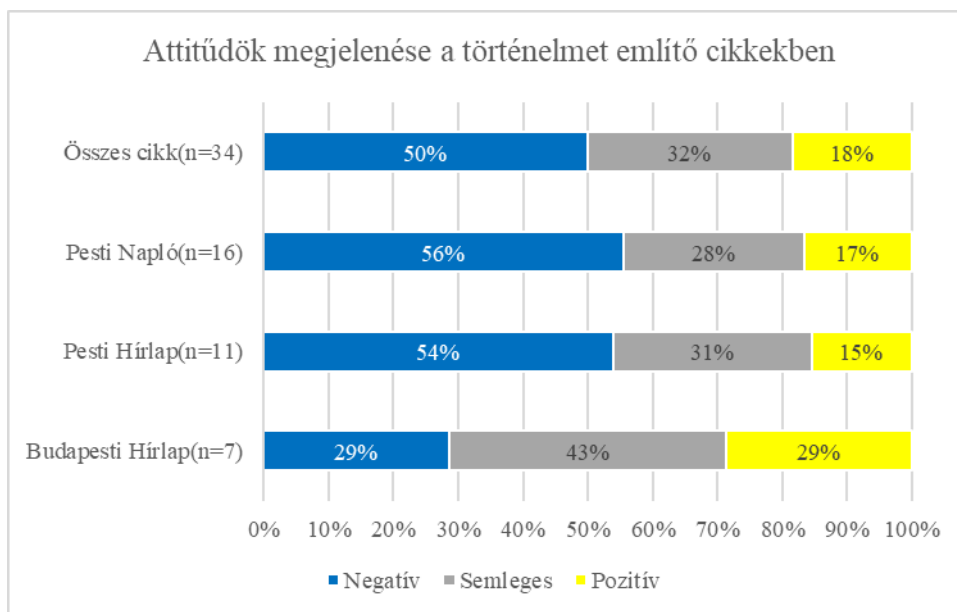
12. táblázat: Példaidézet a történelem kategória esetén

A következő diagram a történelemmel foglalkozó, női nadrágviselettel kapcsolatban megjelent cikkek arányát mutatja be. Az összes cikk (405 darab) 9%-ban jelent meg valamilyen történeti téma, ez összesen 38 cikket jelent. Mindez a többi kategóriához vetítve jól mutatja, hogy történeti témákat kevésbé hangsúlyozták a női nadrágviselettel foglalkozó cikkek. A 38 cikk közül arányaiban a legtöbbet a *Pesti Napló* publikálta (14%, 18 darab), mögötte 11%-kal (7 darab) a *Budapesti Hírlap* áll. A legkevesebb arányban a témában a *Pesti Hírlap* jelentetett meg, mindösszesen 13 cikket (6%) írt a női nadrágviseletről történeti vonatkozásban (11. ábra).

11. ábra: Történelmet említő cikkek aránya

A következő diagram az attitűdök megoszlását mutatja a történelmi vonatkozású női nadrágviseléssel foglalkozó cikkekben. Látható, hogy az összes cikk (38 darab) 50%-a negatívan jeleníti meg a nadrágot a történelemmel kapcsolatos cikkekben, ezt követi a semleges hangvétellű cikkek (32%, 12 darab) aránya, a legkisebb százalékot pedig a pozitív cikkek adják (18%, 7 darab). A negatív attitűdöt mutató cikkek legjobban a *Pesti Hírlap*ban emelkednek ki (54%, 7 darab), míg a *Pesti Napló* történelmi témát is behozó cikkeinek fele (50%, 10 darab) negatív hangvétellel írt a női nadrágviseléstről. Ez a tendencia egyedül a *Budapesti Hírlap*nál fordult meg, ahol a 7 cikkből 2 darab pozitív (29%) és 2 darab (29%) negatív hangvétellű, míg kiemelkedik a semleges attitűd (43%), ezt a következő diagram mutatja (12. ábra).

12. ábra: Attitűdök megjelenése a történelmet említő cikkekben

5.3.5 A különböző terek megjelenése és a női nadrágviselés

A korpusz adó cikkek írói gyakran jelenítették meg különböző fizikai tereken, például korzón vagy a derby-n (lóversenypályán) a nadrágot viselő nőket. A nyílt tér kérdése megjelenik Szentesi (2018) tanulmányában is, ahol az öltözék szerepe felkészítés a nyilvános szereplésre. Összesen hat különböző teret különítettem el egymástól, ezeket és a hozzájuk rendelt kulcsszavakat az alábbi táblázat mutatja (13. táblázat).

Terek alkategória	Kulcsszavak
Utca	utc* OR sétatér* OR boulevard* OR bulvárd* OR korzó* OR korzo* OR rue OR avenue OR strasse OR Andrassy OR Váci OR Pax korzó* OR korzo*
Park	park* OR Bois* OR Boulogne OR liget*
Derby	derby* OR derbi* OR lóversen* OR prix OR longchamps* OR auteli* OR turf*
Hajó, yacht	hajóz* OR hajoz* OR yacht*
Kávéház	kávés OR kávé OR kávéban OR kávéhoz OR kávéház OR kávéház* OR kávéház OR coffee* OR café* OR cafe*
Kaszinó	kaszinó OR kártyajáték* OR kártyáz*

13. táblázat: A tér kategóriához tartozó kulcsszavak

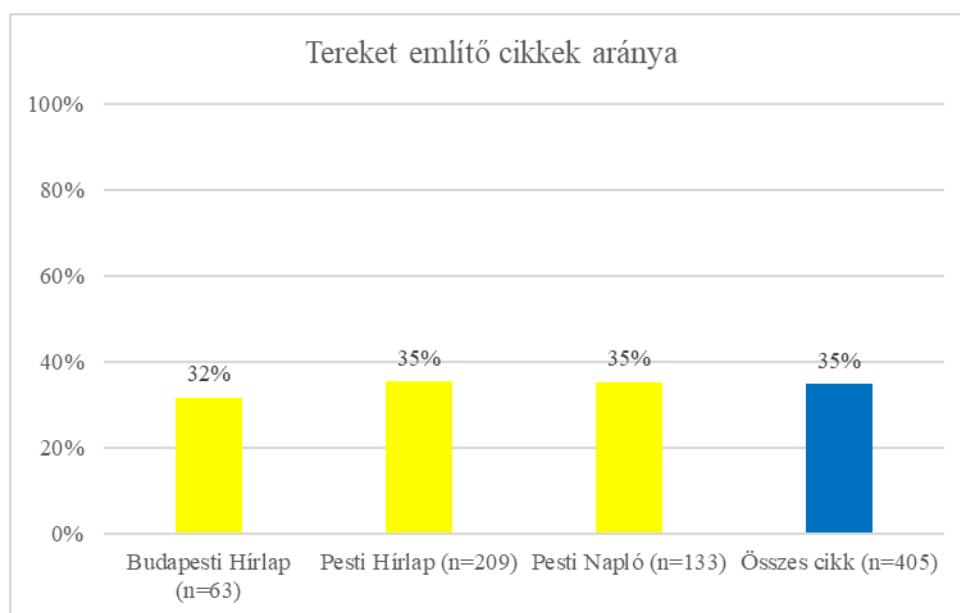
A következő táblázat idézeteket mutat be a különböző tér alkategóriákra (14 táblázat).

Tér alkategóriák	Idézet
Utca	„A minap az Avenue de l’Opéra-n sétálgatva is pórul járt két csinos, fiatal szoknyanadrágos nő.” (A szoknyanadrág, Budapesti Hírlap, 1911. február 23., p. 8)
Park	„A nők revière szabott lovagló nadrágokat, amelyekben még a múlt évben is gyakran mutatkoztak hölgyek a Hyde-parkban és a Bois de Boulogne-ban, az idén nem igen viselik már.” (Az idej sportdivat, Pesti Hírlap, 1910. augusztus 6., p. 9)
Derby	„A párizsi turfon a szabóművészet csodáit lehet együtt látni. [...] Valami olyan bizonytalan középfajt képviselnek ezek a ruhaneműekben. Olyan se nem nadrág, se nem szoknya. Hanem hogy véghetetlenül izléstelenek, annyi bizonyos.” (A divat városa, Pesti Hírlap, 1901. november 21., p. 16)

Hajó, yacht	„New-portban a dollárkirályok hasonlóképen ingujban jártak az utcákon, a hölgyek pedig fehér nadrágban mentek a yacht-kirándulásokra, így állítólag sokkal kevesebbet szenvedtek, mintha szoknya lett volna rajtuk.” (Hőség Észak-Amerikában, <i>Pesti Hírlap</i> , 1900. augusztus 22., p. 18)
Kávéház	„A zenekar kísérete mellett négy almé kanyargóit, táncolt, ugrált, guggolt, bukfencezett és énekelt. Aztán a négy hölgy felváltva egymást, a vendégeknek töltögetett, mert a kávé mellett ott állott az arakis pohár is. Amilyen rongyosak a muzsikusok voltak, oly csinosan öltözködtek az almék. Arannyal hímzett anteri (pruszlik), kék selyemből készült sintiján (nadrág) képezte a főöltözéket.” (Izakár Gázi Jehuda, <i>Pesti Hírlap</i> , 1911. szeptember 24., p. 73)
Kaszinó	„A hölgyek férfi ruhában belopózkodnak a kaszinóba, hogy megtudják, hányadán vannak a csecsemővel.” (Pólyásbaba, <i>Pesti Hírlap</i> , 1900. május 3., p. 9)

14. táblázat: Példaidézetek a tér alkategóriákra

A következő ábra a tereket megjelenítő cikkek arányát mutatják be a női nadrágviselést tartalmazó cikkekben belül. Összesen a cikkek 35%-ban jelentek meg különböző terek, ez 141 darab cikket jelent. Ez az arány egyezést mutat a *Pesti Hírlap* (35%, 74 darab) és a *Pesti Napló* (35%, 47 darab) esetében, a legkevesebbet a témában a *Budapesti Hírlap* (32%, 20 darab) jelenített meg (13. ábra)

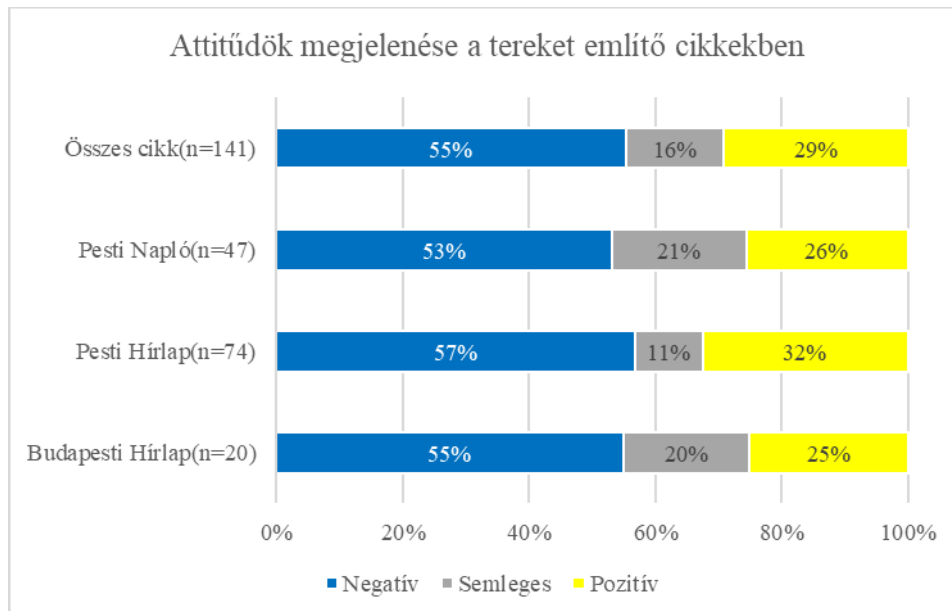
13. ábra: Tereket említő cikkek aránya

A különböző tér alkategóriák megjelenési arányát a következő táblázat mutatja be. A leggyakrabban előforduló tér, ahol a női nadrágviselést megjelenítették az az utca, ez a terület megjelenítő cikkek 87%-a (120 darab), majd a park 17%-kal (23 darab). A legkevésbé reprezentált helyszín a derby és a hajó, mindkettő megjelenítési aránya 4-4% (6, illetve 5 darab), ezt az alábbi táblázat mutatja (14. ábra).

Alkategóriák	Arány
Utca	87%
Park	17%
Kávéház	9%
Kaszinó	7%
Derby	4%
Hajó	4%

14. ábra: Tér alkategóriák megjelenési aránya

Összesen a 405 cikkből 141 darab említett valamilyen formában teret. A 141 cikk 55%-a (78 darab) negatívan fogalmazott a nők nadrágviselésével kapcsolatban, amikor különböző tereken ábrázolta azokat. A pozitív attitűdű cikkek aránya 29% (41 darab), míg a legkevesebb a semlegesé, összesen 16% (22 darab). Ezek az arányok mindhárom lap esetében nagyon hasonlóak, kiemelkedik a *Pesti Hírlap*, ahol a cikkek 57%-a (42 darab) fogalmaz negatívan a nők nadrágviselését illetően a különböző tereken. Két százalékponttal kevesebbet mutat a *Budapesti Hírlap* (55%, 11 darab), míg a *Pesti Napló* 53%-ban (25 darab) fogalmaz negatívan ebben a témában. A legkevésbé semleges a *Pesti Hírlap*, ahol a cikkek mindösszesen 11%-ban (8 darab) ütöttek meg neutrális hangnemet, ugyanakkor szintén itt a legmagasabb a pozitív cikkek aránya (32%, 24 darab), ahogy az alábbi diagram is mutatja (15. ábra).

15. ábra: Attitűdök megjelenése a tereket említő cikkekben

5.3.6 A női nadrágviselés és a divat megjelenése a korpuszban

Az öltözködéstörténethez kapcsolódó szakirodalomban (F. Dózsa, 2016; Szentesi, 2018) felmerült a divat definiálásának kérdése. A kutatás során arra helyeztem a hangsúlyt, hogy maguk a lapom divatként definiálják-e a női nadrágot, így elsősorban a divathoz, mint

fogalomhoz kapcsolható kifejezéseket kerestem (például manöken), valamint a korban ismert divattervezők neveiből készítettem kulcsszavas kódolást. A divat kategóriát nem bontottam további alkategóriákra. Ezek alapján az alábbi kulcsszavakkal dolgoztam (15. táblázat).

Kategória	Kulcsszavak
Divat	szabó* OR szabász* OR Poiret* OR Ducet* OR Doucet* OR Béchof* OR atelier* OR ateliér* OR haute* OR couture* OR silhouet* OR Collott* OR ruhaműhel* OR Worth* OR Paquin* OR próbamamzell* OR probirmamzell* OR próbakisasszony* OR mannequin* OR toilettehib* OR toilette* OR bukjel* OR garderob* OR gardrób* OR gardrob*

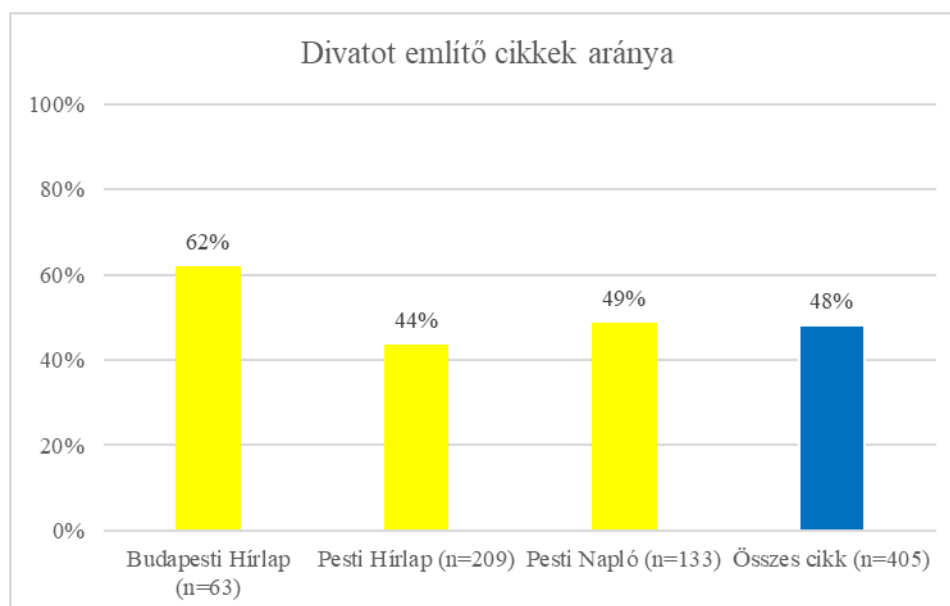
15. táblázat: Divat kategóriához tartozó kulcsszavak

A következő táblázat idézetet mutat be a divat kategóriára (16. táblázat).

Kategória	Idézet
Divat	„Új kreációja a Poiret-cégnek a pantalon voilé, a fátyolos nadrág is. Ez többnyire valami igen élénk színből készült bő bugyogó, a melyre egész lenge fátyol vagy muszlinból készült bő szoknya borul, de amely csöppet sem fedi el az alatta viselt nadrág formáját.” (A szoknyanadrág, <i>Budapesti Hírlap</i> , 1911. február 23., p. 8)

16. táblázat: Példaidézet a divat kategóriához

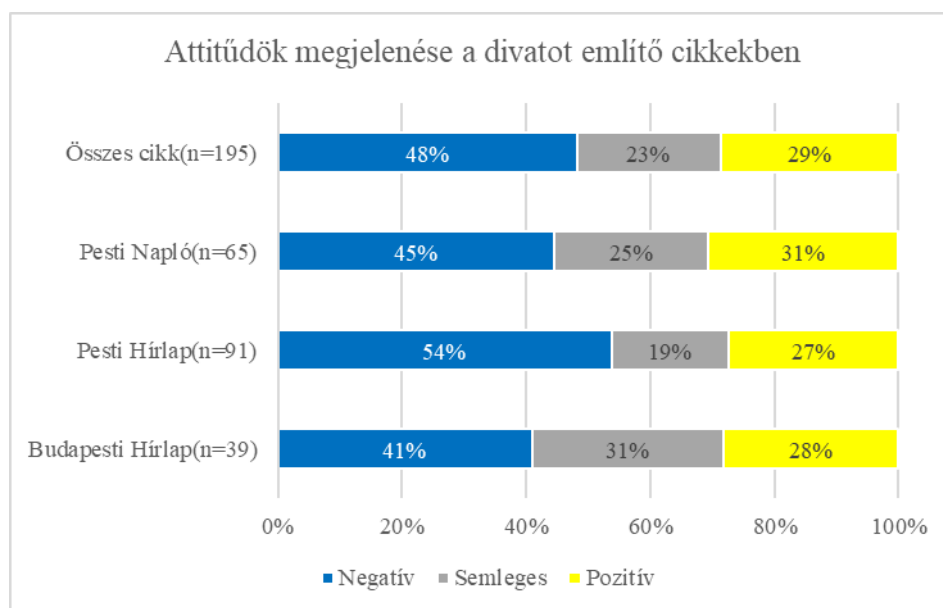
A következő diagram a divattal foglalkozó női nadrágviselettel kapcsolatban megjelent cikkek arányát mutatja be. Az összes cikk (405 darab) 48%-ban jelent meg valamilyen történeti téma, ez összesen 195 cikket jelent. Ez az arány kiemelkedik a *Budapesti Hírlap*nál, ahol a cikkek 62%-ban (39 darab) kötötték össze a divatot a női nadrágviselettel. A legkevésbé a *Pesti Hírlap* mutatta be a női nadrágot, mint divathoz tartozó ruhadarabot, cikkei mindösszesen 44%-ban (91 darab). A *Pesti Napló* mindösszesen 1 százalékpontban tér el az összesített aránytól, 49%-ban (65 darab) jelenítette meg a női nadrágot, mint divatcikket (37. ábra).

16. ábra: Divatot említő cikkek aránya

A következő diagram az attitűdök megoszlását mutatja a divattal kapcsolatos cikkekben. Az összes cikk (195 darab) közel fele, 48%-a (94 darab) negatívan mutatja be a női nadrágviseletet,

amennyiben a divat témaköre is szerepel az írásban. Legnegatívabb a *Pesti Hírlap* ezen tekintetben 54%-kal (49 darab), míg a legpozitívabb a *Pesti Napló* 31%-kal (20 darab), a legneutrálisabban a témában pedig a *Budapesti Hírlap* fogalmazott (31%, 12 darab) (17. ábra).

17. ábra: Attitűdök megjelenése a divatot említő cikkekben

5.3.7 A női nadrágviselet és az előadóművészetek

A korpusz számos olyan cikket tartalmaz, ahol a női nadrágot különböző színpadokon ábrázolják. A női nadrágviselet és a színpadi művészet kapcsolata Bard (2010) esetében is megjelenik, aki szerint a nadrágviselet félvilági nők (ahová ő maga sorolja a színésznőket) esetében megtűrt a nadrágviselet, mert ez a csoport a társadalom peremén helyezkedik el. A kutató kiemeli a tánc kérdését is, felhívva a figyelmet, hogy az egyrészt elfogadottabb mozgásforma a nők számára, másrészt a mozdulatokból adódó illetlenség elkerülése végett normalizálttá válik a nadrág. Bard könyvéből kiindulva két alkategóriát alakítottam ki, a színházat és a balettet. A korpusz elolvasása után úgy vélem, a tánchoz kötődő mozgásformát a baletthez társították, így ez az alkategória ide került és nem a sporthoz. Bard továbbá idéz Sarah Bernhardt-tól is, ami szintén segítséget jelentett a kulcsszavak kialakításában. Így a korabeli hazai és nemzetközi híres előadóművészek (mint Pálmai Ilka, Kúry Klára vagy Sarah Bernhardt) bekerültek ezen összeállításba (17. táblázat).

Alkategóriák	Kulcsszavak
Színházművészet	színház* OR színház* OR színpad* OR színpad* OR orfeum* OR revü* OR revü* OR revue* OR bemutató* OR oper* OR théatr* OR théatr* OR bohózat* OR Bernhardt* OR Bernhardt* OR Pálmai* OR Kúry* OR Kúry*
Balett	balet* OR balét* OR ballet* OR ballét* OR táncelőad* OR tánciskol*

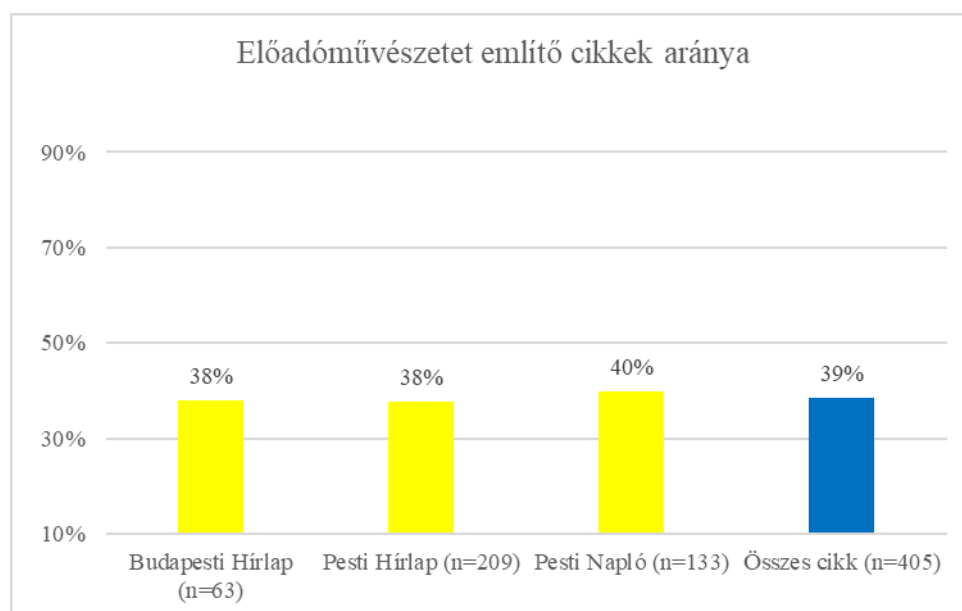
17. táblázat: Előadóművészetekhez tartozó kulcsszavak

A következő táblázat idézeteket mutat be az előadóművészetek alkategóriáira (18. táblázat).

Előadóművészetek alkategóriák	Idézet
Színházművészet	„A címszerepet Fedák Sári játssza, a kinek ez lesz a Király Színházban az első nadrágos szerepe.” (A színházak hírei, <i>Budapesti Hírlap</i> , 1904. március 10., p. 11)
Balett	„Kötelező nadrágviselet, ez a legújabb, amivel a bécsi opera balletkarának karácsonyra kedveskedtek. A hagyományoszerű ballerina fölszereléshez újabb kellék jár, az atlasznadrág.” (Atlasznadrág, <i>Pesti Hírlap</i> , 1897. december 21., p. 7)

18. táblázat: Példaidézetek az előadóművészet alkategóriáihoz

A következő ábra az előadóművészetek arányát mutatja be a teljes korpuszban. Az összes cikk közül (405 darab) 156-ban jelent meg a színházművészet, ez 39%-ot jelent. Ebben a témakörben a legtöbbet a *Pesti Napló* publikálta (40%, 53 darab), a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Hírlap* egyenlő arányban közölt cikkeket a női nadrágviseletről, amelyben a színházművészet is megjelenik (38-38%, 24, illetve 79 darab) (18. ábra).

18. ábra: Előadóművészetet említő cikkek aránya

A különböző előadóművészeti alkategóriák megjelenési arányát a következő táblázat mutatja be. A 156 cikkben domináns témaként jelenik meg a színházi előadás (98%, 153 darab), a balett csupán a cikkek 10%-át (16 darab) fedi le (19. ábra).

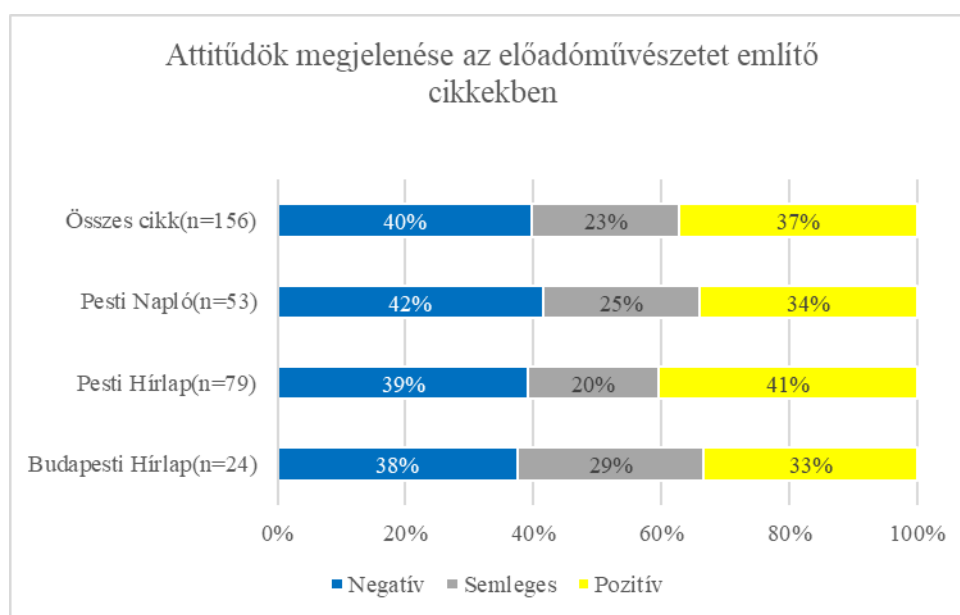
Alkategóriák	Arány
Színház	98%
Balett	10%

19. ábra: Előadóművészet alkategóriák megjelenési aránya

Összesen a 405 cikkből 156 darab említett előadóművészetet valamilyen formában. A 156 darab cikk 40%-a viseltetett negatívan a nők nadrágviseletével kapcsolatban, amikor

valamilyen előadóművészetről is írt. A pozitív attitűdű cikkek aránya csak 3 százalékponttal kevesebb, 37% (58 darab), míg a legkevesebb a semlegesé, összesen 23% (36 darab). A legnegatívabb a témát illetően a *Pesti Napló*, 53 darab cikkéből 42%-ban ábrázolta negatívan a női nadrágviseletet, amikor előadóművészetet is említett. A legpozitívabb a *Pesti Hírlap* 41%-kal, amely 4 százalékponttal magasabb, mint az összes cikket tekintve a negatív arány. Fentebb azt láthattuk, hogy *Pesti Napló* ír a legnegatívabban a női nadrágviseletről, ha az összesített cikkeket nézzük, ez hasonlóan jelenik meg az előadóművészet említése kapcsán, ahol szintén a *Pesti Napló* emelkedik ki (20. ábra).

20. ábra: Attitűdök megjelenése az előadóművészeteket említő cikkekben

5.3.8 Az oktatás és a női nadrágviselet

A női nadrágviselettel foglalkozó (nemzetközi) szakirodalom nem emeli ki az oktatás helyzetét ebben a kontextusban. Ezzel ellentétben, a korpusz átolvasása után, úgy találtam, hogy a hazai sajtóban megjelenik e két témakör összekapcsolása. A nők oktatásának kérdése alapvető diskurzusát képezte a női emancipációnak, így mindenképpen érdemes megvizsgálni ebből a szempontból is. Habár a kijelölt időintervallumban mindösszesen csak 31 cikket találtam erről a témáról, azaz nem magasan reprezentált téma, mégsem lehet elmenni a kérdés mellett. Az alapfokú képzéstől egészen az egyetemig a legtöbb iskolatípus megjelent a cikkekben, így ezek alapján bontottam az oktatás kategóriáját több alkategóriára.

Oktatás alkategóriák	Kulcsszavak
Elemi iskola	elemi
Leányiskola	leányiskol* OR leányiskol*
Gimnázium	gimnázium* OR gymnasium* OR érettségi*
Egyetem	egyetem* OR tudományegyetem* OR fakultás* OR főiskol*

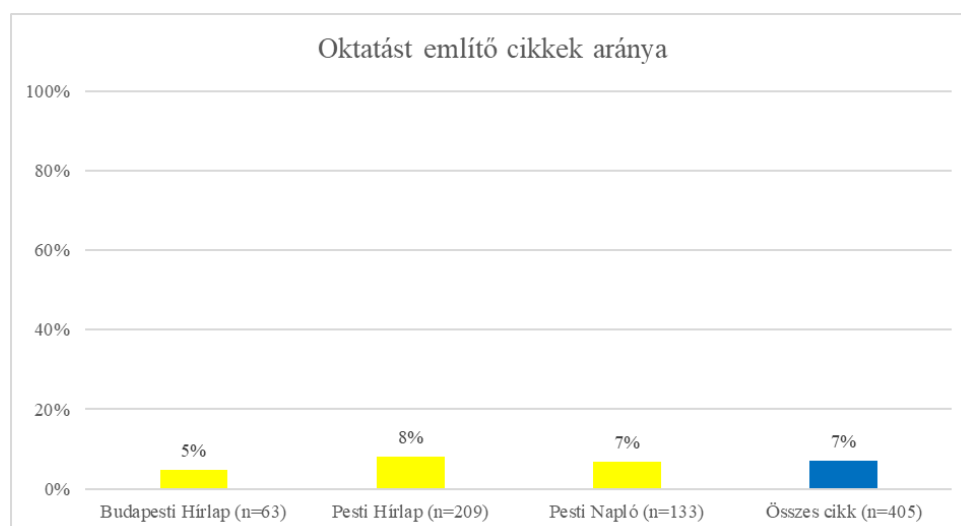
19. táblázat: Oktatás alkategóriáihoz rendelt kulcsszavak

A következő táblázat idézeteket mutat be az oktatás alkategóriáira (20. táblázat).

Oktatás alkategóriák	Idézetek
Elemi	„Ha tőlem függene, én női kézre bíznam az egész magyar elemi oktatást. S hiszem, hogy csupa nagy gyönyörűség kerülne ki azok alól a kezek alól: jó gyerekek. Az asszonyi doktor — vagy hogy a jobb spanyol szóval éljek: doctora — fölösleges vetélkedés a nadrággal.” (Egyetem, <i>Pesti Hírlap</i> , 1907. január 16., p. 10)
Leányiskola	„Részt vesznek benne a polgári leányiskolák III— IV. osztályos tanulói. Ruházatuk lesz: sötét nadrág, rajta kék szoknyácska, ezen felül fehér piquet-blúz rövid ujjal, a nyaknál négyszögű kivágással, gallér nélkül.” (Leánytanulók tornaversenye, <i>Pesti Hírlap</i> , 1909. november 18., p. 20)
Gimnázium	„A múlt vasárnap közzétett cikk kivételével (amely nem hölgy tollából eredett), a beérkező dolgozatok legnagyobb része nem éppen rokonszenvesen szól a leánygimnáziumokról s érdekes, hogy maguk a hölgyek mennyire féltik a gimnáziumtól az ő nőiességüket.” („A nő hivatása”, <i>Pesti Napló</i> , 1896. augusztus 15., p. 17)
Egyetem	„Nekik mindegy, hogy a filozopter szoknyát vagy nadrágot hord-e. Ez volt az oka, hogy az egyetemen tanuló kisasszonyok számáról, hol nagyobbítva, hol kisebbítve emlékeztek meg. Magunknak kellett utána járnunk, hogy valóságos népszámlálást tartsunk az egyetem kisasszonyai között.” (Kisasszonyok a budapesti egyetemen, <i>Pesti Hírlap</i> , 1902. március 2., p. 6)

20. táblázat: Példaidézetek az oktatás alkategóriáira

A következő ábra az oktatás témájának arányát mutatja be a teljes korpuszban. Az összes cikk közül (405 darab) csupán 29-ben jelent meg az oktatás, ez mindösszesen 7%-ot jelent. Ebben a témakörben a legtöbbet a *Pesti Hírlap* publikált (8%, 17 darab), a *Pesti Napló* 9 cikket közölt (7%), míg a legalacsonyabb megjelenést a *Budapesti Hírlap* mutatta, csupán 3 cikket (5%) szentelt olyan írásoknak, amelyben az oktatás és a női nadrágviselet együttesen tűnik fel (21. ábra).

21. ábra: Oktatást említő cikkek aránya

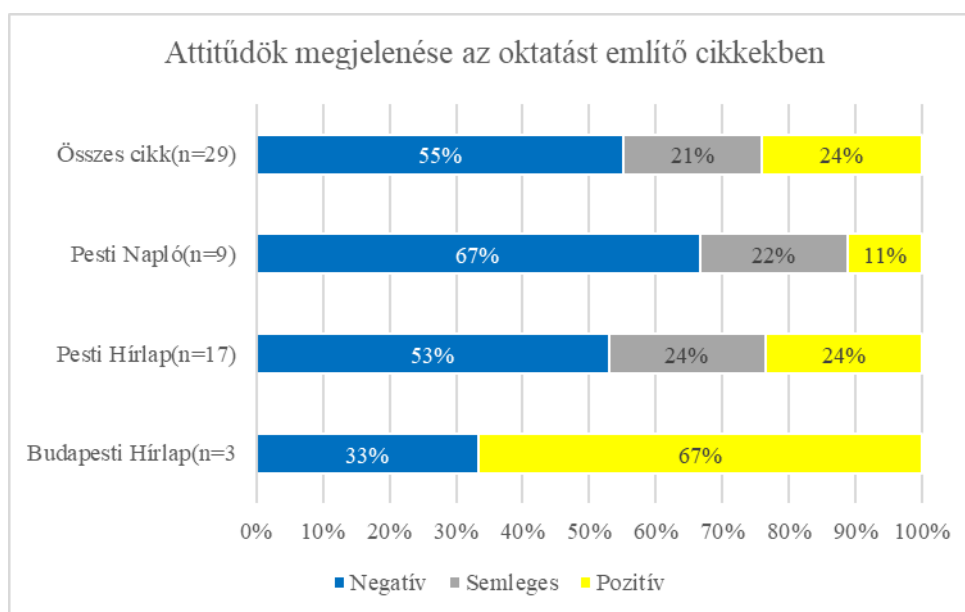
A különböző oktatás alkategóriák megjelenési arányát a következő táblázat mutatja be. A 29 cikk közül leginkább az egyetemi képzéssel kötötték össze a nadrágviseletet (72%, 21 darab).

Az írások 34%-ban (10 darab) jelentek meg a leányiskolák, míg az elemi oktatásnak csupán egy cikket (3%) szentelt a *Pesti Hírlap* (22. ábra).

Alkategóriák	Arány
Egyetem	72%
Leányiskola	34%
Gimnázium	17%
Elemi	3%

22. ábra: Alkategóriák megjelenési aránya az oktatás kategóriájában

Összesen a 405 cikkből 29 darab említett oktatást valamilyen formában. A 29 darab cikk több mint a fele, 55%-a (16 darab) írt a témáról negatívan. A három lap azonban nem mutat egyezést az oktatás és a női nadrágviselést összekötő cikkek kapcsán. A legnegatívabb attitűdöt egyértelműen a *Pesti Napló* mutatja, amely kiemelkedik 67%-kal (6 darab), a pozitív attitűdű cikkek aránya is itt a legkevesebb, mindössze 11% (1 darab). Ez a tendencia szinte teljesen fordított a *Pesti Hírlap* esetében, ahol a pozitív attitűdű cikkek aránya 67% (2 darab), a negatív 33% (1 darab), itt egyáltalán nem jelent meg olyan írás az oktatással kapcsolatban, amely neutrálisan fogalmazott volna. A *Pesti Hírlap* esetében a pozitív és semleges attitűdű cikkek egyaránt 24%-os (4-4 darab) arány mutatnak (23. ábra).

23. ábra: Attitűdök megjelenése az oktatást említő cikkekben

5.3.9 A női nadrágviselés és a munka

Az emancipációval összefüggésben a 19. század második felében felmerült a női munka kérdése is. Ezt a témát gyakran összefüggésbe hozták a lapok a női nadrágviselés lehetőségével vagy szükségességével, miközben számos olyan foglalkozást is kiemeltek, amelyet a női is

végeztek vagy végezhettek. Bard (2010) és Entwistle (2000) elsősorban a fizikai munkavégzés és a nadrág összekötését hangsúlyozta, kiemelve a gúny és a reprezentáció kérdését. A korpusz átolvasása után úgy véltem, hogy a hazai sajtó a női nadrágviseléssel kapcsolatban elfogadóbb, ha az fizikai munkavégzéshez kapcsolódik, mintha szellemi munkakört betöltő nő visel nadrágot. Így a munka főkategóriát két alkategóriára osztottam, fizikai és szellemi munkára. Ezek az alkategóriák nem kerültek további bontásra, mivel a legtöbb munkakört gyakran csak egy, maximum két cikkben mutatták be a választott lapok. Ugyanakkor ezek a foglalkozások megjelennek a kategóriához készített kulcsszavak között is, amelyeket az alábbi táblázat mutat be (21. táblázat).

Munka alkategóriák	Kulcsszavak
Szellemi munka	orvosi* OR gyógyszerész* OR orvostan* OR gynaekologia* OR tanítónő* OR professzor* OR docens* OR paedagogus* OR tornatanítónő* OR képviselő* OR diplomat* OR diplomác* OR tisztviselő* OR közigazgatás* OR festőnő* OR Bonheur* OR író* OR Sand OR kutató* OR régész* OR ügyvéd* OR mérnök*
Fizikai munka	sajtókészít* OR sajtókészít* OR kocsis* OR bérkocsis* OR lakáj* OR földművelés* OR paraszti* OR farm OR aratás* OR kútúrás* OR vízhozás* OR vízhozás* OR üzletiség* OR sofőr* OR rendőr* OR állomásfőnök* OR vasutas* OR postás* OR levélhordó* OR kézbesítő* OR postatakarékpénztár* OR ragasztó* OR borbély* OR kőműves* OR kőműves* OR kőműves* OR kőműves* OR kőműves* OR fahordó* OR favágó* OR kovács* OR bányász* OR tűzoltó* OR bűvár* OR bűvár* OR mosónő* OR mosónő* OR mosónő* OR mosónő* OR mosónő* OR mosónő* OR mosónő* OR aranyás*

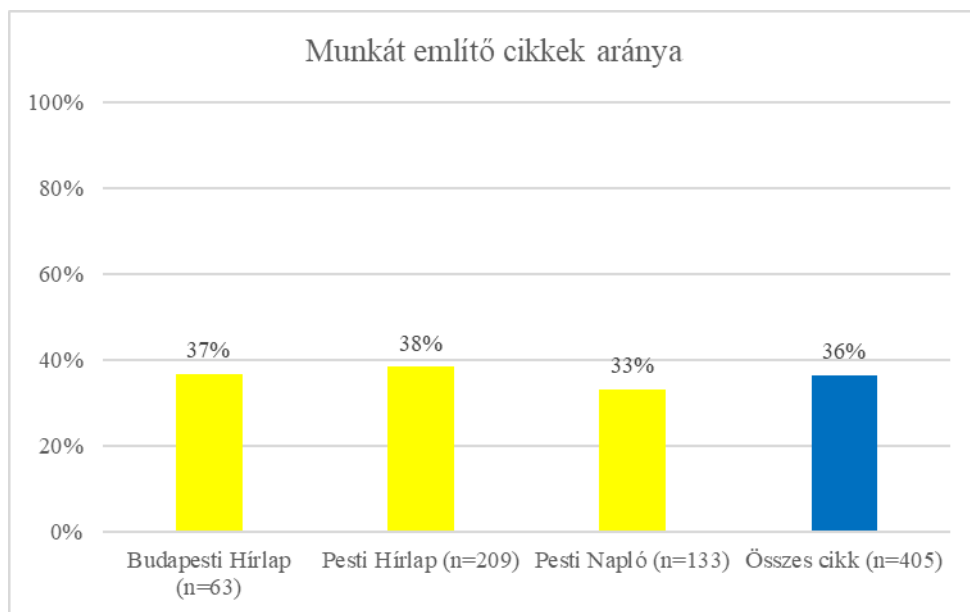
21. táblázat: Munka alkategóriákhoz rendelt kulcsszavak

Az alábbi táblázat idézeteket mutat a fizikai és a szellemi munkára (22. táblázat).

Munka alkategóriák	Idézetek
Szellemi munka	„Ne tegyék ki magukat a tanítónők annak, hogy a növendékek egy vagy más okból mulassanak rajtuk. Ez persze célzás volt a bicikli-kosztümre, különösen a nadrágra.” (Bicikliügy a főváros közgyűlésén, <i>Pesti Hírlap</i> , 1897. december 3., p. 16)
Fizikai munka	„Champery-ben, a kies svájci faluban, a nők készítik a sajtot és a stílszerűség kedvéért — nadrágot viselnek.” (A feminizmus terjedése, <i>Pesti Hírlap</i> , 1909. április 16., p. 22)

22. táblázat: Példaidézetek a munka alkategóriákra

A következő diagram azokat a cikkeket mutatja be, amelyek tartalmazzák a női nadrágviselést és emellett a munkát is kiemelik. Az összes cikk (405 darab) 36%-ban emelték ki a munka témakörét, ez 147 cikket jelent. A legmagasabb arányt a *Pesti Hírlap* adja (38%, 80 darab), tőle csak 1 százalékponttal marad el a *Budapesti Hírlap* (37%, 23 darab). A legkevesebbet a témában a *Pesti Napló* írta, cikkeinek 33%-ban jelent meg a munka a női nadrágviseléssel együtt (24. ábra).

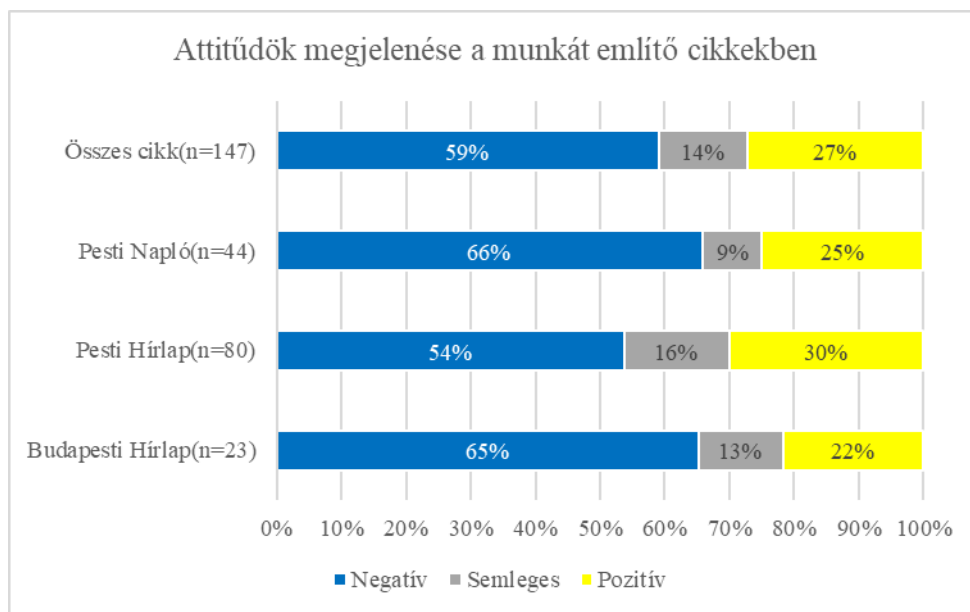
24. ábra: Munkát említő cikkek aránya

A következő táblázat a két alkategória, a szellemi és a fizikai munka megoszlását mutatja meg. Egyik alkategória sem emelkedik ki dominánsan, ugyanakkor a fizikai munkáról 12 százalékponttal több cikk jelent meg a korpuszban (25. ábra).

Alkategóriák	Arány
Fizikai munka	60%
Szemleli munk	52%

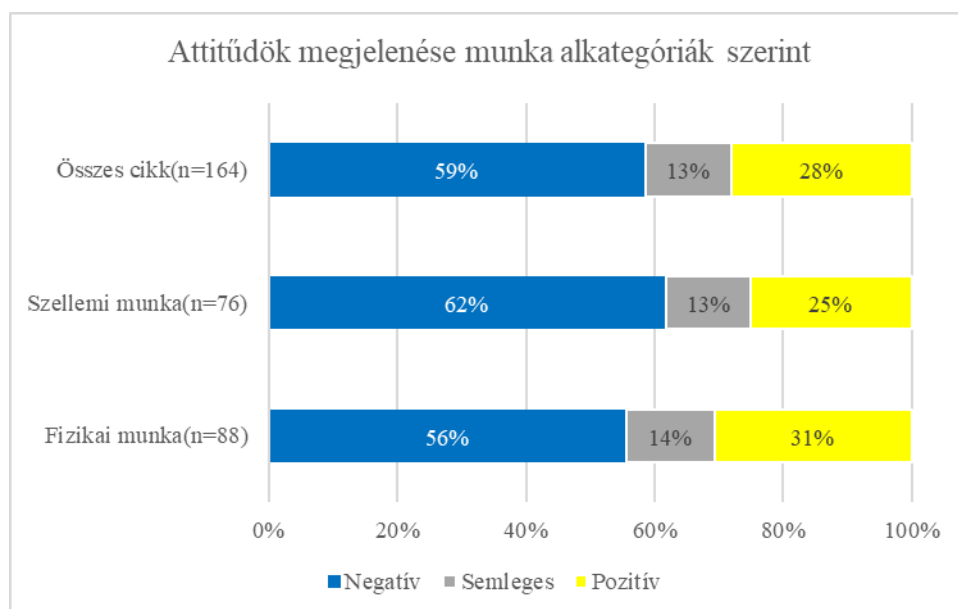
25. ábra: Munka alkategóriák megjelenési aránya

Összesen a 405 cikkből 147 darab emelte ki a munkát valamilyen formában. A 147 darab cikkből 59% tanúsított negatív attitűdöt, amely 87 cikket jelent. Legkisebb arányban a semleges cikkek állnak (14%, 20 darab), a pozitív cikkek az esetek 27%-ban (40 darab) jelentek meg. A *Pesti Napló* (66%, 29 darab) és a *Budapesti Hírlap* (65%, 15 darab) egyaránt elutasító magatartást mutattak a női nadrágviseléssel szemben, ha a munka témaköre is megjelent, köztük csupán egy százalékpont a különbség a *Pesti Napló* javára. Egyúttal a *Pesti Napló* esetében jelenik meg a legkevesebb semleges attitűdű cikk, tehát ennél a lapnál a leghatározottabb a véleménynyilvánítás a munka témájáról. A pozitív hangvételű cikkek esetében a legmagasabb arányt a *Pesti Hírlap* tudhatja a magáénak, az esetek 30%-ban (24 darab) festettek pozitív képet a női nadrágvisélet és a munka kapcsolatáról (26. ábra).

26. ábra: Attitűdök megjelenése a munkát említő cikkekben

A munkavégzés esetén érdemes külön megvizsgálni az attitűdök változását alkategóriák szerint, amely segítséget a hipotézisek igazolásában és a témakör szakirodalmi elhelyezésében. Látható, hogy a szellemi munka esetében a lapok negatívabb hangot használnak (62%), mint a fizikai munka esetén (56%). Ez a pozitív attitűdnél is így oszlik meg, a fizikai munkavégzéshez kötött női nadrágviseletet elfogadottabb (31%) mint a szellemi munkavégzésnél (25%). Ugyanakkor ezek nem markáns különbségek (27. ábra).

27. ábra: Attitűdök megjelenése munka alkategóriák szerint

5.3.10 A női nadrágviselet és a szavazati jog

A női nadrágviselet és a szavazati jog kérdését nem emeli ki egyik nemzetközi szakirodalom sem. A korpusz átolvasása után úgy vélem, hogy a hazai sajtó összekötötte e két területet és a női szavazati jogért vívott harcot nadrágos nők képével reprezentálta. Emiatt egy külön kategóriaként jelenik meg a szavazati jog, amely nem tartalmaz további alkategóriákat (23. táblázat).

Kategória	Kulcsszavak
Szavazati jog	szavazás* OR szavazat* OR szavazni* OR választói* OR politizálás OR választójog* OR egyenjogúság OR egyenlőjogúság* OR választás* OR voksol* OR politik*

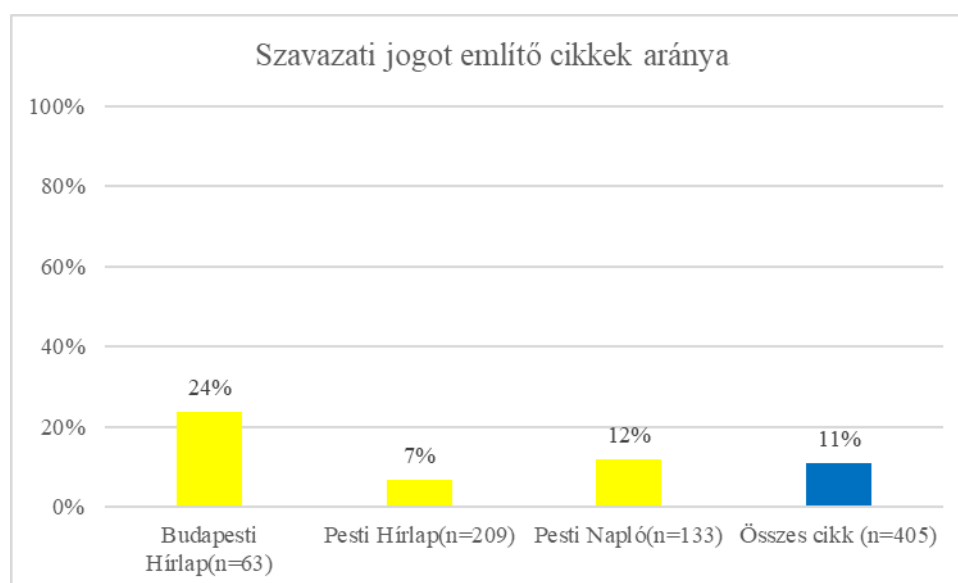
23. táblázat: Szavazati jog esetén megjelenő kulcsszavak

A következő táblázat idézetet mutat be a divat kategóriára (24. táblázat).

Kategória	Idézet
Szavazati jog	„Ha szavazni akarnak, viseljenek nadrágot!” (A feministák tüntetési, <i>Pesti Napló</i> , 1909. augusztus 1., p. 10)

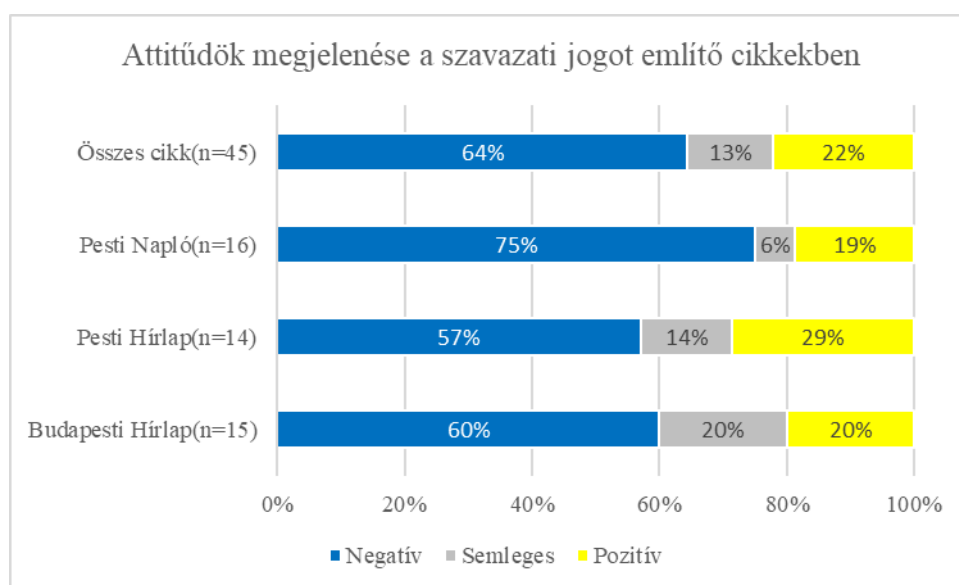
24. táblázat: Példaidézet a szavazati jog kategóriájához

A következő diagram a női szavazati jogot női nadrágviselettel kapcsolatban megjelent cikkek arányát mutatja be. Az összes cikk (405 darab) mindössze 11%-ban jelent meg ez a téma, ez 45 cikket jelent. Ez az arány magasan kiemelkedik a *Budapesti Hírlap*nál, ahol a cikkek 24%-ban (15 darab) kötötték össze a szavazati jogot a női nadrágviselettel. A legkevésbé a *Pesti Hírlap* kötötte össze a női nadrágot a szavazati joggal, cikkei mindösszesen 7%-ban (14 darab). A *Pesti Napló* 1 százalékpontban tér el az összesített aránytól, 12%-ban (16 darab) jelenítette meg a női nadrágot, mint a szavazati joghoz tartozó ruhadarabot (28. ábra).

28. ábra: Szavazati jogot említő cikkek aránya

A következő diagram az attitűdök megoszlását mutatja a szavazati joggal kapcsolatos női nadrágviselettel foglalkozó cikkekben. Az összes cikk (45 darab) 64%-a (29 darab) negatívan mutatja be a női nadrágviseletet, amennyiben a szavazati jog témaköre is szerepel az írásban. Legnegatívabb a *Pesti Napló* ezen tekintetben 75%-kal (12 darab), míg a legpozitívabb a *Pesti Hírlap* 29%-kal (4 darab), a legneutrálisabban a témában pedig a *Budapesti Hírlap* fogalmazott (20%, 3 darab) (29. ábra).

29. ábra: Attitűdök megjelenése a szavazati jogot említő cikkekben

5.3.11 Egyesületek és a női nadrágviselet

A női nadrágviseletet kapcsán a szakirodalom nem kezeli külön a női nadrágviselet és az egyesületek kapcsolatát, inkább női alakokat emel ki, akik nadrágban jártak és egy-egy egyesület tagjai voltak (Bard, 2010). Mivel a korban számos egyesület a nők lehetőségeinek szélesítésével foglalkozott, amely kiterjedt a munka, az oktatás vagy a jótékonyág területére, így külön kategóriát hoztam létre az elemzésben. Az egyesületek kategória nem tartalmaz alkategóriákat. Az alábbi táblázat mutatja be az egyesület kategóriához tartozó kulcsszavakat (25. táblázat).

Kategória	Kulcsszavak
Egyesület	egyesület* OR egylet* OR gyülekezet* OR szervezet OR szövetség* OR nőmozgalom* OR mozgalom* OR nőkongresszus* OR asszonykongresszus* OR jótékonyág* OR Corbett* OR Chapman* OR Carland* OR Valsayre* OR Parent* Bieber* OR Harberton* OR Pelletier* OR Haberton* OR Walker* OR Sears*

25. táblázat: Az egyesület kategóriához tartozó kulcsszavak

A következő táblázat idézetet mutat be az egyesület kategóriára (26. táblázat).

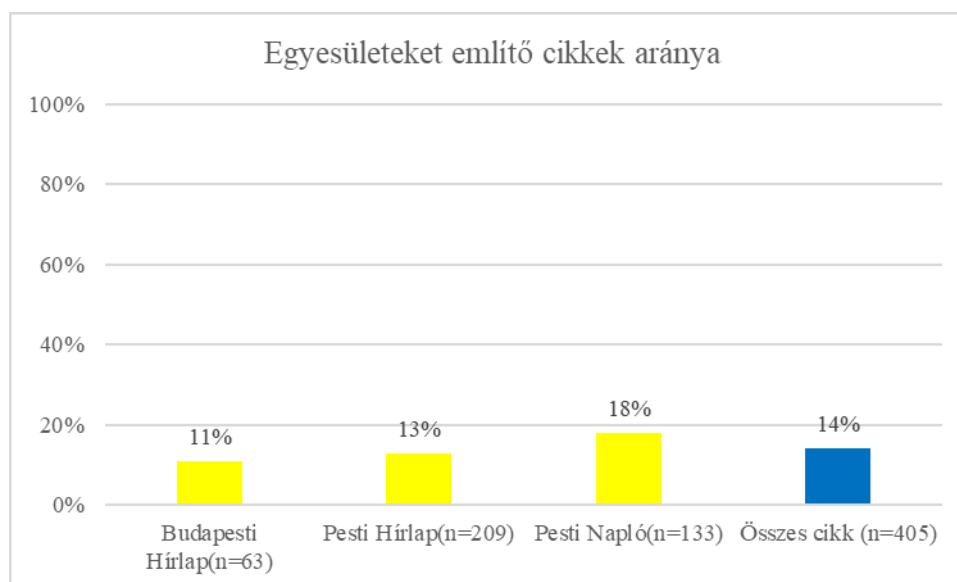
Kategória	Idézet
-----------	--------

Egyesület	„Ezek a szempontok vezéreltik azt a berlini egyesületet, amely a női ruhát el akarja törölni. Nem úgy, hogy a nő ezután ne járjon ruhában, hanem úgy, hogy férfiruhát ad neki is.” (A legújabb pályázat, <i>Pesti Hírlap</i> , 1897. március 7., p. 6)
-----------	--

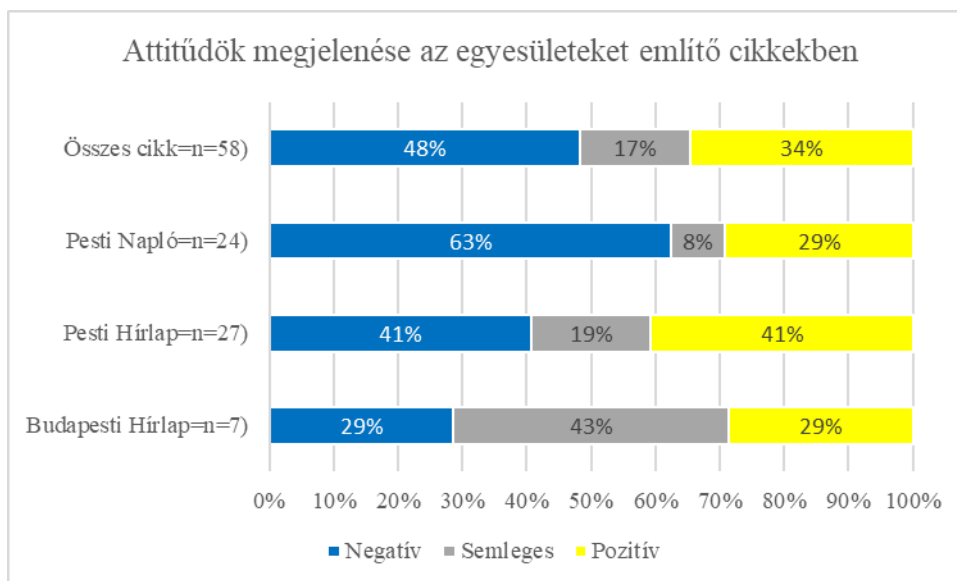
26. táblázat: Példaidézet az egyesület kategóriára

A következő diagram az egyesületekkel foglalkozó női nadrágviselettel kapcsolatban megjelent cikkek arányát mutatja be. Az összes cikk (405 darab) 14%-ban jelent meg valamilyen módon egy vagy több egyesület, ez összesen 58 cikket jelent. Ez az arány a *Pesti Napló* esetében a legmagasabb, ahol a cikkek 18%-ban (24 darab) kötötték össze az egyesületeket a női nadrágviselettel. A legkevésbé a *Budapesti Hírlap* mutatta be a női nadrágot az egyesületekkel együtt, cikkei összesen 11%-ban (7 darab). A *Pesti Napló* 1 százalékpontban tér el az összesített aránytól, 13%-ban (27 darab) jelenítette meg a női nadrágot az egyesület témakörrel együtt (30. ábra).

30. ábra: Egyesületeket említő cikkek aránya

A következő diagram az attitűdök megoszlását mutatja az egyesület vonatkozású női nadrágviselettel foglalkozó cikkekben. Az összes cikk (58 darab) közel fele, 48%-a (28 darab) negatívan mutatja be a női nadrágviseletet, amennyiben az egyesület témaköre is szerepel az írásban. Magasan a legnegatívabb a *Pesti Napló* ezen tekintetben 63%-kal (15 darab), míg a legpozitívabb a *Pesti Hírlap* 41%-kal (11 darab), a legneutrálisabban a témában pedig a *Budapesti Hírlap* fogalmazott (43%, 3 darab), a semleges attitűdű cikkek aránya a lapon belül megelőzi a pozitív és negatív hangvételű cikkeket egyaránt (31. ábra).

31. ábra: Attitűdök megjelenése az egyesületeket említő cikkekben

5.3.12 Devianciák és a női nadrágviselet

Ahogy a bevezetőben és az elméleti keretben kiemeltem, kutatásom egy alapkövét, megközelítését a deviancia kérdése jelenti. Harrison (2014) tanulmányában kiemelte, hogy a ruha és a deviancia kérdése összefügghet, az egyén öltözéke eszközként, kapcsolóként működhet a deviáns megbélyegzés során. Bard (2010) könyvében több bekezdésben is feltűnik a homoszexualitás, az aszexualitás és a transzvesztitizmus témája, mint vád, amellyel a nadrágot viselő nőket illették. E két munka felvetései vezettek a különböző deviancia kategóriák vizsgálatához ebben a korpuszban. A deviancia alkategóriák kijelölésében Rosta (2007) felosztását követtem (27. táblázat).

Deviancia alkategóriái	Kulcsszavak
Alkoholizmus	alkohol* OR ital* OR szesz* OR pálink* OR bor OR borral OR borhoz OR bornak OR szilvórium* OR szilvórium* OR pezsgő* OR rum OR égetett
Öngyilkosság	öngyilk* OR sajátkéz* OR sajátkez* OR kezüleg* OR önkész* OR önkéz*
Mentális betegségek	idiót* OR idiot* OR idióc* Or idióc OR bolond* OR mentális* OR elmebeteg* OR alienizm* OR alienism* OR szanatórium* OR szanatorium* OR demens* OR demenc* OR hisztéria* OR hisztériá* OR hysteri* OR asylum* OR sonnenstein* OR siegburg* OR hülye* OR hülyé* OR tébolyd* OR őrzintézet* OR közörül* OR őrzintézet* OR közörül* OR kretenizm* OR cretenism* OR kreténizm* OR creténism* Or kreténism* OR örült* OR bárgyú*
Kábítószer fogyasztás	drog* OR szerhaszn* OR opium* OR ópium* OR morfium* OR mophium* OR kokain* OR cocain* OR ópiát* OR opiát* OR etch* OR bia OR heroin* OR pantopon* OR eucodal* OR dicodid* OR acedicon*
Bűnözés	becsületsért* OR csalás* OR mérég* OR emberölés* OR közösülés* OR megerőszak*OR felbújt* OR felbújt* OR fegyveres* OR gyermekölés* OR gyújtogat* OR házasságtörés* OR kártyavet* OR közbiztonság* OR kuruzsl* OR lopás* OR lopni* OR lop OR magánlak* OR magánokirat* OR hamisít* OR hamisit* OR magzatelhajtás OR abortus* OR magzatelhajt* OR megfertőztet* OR megveszteget* OR okirathamisít* OR okirathamisit* OR

	orvgazda* OR rablás* OR rágalmaz* OR sikkaszt* OR szülőbántalmaz* OR zsarol* OR vereked*
Szexuális devianciák	szexuál* OR szexual* OR sexual* OR homoszex* OR biszex* OR homosex* OR bisex* OR transszex* OR transzszex* OR exhibicioni* OR transzves* OR voyeur* OR kukkol* OR hermaphrod* OR frottör* OR frottör* OR fetis* OR fetis* OR pedofil* OR phedoph* OR pedoph* OR geront* OR bestio* OR nekroph* OR nekrof* OR necroph* OR necrof* OR akromot* OR urolag* OR koprof* OR coproph* OR koproph* OR coprof* OR sadizism* OR sadizm* OR sadism* OR mazochism* OR mazichizm* OR szadomaz* OR sadomaz* OR házasságelött* OR prostit* OR kéjnjő* OR kéjel* OR bukott OR utcalány* OR kéjhölg* OR kurtizán* OR kurtizan* OR szajha* OR szajhá* OR örömlán* OR perdita* OR perditá* OR kokott* OR coquet* OR masturb* OR maszturb* OR önkielég* OR csoportsex* OR csoportsex* OR orális* OR anális* OR satiriaz* OR szatiriaz* OR nimfom* OR nimphom* OR pornógr* OR pornogr* OR vérfert* OR megerőszak* OR nemierősz* OR nemierősz* OR hermaph* OR szakállas
Vallási devianciák	rituálé* OR kultusz* OR kultusz* OR vallás* OR spirit* OR boszorkán* OR mágia* OR mágiá* OR feláldoz* OR sátán* OR okkultiz* OR occult* OR fundament* OR szélsőséges* OR biblia* OR bibliá* OR szekta* OR szektá* OR ördög*

27. táblázat: A deviancia alkategóriákhoz használt kulcsszavak

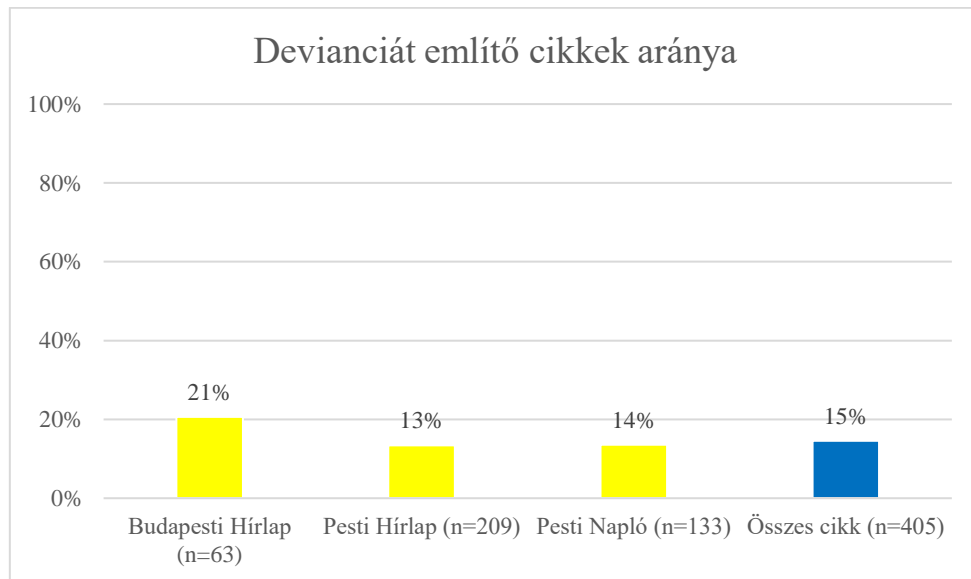
A következő táblázat idézetet mutat be a deviancia alkategóriára (28. táblázat).

Deviancia alkategóriái	Idézet
Alkoholizmus	„...óriási porfelhőből egy modern lovas-csapat bontakozott ki, élén Alice hercegnővel és jegyesével. A helyzet hősnője, a szép Alice, piros lovagló ruhát viselt, még pedig testhez álló nadrágot magasszárú csizmával [...] a feltálatl ételekből derekasan fogyasztva s néhány pohár pezsgőt felhörpöntve ismét lóra kapott s egy köszönő szó nélkül elvágtatott.” (Roosevelt Alice Seoulban, <i>Pesti Hírlap</i> , 1909. november 19., p. 14)
Öngyilkosság	„És ha asszonyok is volnának közöttük? — folytatta az asszony. — Azokat is fölakasztják, de előbb nadrágot húznak rájuk, — tréfáltam. Horváthné erre elájult [...] Horváthné aztán öngyilkos lett. (A vásárhelyi méregkeverési pör, <i>Pesti Hírlap</i> , 1909. február 16., p. 23)
Mentális betegségek	„A férfiak — különösen a politikusok nagy többsége — azt is hamarosan megbélyegzik egy elintéző jelzővel, — nevezvén őt egyszerűen »hisztérikus asszonynak.«” (Fordított világ, <i>Budapesti Hírlap</i> , 1909. augusztus 25., p. 1)
Kábítószer fogyasztás	„Nehezen ismerhetők meg a pesti kínai nők; kis nadrágban járnak, mint a férfiak, de hajuk jóval hosszabb, mint az embereké. [...] a pesti kínaiak is hódolnak az ópiumszívás szenvedélyének.” (Séta a kínai tömeglakásokban, <i>Pesti Napló</i> 1914. június 24., p. 9)
Bűnözés	„Tegnap este a város legélénkebb utcáján véres verekedés volt a nadrágszoknya miatt. [...] A verekedésnek, a melyben sokan megsebesültek, a rendőrség kivont karddal vetett véget. Tizennégy embert letartóztattak.” (A szoknyanadrág ellen, <i>Budapesti Hírlap</i> , 1911. március 16., p. 12)
Szexuális devianciák	„De ez a rideg, hazug élet, abban a nadrágban! Az a lelki hermaphroditaság, mely szüntelenül átkozza a gonosz véletlent...” (Esti levél, <i>Pesti Hírlap</i> , 1899. május 28., p. 8)
Vallási devianciák	„A legképtelenebb, a leghóbortosabb fantasztikumnak alázatos szolgája lesz a nő, ha egyéniségének valami új, bájos keretet fedez fel benne, de a nadrágban nem fog semmi szerepet, semmi előnyöset lényére nézve felfedezni. A nadrág jó szolgálatot téliét az emancipált nők elkülönített szektájának mint egyenruha...” (Nadrág vagy szoknya?, <i>Pesti Hírlap</i> , 1911. február 28., p. 33)

28. táblázat: Példaidézetek a deviancia alkategóriákra

A devianciák megjelenését, a többi kategóriához hasonlóan, diagramon ábrázoltam. Ahogy látható, az összes cikk 15%-ban jelent meg valamiféle deviancia, ez a *Budapesti Hírlap*

esetében a legmagasabb, 21%, míg a *Pesti Hírlap* esetében a legalacsonyabb, 13%. A *Pesti Napló* cikkeinek 14%-ban jelenített meg valamiféle devianciát

32. ábra: Devianciát említő cikkek aránya

A devianciák tekintetében nem készült attitűd szerinti megoszlás, mivel a devianciára a társadalom zöme elítélendően tekint, így nem láttam indokoltnak ilyen diagram készítését.

A deviancia alkategóriák megoszlását mutatja az alábbi ábra (33. ábra). Ahogy látható, elsősorban a bűnözés (31%), a szexuális deviancia (29%) és a vallási deviancia (27%) emelkedik ki a deviancia főkategórián belül.

Alkategóriák	Arány
Bűnözés	31%
Szexuális deviancia	29%
Vallási deviancia	27%
Mentális betegségek	17%
Alkoholizmus	10%
Droghasználat	5%
Öngyilkosság	2%

33. ábra: Deviancia alkategóriák megjelenési aránya

5.3.13 A morális pánik

A morális pánik médiavizsgálatához, ahogy már korábban jeleztem, az NVivo program összetett lekéréseit és számításait használtam fel. A morális pánik médiamegjelenését tekintve négy elemet vizsgáltam meg. Ezek közül három Cohen (2000) nevéhez köthető: a

túlzás és torzítás, az előrejelzések és a szimbolizmus. Emellett meghatározom a morális pánik lázgörbjét (Kitzinger, 2000).

Ahogy Cohen (2000) kiemelte, a morális pánik egyik alapköve a túlzások és torzítások. Véleménye szerint ide tartoznak a durva, legtöbbször bulvár hangnemet megütő tudósítások, cikkek, drámai kifejezések, amelyek alapvetően nem jellemzik az adott csoportot, mégis a média a segítségükkel felnagyítja az eseményt vagy az adott csoport tevékenységét. Ide sorolta a különböző agresszivitásra utaló kifejezéseket, így ezen kifejezések használatával alkottam meg az elemzéshez szükséges kulcsszavakat, amelyeket a következő táblázat mutat be (29. táblázat).

Morális pánik	Kulcsszavak
Túlzás és torzítás	zavarg* OR támad* OR ostrom* OR rombol* OR dúlás* OR dúl OR dúlni OR ordibál* OR agressz* OR kiabál* OR kiált OR kiáltás* OR kiáltani OR csöcselék* OR csöcselék* OR csődület* OR csődület* OR zavargás* OR követ OR követi OR követték

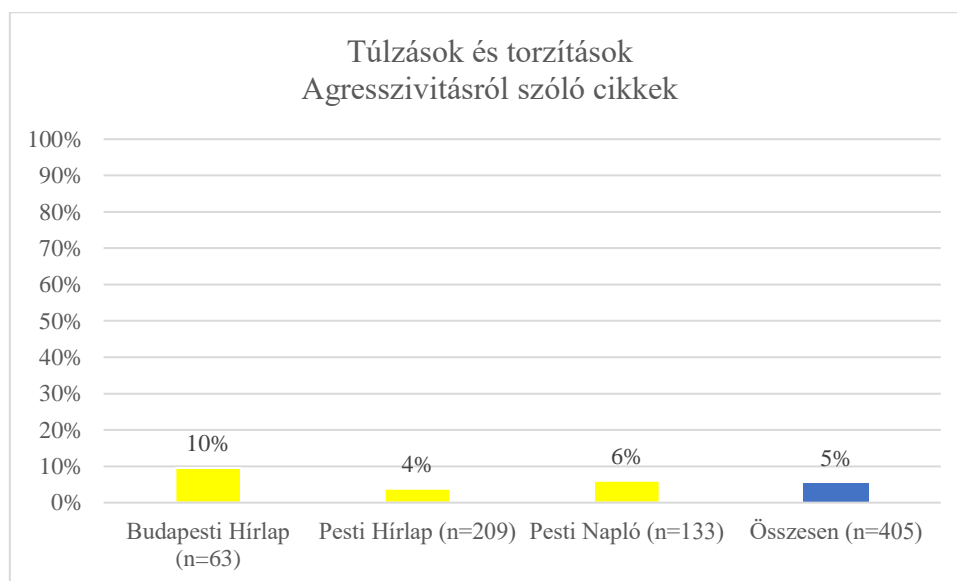
29. táblázat: Túlzáshoz és torzításhoz használt kulcsszavak

A következő táblázat példát mutat be a túlzás és torzítás kategóriájára (30. táblázat).

Morális pánik	Idézet
Túlzás és torzítás	„Villeneuve-Georgesban viharos utcai harcot provokált a nadrágszoknya, hova Béguin Johanna párizsi varrónő kirándult a napokban szülei meglátogatására és egyben be akarta matatni a szülővárosabelieknek a legújabb divatot.” (A nadrágszoknya, <i>Pesti Hírlap</i> , 1911. március 11., p. 13)

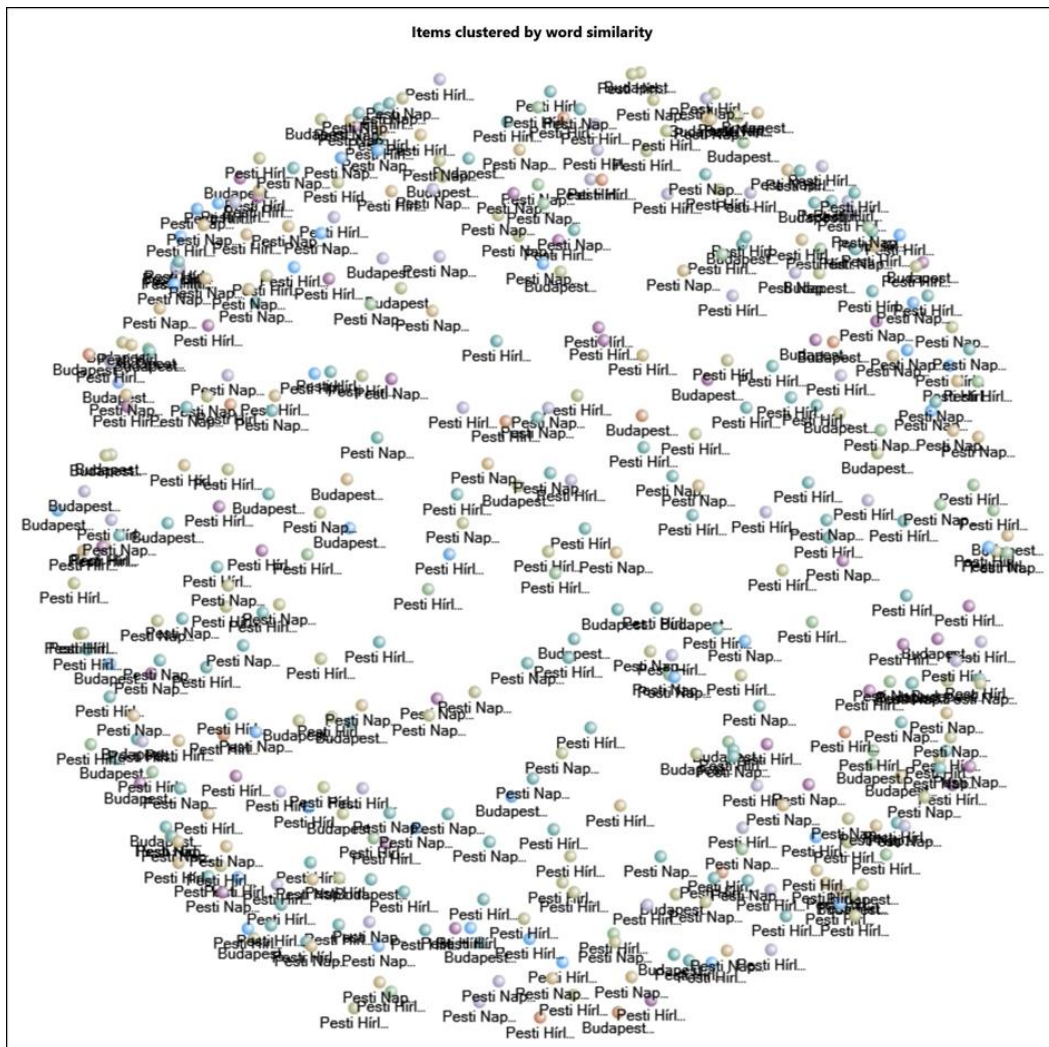
30. táblázat: Példaidézet a túlzásokhoz és torzításokhoz

A korpuszban 22 cikk jelenít meg agresszivitást, amely az összes cikk 5%-a. Ez a *Budapesti Hírlap* esetében a legmagasabb, 10% (6 darab). A *Pesti Hírlap* esetében ez az arány 4% (8 darab), míg ettől 2 százalékponttal tér el a *Pesti Napló* (6%, 8 darab).

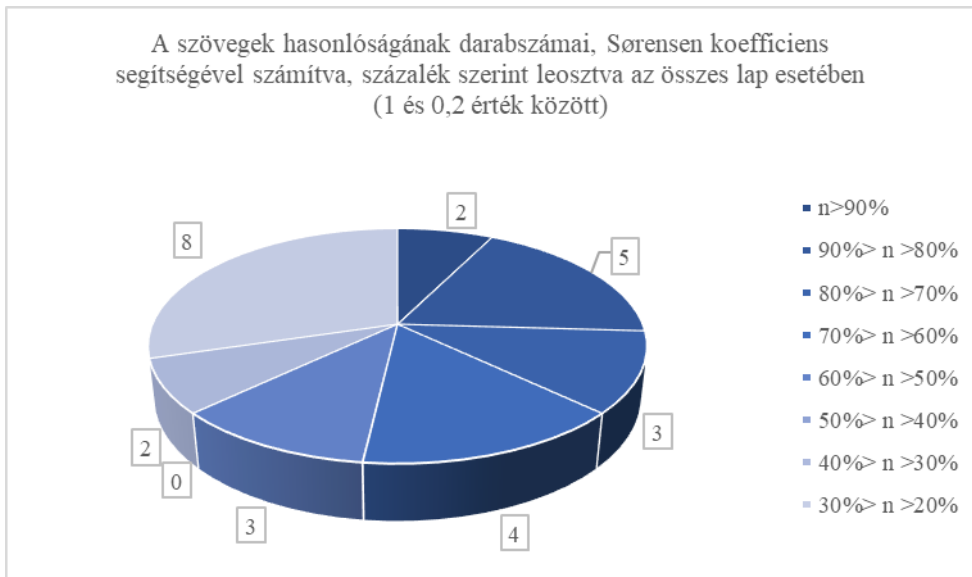
34. ábra: Túlzások és torzítások arányos megoszlása

A túlzások és torzítások témaköréhez sorolja Cohen (2000) a cikkek bizonyos fokú ismétlését tételezi fel. Ennek bizonyításául a Sørensen-Dice koefficienszt használtam. Az alábbi ábra pontokként jeleníti meg az egyes cikkeket. Minél inkább hasonlít egymáshoz két cikk, annál közelebb helyezkedik el két pont (35. ábra).

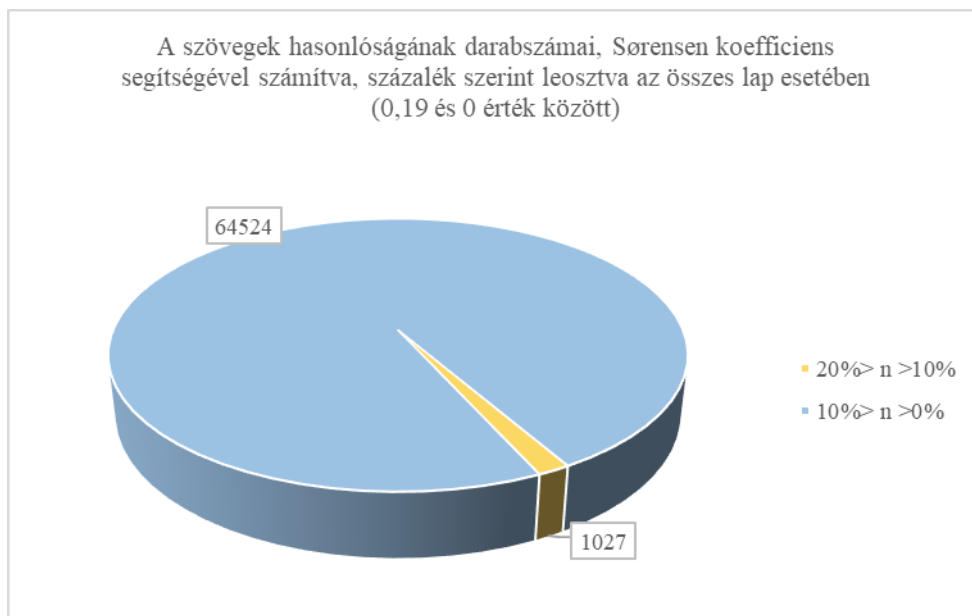

35. ábra: Sørensen-Dice koefficiens az összes cikk tükrében

A Sørensen-Dice koefficiens megoszlását 0 és 1 között diagrammokon is ábrázolom, összesítve és lap szerinti leosztásban is. Az összehasonlított szövegek darabszámait tizedenkénti lebontásban láthatóak. A diagramok azt mutatják, hogy az összes lap tekintetében két olyan eset van, amikor tökéletes egyezést mutatnak a cikkek és 15 további olyan eset, amikor a cikkeknek legalább a fele azonos. A lapokra lebontott vizsgálat nem mutat ilyen magas egyezést, ugyanakkor látható, hogy a cikkek ötödének átvétele nagy arányban fordult elő (36., 37., 38., 39., 40. ábra). A szemantikai egyezést mutató cikkek szövegei, SI értékekkel együtt a mellékletben találhatóak.

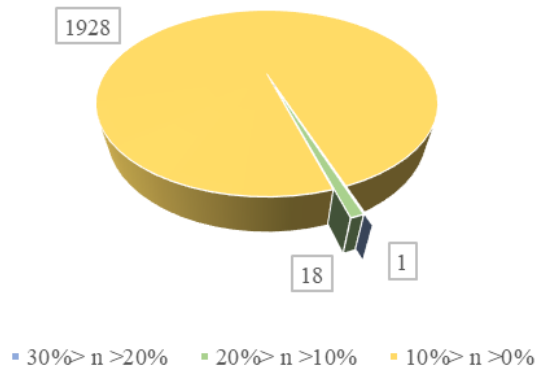

36. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram az összes lap esetében (1 és 0,2 érték között)

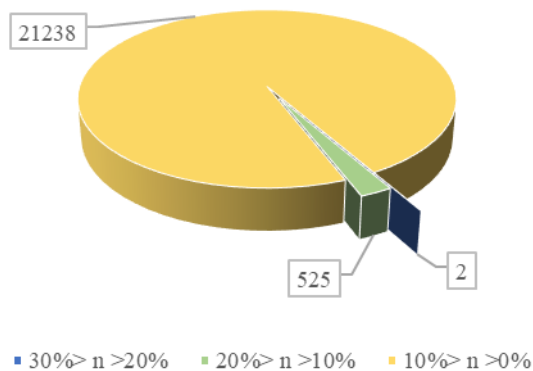
37. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram az összes lap esetében (0,19 és 0 érték között)

A szövegek hasonlóságának darabszámai, Sørensen koefficiens segítségével számítva, százalék szerint leosztva a Budapesti Hírlap esetében (0,3 és 0 érték között)

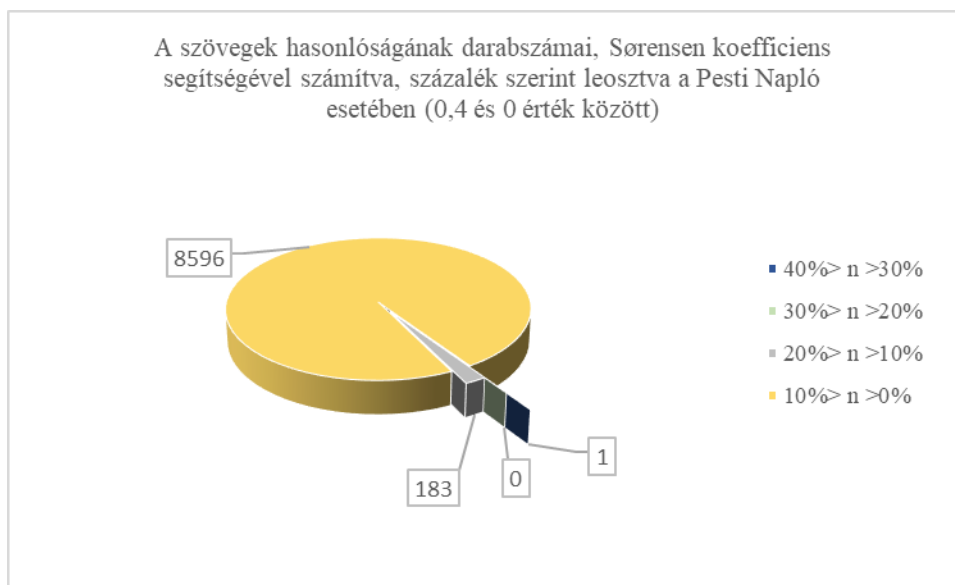
38. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram a Budapesti Hírlap esetén (0,3 és 0 érték között)

A szövegek hasonlóságának darabszámai, Sørensen koefficiens segítségével számítva, százalék szerint leosztva a Pesti Hírlap esetében (0,3 és 0 érték között)

39. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram a Pesti Hírlap esetén (0,3 és 0 érték között)

40. ábra: Sørensen-Dice koefficiens diagram a Pesti Napló esetén (0,4 és 0 érték között)

Cohen (2000) a túlzásokon és torzításokon belül kiemeli a többszám használatának gyakoriságát, függetlenül attól, hogy a valóság ennek megfeleltethető-e. Éppen ezért disszertációmban megvizsgáltam, hogy a nadrágot viselő nőket inkább többes számban vagy inkább egyesszámban jelenítik-e meg. Az ehhez összeállított kulcsszavakat az alábbi táblázat adja (31. táblázat).

Egyesszám	nő OR nőt OR nővel OR nőnél OR nőnek OR nőn OR nőre OR nőről OR nőtől OR asszony OR asszonyt OR asszonnyal OR asszonynál OR asszonynak OR asszonyon OR asszonyra OR asszonyról OR asszonytól OR kisasszony OR kisasszonyt OR kisasszonnyal OR kisasszonynál OR kisasszonynak OR kisasszonyon OR kisasszonyra OR kisasszonyról OR kisasszonytól
Többszám	nők OR nőket OR nőkkel OR nőknél OR nőknek OR nőknön OR nőkre OR nőkről OR nőktől OR asszonyok OR asszonyokat OR asszonyokkal OR asszonyoknál OR asszonyoknak OR asszonyokon OR asszonyokra OR asszonyokról OR asszonyoktól OR kisasszonyok OR kisasszonyokat OR kisasszonyokkal OR kisasszonyoknál OR kisasszonyoknak OR kisasszonyokon OR kisasszonyokra OR kisasszonyokról OR kisasszonyoktól

31. táblázat: Egyesszám és többes szám esete a túlzások és torzításokon belül

A kulcsszavak lefuttatása után kiszűrtem az olyan eseteket, mint „sok nő” vagy „három nő” és ezeket (összesen 166 eset) manuálisan átcsoportosítottam a kódokban. Az eredmény azt mutatja, hogy több mint másfélszer annyi esetben ábrázolták a nadrágot viselő nőket többes számukban. Az eredményt a következő ábra mutatja (79. ábra).

Egyesszám	Többszám
531	874

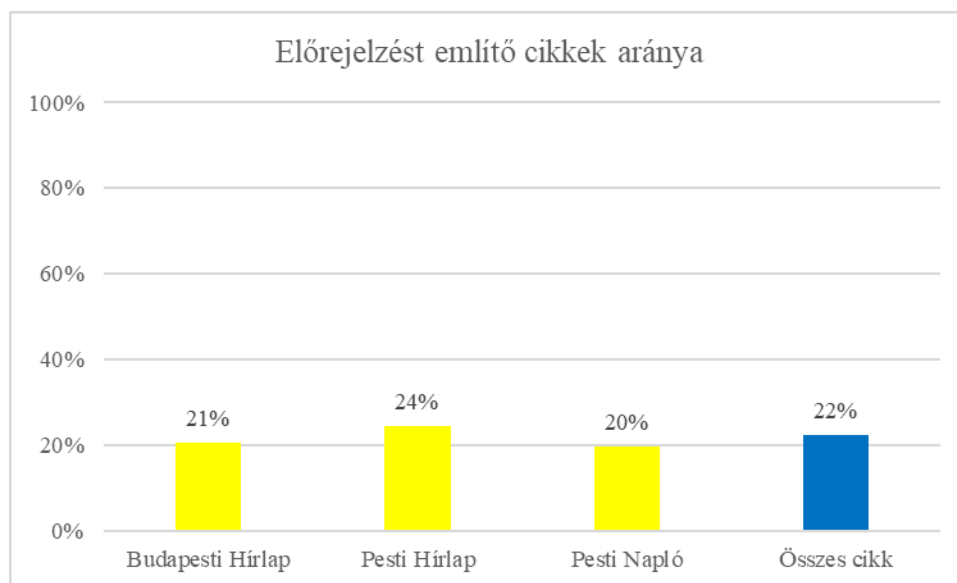
41. ábra: Egyesszám és többes szám darabszámai

A morális pánik médiamegjelenésének vizsgálatában Cohen (2000) kiemeli az előrejelzések fontosságát. Véleménye szerint ez elsősorban hivatalos személyek bemutatásával történik, amely során ezek a hivatalos személyek előrevetítik a történéseket. Hivatalos személyek alatt többnyire rendőrök, jogot képviselő személyek, tanítók és tanítónők, orvosok értendők, de található cikk politikus véleményével is a női nadrágról. A korpusz átolvasása után kiegészítettem Cohen feltevését egy másik előrejelzés alkategóriával, amikor nem egy hivatalos személy, sokkal inkább a cikk írója vetít előre távoli eseményeket. Az előrejelzések kategóriához tartozó kulcsszavakat az alábbi táblázat mutatja be (32. táblázat).

Előrejelzések	Kulcsszavak
Hivatalos személyek	nyilatkoz* OR vélemény* OR interjú* OR megkérdez* OR kérdez*
Távoli jövő	jövő* OR jövend* OR elkövetkezend* OR elkövetkez* OR eljövend* OR predik* OR predikt*

32. táblázat: Az előrejelzésekhez használt kulcsszavak

Az előrejelzések tekintetében 46 cikk számolt be a hivatalos személyek (rendőrök, bírók) véleményéről, ítéletéről és további 44 cikk vetítette előre a távoli jövőt a női nadrágviselést illetően. Az eredményeket az alábbi diagram és táblázat mutatja. Látható, hogy az összes cikk (405 darab) 22%-ban (90 darab) jelent meg valamiféle előrejelzés, ez a *Pesti Hírlap* esetében 24% (51 darab), a *Budapesti Hírlap* esetében 21% (13 darab), a *Pesti Napló* esetében 20% (26 darab) (

42. ábra: Előrejelzést említő cikkek aránya

Az Előrejelzések kategórián belül a Hivatalos személyek alkategória és a Távoli jövő alkategória megjelenési aránya közel azonos, csupán két százalékpont különbséget ad, amit a következő táblázat mutat (43. ábra).

Alkategóriák	Arány
Hivatalos személyek	51%
Távoli jövő	49%

43. ábra: Előrejelzés alkategóriáinak megoszlása

Cohen (2000) a leltár következő elemeként a szimbolizáció meglétét emelte ki a morális pánik médiakritériumai között. A korábbi fejezetekben a szakirodalom alapján összefoglaltam a szimbólumok legfőbb jellemzőit. Röviden tehát a szimbolikus jelenség esetén egyszerre a dolog azonos önmagával és valami mással, az ellentétek egységként jelennek meg a dologban, amelyet átalakuló természet jellemez. Ezekre a paraméterekre épül a szimbólumok elemzésének technikái.

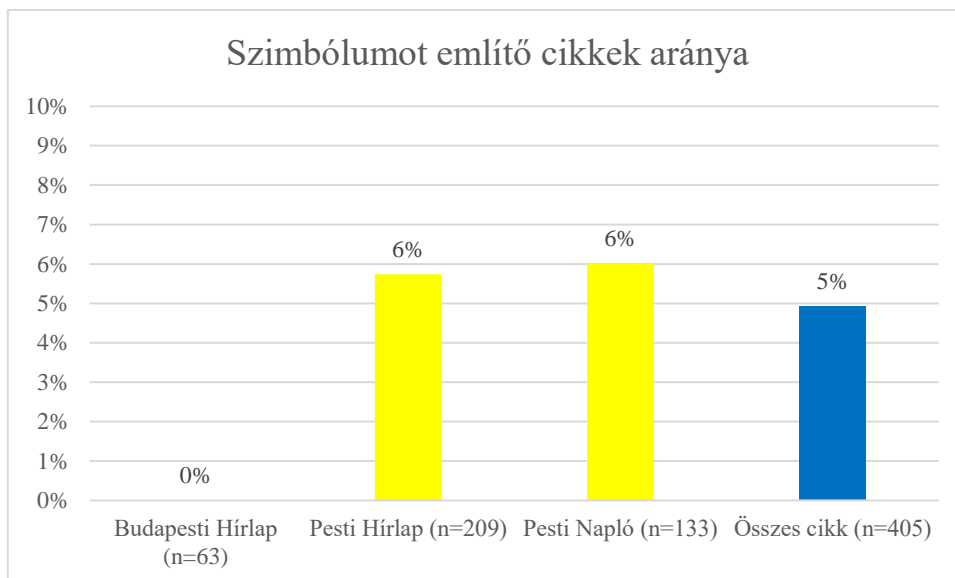
A szimbolizáció kritériumának vizsgálata során Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2002b) írásában összefoglalt kritériumok szerint jártam el. Az első ezek közül a folyamatos ismétlődés ténye. A nők nadrágviseletének ismétlődése a lapokban felöleli az egész korpuszt, folyamatosságát a morális pánik lázgörbéjéhez rendelt táblázat (4. táblázat) adatai is bizonyítják. Ahogy a szociológusok, kulturális antropológusok kiemelték, a tágabban vett környezeti ismétlést is érdemes kiemelni. (Erre példaként az Ázsia divat elterjedését hozzák, amely a konyhaművészet és a lakáskultúra területén is egyaránt elterjedt.) A nadrág tekintetében nem található ilyen más terület.

A második kritérium a jelenség metaforikus és metonimikus kapcsolatainak megjelenítése. Ezek megerősítéséhez a szövegek saját kapcsolását kerestem meg, amihez a következő táblázatban található kulcsszavakat állítottam össze (83. ábra).

Szimbolizáció kategória	Kulcsszavak
Szimbólumok	szimbólum* OR szimbol* OR jelkép* OR embl*

33. táblázat: Szimbólumok

Az NVivo elemzőszoftver segítségével 20 darab (az összes cikk 4%-a) olyan cikket találtam, amelyben a szerzők a nadrágot szimbólumként emelik ki. A *Budapesti Hírlap* nem jelenített meg ilyen írást, azonban a *Pesti Hírlap* 12 darab (6%), a *Pesti Napló* pedig 8 darab (6%) ilyen cikket közölt. Ezt a következő diagram foglalja össze.

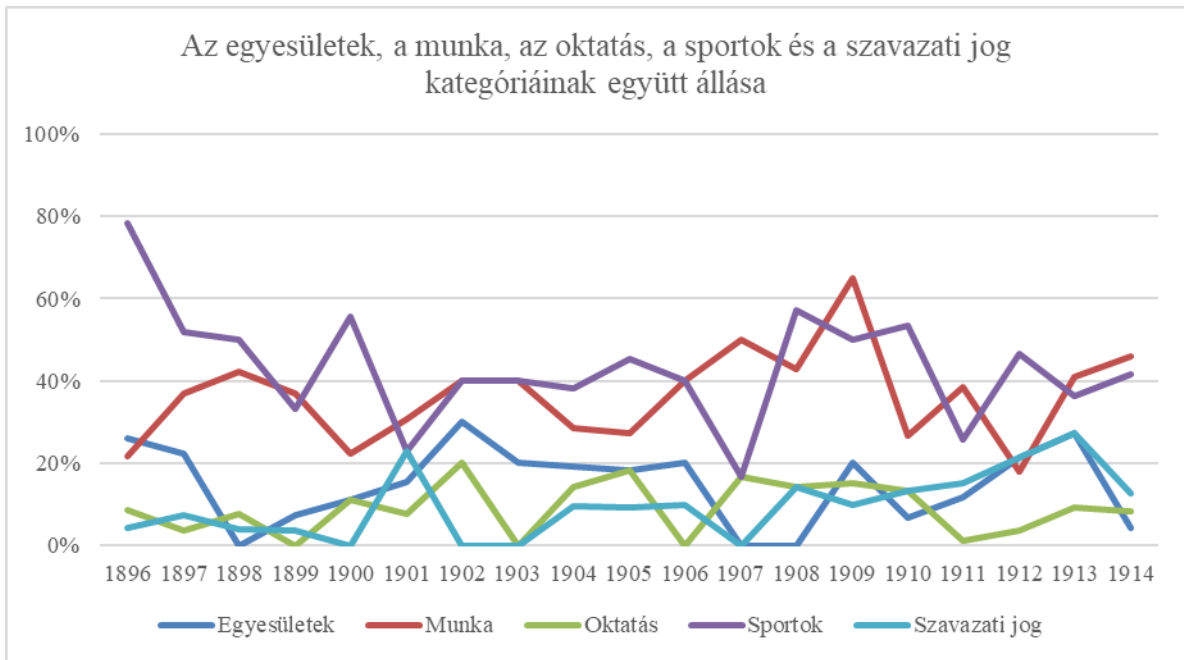
44. ábra: Szimbólumok megjelenési aránya

A harmadik lépés a dichotómiákat, a kiegészítő párokat érinti. A női nadrágviselet tekintetében két ellentét is megjelenhet, az egyik a férfiak által viselt nadrág, a másik azok a nők, akik szoknyát hordanak. Ezért ennek felderítésére két kulcsszavas összeállítást is készítettem (34. táblázat).

Szimbólum dichotóm kritériuma	Kulcsszavak
Férfi nadrág	férfiruh* OR férfivis* OR öltön* OR frakk*
Szoknya	szoknya OR szoknyát OR szoknyával OR szoknyánál OR szoknyának OR szoknyán OR szoknyára OR szoknyáról OR szoknyától OR szoknyák OR szoknyákat OR szoknyákkal OR szoknyáknál OR szoknyáknak OR szoknyákon OR szoknyákra OR szoknyákról OR szoknyáktól

34. táblázat: Szimbólumok dichotóm kritériuma

A negyedik kritérium a szimbólumot körülölelő társadalmi változások. A női nadrágviselet szélesebben vett környezetébe azok a változások tartoznak, amelyek a nők munkavállalására, oktatási helyzetére, sportolási lehetőségeikre és politikai részvételükre terjed ki. Ezek megjelenési arányát a korpuszban az alábbi diagram mutatja be ().

45. ábra: Az egyesületek, a munka, az oktatás, a sportok és a szavazati jog kategóriáinak együtt állása

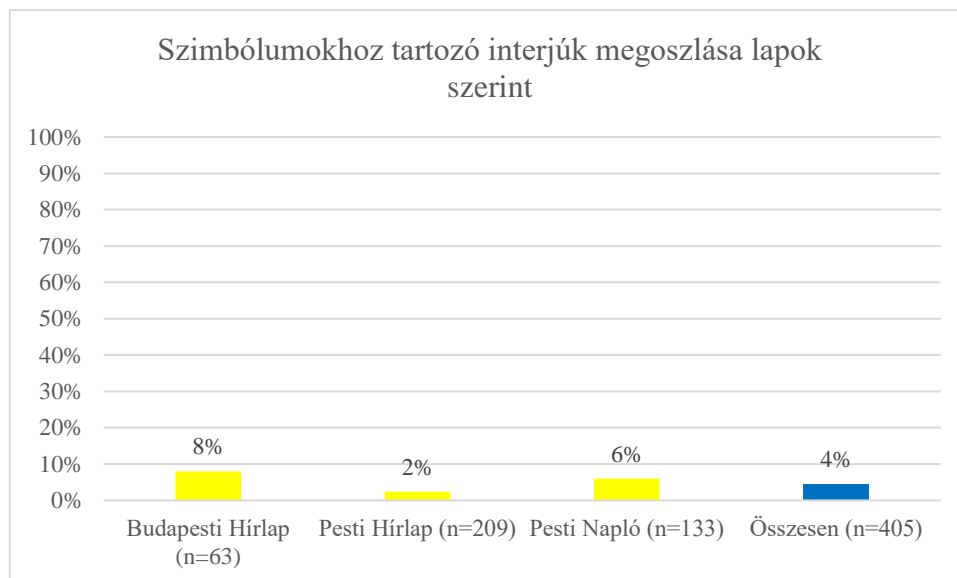
A diagram azt mutatja, hogy a sport és a munka kategóriáinak cikkei rendszeresen ismétlődtek a kijelölt időintervallumban, az oktatás, az egyesületek és a szavazati jogokról szóló írások kevésbé voltak reprezentatívak 1896 és 1914 között, de ezen kategóriáknál is rendszeresség figyelhető meg.

Cohen (2000) a leltár során a szimbolizációhoz sorolta a különböző interjúkat, amelyeket a csoportok egy bizonyos, tipizált tagjaival készítenek. Ezek felderítéséhez az alábbi kulcsszavakat használtam (87. ábra).

Szimbolizáció kategória	Kulcsszavak
Interjúk	interj* OR tudosit* OR tudósít* OR tudósít* OR tudósít* OR riport OR elbeszélget* OR meghallgatás* OR megkérdeztük OR megkérdeztem

35. táblázat: Szimbolizációhoz tartozó interjúk

Az eredmények azt mutatják, hogy a *Budapesti Hírlap* összes cikkeiben 6% volt ez az arány (5 darab), a *Pesti Hírlap* esetében 2% (5), míg a *Pesti Naplónál* 6% (8 darab).

46. ábra: Szimbólumokhoz tartozó interjúk megoszlása lapok szerint

Végül, de nem utolsósorban a morális pánik lágörbéjét igazolom. A morális pánik kapcsán ismertetett szakirodalom mindegyike kiemeli a tömegmédiá közléseiben található ívet, amely során a közlések száma hirtelen megemelkedik majd hirtelen (vagy bizonyos esetekben lassan) csökken, azaz a közlemények számában hirtelen kiugrás tapasztalható. Nem találtam olyan statisztikai adatot, amely meghatározná a kiugrás mértékének a nagyságát, így ennek deklarálására a korábban ismertetett interkvartilis terjedelmet használtam.

A 4. táblázat értékeit sorba rendezve és értéként kezelve elvégezhető az alábbi művelet (36. táblázat):

Összes lap	<i>Budapesti Hírlap</i>	<i>Pesti Hírlap</i>	<i>Pesti Napló</i>
$Me = 20$	$Me = 2$	$Me = 9$	$Me = 6$
$Q_1 = 11$	$Q_1 = 1$	$Q_1 = 5$	$Q_1 = 4$
$Q_3 = 26$	$Q_3 = 4$	$Q_3 = 14$	$Q_3 = 9$
$IQR = 15$	$IQR = 3$	$IQR = 9$	$IQR = 5$
$F_L = -11,5$	$F_L = -3,5$	$F_L = -8,5$	$F_L = -3,5$
$F_U = 48,5$	$F_U = 8,5$	$F_U = 27,5$	$F_U = 16,5$

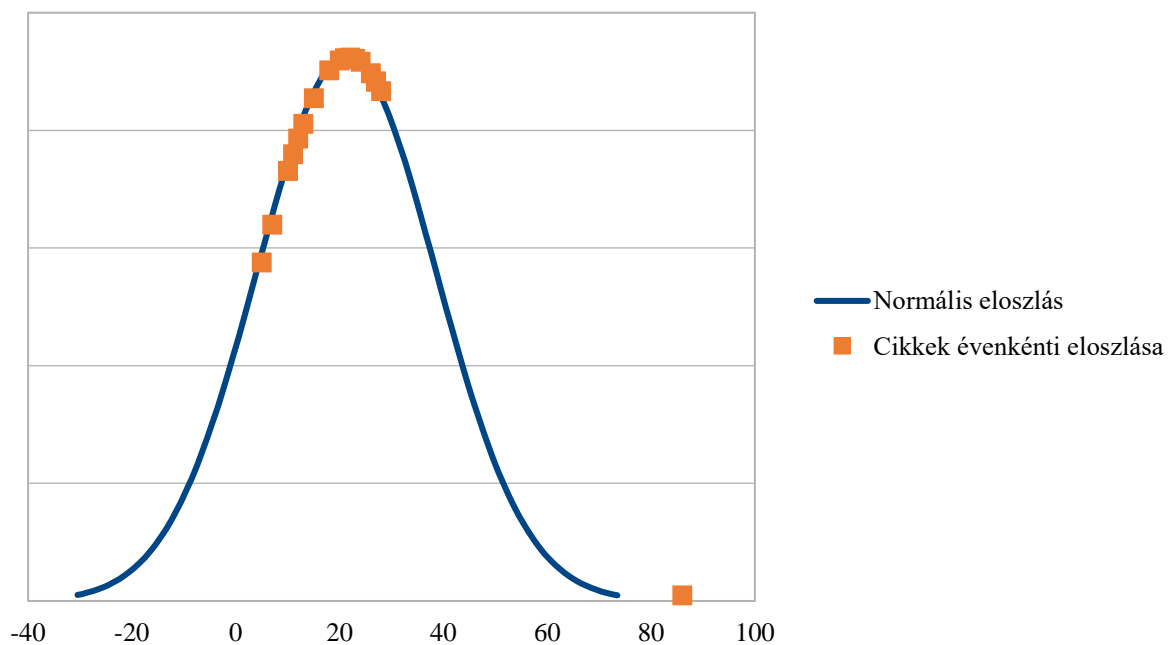
36. táblázat: Interkvartilis terjedelem számolása

A mínusz értékek a kutatás tárgyában természetesen nem megvalósulható értékek, hiszen olyan nem lehetséges, hogy egy lap mínusz cikkeket jelentessen meg, így mindez azt jelenti, hogy az az év, amely során egyáltalán nem jelent meg cikk, nem minősül extrém eltérésnek. A mérés ugyanakkor azt is jelenti, hogy az 1911-es évben közölt cikkek száma összesítve és laponként egyaránt átlépi a felső korlátot. Az összes cikk tekintetében a 86 jóval magasabb, mint a 48,5,

a *Budapesti Hírlap* esetében a 19 nagyobb, mint a 8,5, a *Pesti Hírlap*nál ezek a számok 41 és 27,5, míg a *Pesti Naplón*ál 26 és 16,5.

Az interkvartilis terjedelem tehát igazolja, hogy az 1911-ben közölt cikkek száma összesítve és egyéni lebontásban is extrém magasnak számítanak, így valóban megfeleltethető a morális pánik ezen kritériumának.

A jobb szemléltetés érdekében egy diagramot készítettem, ahol az évekre lebontott cikkszámokat (x tengely) elhelyeztem egy olyan normális eloszlásgörbére (y tengely), amelyet az átlaggal és a szórással generáltam. Az ábrán jól látszik, hogy a 1911-es év kiugrik a többi közül.

47. ábra: Sűrűség függvény a lázgörbe igazolásához

Az alábbi táblázatok és diagramok számos kvantitatív eredményt adtak, amelyeket a következő, diskussziót tartalmazó fejezetben elemzek és példákkal támasztok alá.

6 Diskusszió

A női nadrágviselétről szóló szakirodalom (Lauer & Lauer, 1980; Luck, 1992; Entwistle, 2000; Bard, 2010) négy nagy pont köré tömörül. Elsődlegesen a sporthoz, azon belül is a kerékpárhoz kötik a női nadrágviselést. Másodsor, a munka, azon belül is a fizikai munkavégzéshez társítják ezt a ruhadarabot. Harmadszor, a szexuális és nemi identitás megkérdőjeleződik a női

nadrágviselet tükrében. Végül, de nem utolsósorban a nadrág szimbólumként jelenik meg a kutatások során használt forrásokban. Disszertációm kvantitatív alátámasztásokkal illeszkedik az általuk felvázolt pontokhoz.

A sport tekintetében, ahogy Bard (2010) is hangsúlyozza, kiemelkedik a kerékpár. A kutató kiemeli, hogy ez elsősorban a szabad mozgásforma és utazási, közlekedési lehetőségnek tudható be. A kerékpárt és a kerékpározó, elsősorban nadrágot viselő nőket a korabeli francia társadalom elutasította, legalábbis a sajtóelemzés ezt mutatja, véli Bard. A kutató olyan publicistáktól idéz, mint Octave Uzanne, aki nemcsak elítélte a kerékpározó nőket, hanem gúnyos kifejezéseket is használt rájuk, mint a majom vagy a borjú. Kutatásom azt mutatja, hogy a hazai sajtóban a női nadrágviselet tekintetében szintén kiemelkedik a kerékpározás kérdése. A sport kategórián belül, ez adja a legmagasabb arányt (36%-ot). A kerékpár és a sport megítélése a hazai sajtóban zömében negatív volt. Erre mutat példát az alábbi idézet, ahol a Pesti Napló idézett egy énektanárnőt, aki összekötötte a kerékpározást, a nadrágot és a női hang csengését:

„Marchesi asszony, a világhírű énektanárnő, nemrégiben levelet irt egy francia folyóirathoz, amelyben legélesebben kikel a kerékpározás s annak nyomába járó különc divat ellen. Többek közt ezeket írja: «Hisz az ember séta közben valóságos veszedelemben forog. Majd itt csengetnek, majd ott s az ember azt sem tudja, merre rohanjon, hogy a száguldó kerékpárosokat kikerülje. Mikor fürdőre mentem, azt hittem, hogy itt legalább nyugodtan sétálhatok erdőn, mezőn s a tengerparton. De íme, mindjárt az első nap majd beletaszít egy bő bugyogós hölgy az árokba, S utána jött még vagy harminc ilyen férfias öltözetű hölgy, a legváltozatosabb képet, valóságos karnevált tárva előm. Ki bő, ki feszes, ki rövid, ki hosszú, ki fehér, ki sárga, ki fekete nadrágot viselt s fejök búbján kacéran ült a jockey-sapka. Pedig, ha a hölgyek tudnák, mennyire árt a biciklizés a női hang csengésének, bizony abban hagynák ezt a hozzájuk különben sem illő sportot. Én összes tanítványaimnak szigorúan megtiltottam a kerékpározást.» (A kerékpár ellen, Pesti Napló, 1896, szeptember 6., p. 23)

Érdekes a lap felvetése, hiszen úgy indítja a cikket, hogy Marchesi asszony a kerékpározás és különösen az ahhoz viselt nadrág ellen kel ki, holott az idézett szöveg szerint a panasz elsősorban a veszélyesen kerékpározó nők ellen szól. A szöveg szerint ezek a nők, akik nadrágban kerékpároznak, minden területen, legyen az erdő, mező vagy tengerpart, azaz kevésbé forgalmas területeken is fenyegetettséget jelentenek. Ez az írás, egybevág Bard (2010)

megállapításával, aki azt mondja, hogy a társadalom veszélyesnek ítélte meg ezt a változást. Bard kiemeli továbbá, hogy az automobil kevesebb reakciót kapott. Ezzel megegyeznek saját kutatásaim is, hiszen a kvantitatív adatok azt mutatják, hogy a sport kategórián belül a cikkek csupán 10%-ban jelenik meg ez a sport. Bard a sport területén továbbá két állítást tesz. Az egyik az, hogy a csónakázás is elítélő nyilatkozatokat vont maga után a korabeli sajtóban. A hazai sajtó elsősorban az eszkimók kapcsán jegyzi meg az evezést, mint érdekességet. A *Budapesti Hírlap* például két cikkben is megjeleníti ezt a témát, amelyek között tíz év eltérés van (Néprajzi Múzeum, *Budapesti Hírlap*, 1901. február 7., p. 8; Az eszkimó-asszony, *Budapesti Hírlap*, 1912. február 24., p. 25). Ezekben nem nyilatkozik elítélően az evezésről, hanem kiemeli, hogy az eszkimó nők fiatal korukban eveznek, amitől ügyességre tesznek szert, valamint saját csónaktípussal is rendelkeznek.

A másik állítás, amelyet Bard (2010) tesz, a tenisz könnyű elfogadottsága. A kutató mindezt arra alapozza, hogy ez a középosztály kedvelt sportjának számított, így annak elfogadtatása könnyebben végbement. Az eredményeim azt mutatják, hogy a tenisz a hazai sajtóban rendkívül alul reprezentált, mindössze 7%-ban jelenik meg a sport kategória egészét nézve. Ugyanakkor itthon is elfogadottnak számított, mert a tenisz témaköre elsősorban a divat kapcsán jön fel. A teniszező nőknek díszítés nélküli fazonokat ajánlottak, hogy elkerüljék annak akadását. Erre példa az alábbi idézet: „*A lawn-tennis ruháit egészen sima aljjal készülnek, a legcsekélyebb zsinórdísz is mellőzendő, mivel az élénk mozgásnál könnyen megakad. Hozzá való a világosabb színű lustreből vagy alpaccából készülő bélés nélküli ingblúz, mint amely a karok szabad mozgását nem akadályozza.*” (Divat, *Pesti Napló*, 1899. május 14., p. 19) Érdekes kiemelni azt, hogy a cikk külön kihangsúlyozza a szabad mozgás követelményét, amely például a kerékpározásnál nem jelenik meg. Így valóban elfogadottabb sport lehet a tenisz, mint például a kerékpár.

A második pont, amit ki lehet emelni, az a munka kérdése. Luck (1992), Bard (2010) és Eitwistle (2000) is elsősorban a fizikai munkavégzést kötötte össze a női nadrágviselettel, habár Bard megjegyezte, hogy a szellemi munkát végző nőkkel szemben is volt egyfajta elutasítás. Kutatásomban mind a fizikai, mind a szellemi munkavégzést vizsgáltam a női nadrágviselet tükrében. Bard elmélete szerint azért mutattak a korabeli képeslapok és leírások fizikai munkát végző nőket nadrágban, hogy ellenszenvet ébresszenek a városi nőkben és egyfajta hamis képet alakítsanak ki. Bard ezt elsősorban a vizuális forrásanyagra alapozza, kiemelve, hogy szándékosan kiemelték a cserzett kezeket és a ráncos bőrt, mit ami természetes velejárója a fizikai munkának.

A fizikai munkavégzésről, több munkára is kiterjesztve a *Pesti Hírlap* mutatott be egy cikket 1909-ből:

*„Froissy-ban, Párizstól két órányira fekvő városkában, ugyancsak nagyot haladt a feminizmus: nő az állomásfőnök, nő a levélhordó és asszony a borbély, de még a városi kézbesítő is a gyengébb nemhez tartozik. A véletlen emez összetalálkozásának alkalmából a Lectures pour tous című folyóirat érdekes cikkben számol be a nők munkabírájáról és rátermettségeről és végre is azt a véleményt szűri le, hogy nincsen olyan kemény és durva munka, amelyet a nő el nem bírna végezni. Párizsban a női bérkocsisokon kívül kik 8—10 frankot is megkeresnek naponta, vannak még olyan nők is, akik plakátok fölragasztásával foglalkoznak. Bórszijen húzzák maguk után a camion -t, az alacsony, négykerekű, kicsiny kézikocsit, amelyen rajta van a csirizes edény és benne a nagy kenő-ecset. Naponta nyolc óra hosszat dolgozik és ezért öt frankot kap. A Notre-Dame székesegyház harangjait az elhunyt harangozó felesége szólaltatja még minden nap. A bretagnei Sein-szigeten a férfiak kizárólag halászzal foglalkoznak; feleségeik végzik tehát helyettük a munkát és ők hordják ki az árukat a hajókból, ők szerzik be az épületfát és ők munkálják meg azt, hogy házat építsenek belőle. Champery-ben, a kies svájci faluban, a nők készítik a sajtot és a stílszerűség kedvéért — nadrágot viselnek. Belgium és Németország több vidékén asszonyok hordják a vizet, kőműves és favágó munkát végeznek teljes megelégedésére a munkaadónak. Bernburgban legújabbán egy asszony kovácsüzletet nyitott, ahol vígan parkolja a lovakat. Vannak nők, akik bányában pótolják a férfi munkást; Addlestoneben pedig női tűzoltók is vannak. Ugyancsak Nagybritanniában működik egy Ward nevű buvárnő; az Egyesült-Államok területén pedig több, mint öt millió nő folytat különféle mesterséget.” (A feminizmus terjedése, *Pesti Hírlap*, 1909. április 16., p. 22)*

A cikk megítélése visszás lehet. Egyfelől támogató hangot üt meg, hiszen azt hangsúlyozza, hogy a nők olyan munkák elvégzésére is képesek, amelyeket eddig a férfiak végeztek. Kiemeli az állomásfőnöki, a levélhordói, a borbély, a bérkocsisi, a plakátragasztói, a harangverői, a halász, a sajt készítő, a víz hordó, a kovács, a bányász, a tűzoltó és a bűvár foglalkozást, egyszóval számos olyan területet mutat be a nőknek, amelyen akár ők is elhelyezkedhetnek. Ugyanakkor olyan kifejezéseket is beleszó a mondatokba, mint a „kemény és durva munka” vagy a „csirizes kuliskocsi húzása”, amely kihangsúlyozza e munkák nehézségét és annak a tényét, hogy elvégzésükhöz erőnlét szükséges.

Luck (1992) írásában a praktikumot emeli ki a női nadrágviselet és a munka kontextusában. A Pesti Hírlap 1897-ben egy expedícióról számolt be, ahol az alaszakai aranymezőn nők dolgoztak. A cikk kihangsúlyozta a munka nehézségét, valamint azt, hogy az elvégzéshez célszerűbb a nadrág viselete a szoknyánál (Asszonyt Klondykeba!, *Pesti Hírlap*, 1897. december 2., p. 16)

A kutatásom során úgy találtam, hogy a fizikai munkavégzés mellett a szellemi foglalkozás is megjelent a női nadrágviselet tükrében, de sokkal inkább elutasították. Ez összefüggésben állt az oktatással, főként az egyetem területét nézve. Erre szolgál példaként az alábbi forrás. 1900-ban a *Pesti Hírlap* cikket közölt arról, hogy 39 lány érettségi bizonyítványt kapott. A lap feltette a kérdést, hogy ezen lányok közül hányan kapnak majd doktori címet. A cikk kifejezi sajnálkozását, noha nem amiatt, hogy „*az asszonyfej csak kívül szebb a férfifejénél, mert belül gyöngébb*”, hanem a fiatal nők jövőjét vonja kétségbe. A továbbtanulást fölöslegesnek véli, hiszen a lányok férjhez mennek, családot alapítanak és így nem használják ki majd a tudásukat. Azaz, az egész procedúra fölöslegessé válik. A cikkben visszaköszön több korabeli diskurzus is. Az egyik a már a korban is elavult nézet, miszerint a nők agyi kapacitása alacsonyabb a férfiakénál, mert a koponyájuk mérete kisebb. A másik diskurzus, a nők betöltött szerepe. A kor társadalmának véleménye szerint a nők helye, feladata elsősorban a háztartás körüli teendőkben merül ki. Ez a cikk is ezt erősíti meg, amikor a továbbtanulás lehetőségét kétségbe vonja. A szerző kijelenti, hogy ez nem áll a jövő útjában, azaz a későbbiekben praktizálni fog tehetséges orvosnő vagy jogásznő, azonban felhívja a figyelmet, hogy az emberek a nemek szerint fognak dönteni, például az orvosválasztásban, így kifejezi, hogy a nők mindig is hátrányban lesznek majd. Az ilyen és ehhez hasonló cikkek gyakran bújtatott módon igyekeztek eltántorítani a nőket akár a továbbtanulástól, akár a (szellemi) munkavégzéstől (Esti levél, *Pesti Hírlap*, 1900. június 28., p. 8).

A másik olyan terület, amelyet a szakirodalmak nem hangsúlyoznak, a szavazati jog kérdése. A szavazati jog kapcsán a kutatásom azt mutatja, hogy az egyik leginkább alul reprezentált téma, ellenben az egyik leginkább elutasított. Ezek alapján a lapok inkább be sem számoltak róla, sem hazai, sem külföldi példákkal, ha mégis, azt szinte mindig negatív véleménnyel tették. A korszakban számos politikai vita övezte a szavazati jog kérdését, ahogy arra Simándi (2009) is írt. Ezek a viták és a nők szavazati joga iránt tanúsított ellenérzés megjelenik a lapokban és összekötik azt a női nadrágviselettel. A választójog körüli vitákat mutatja az alábbi idézet: „*Az asszony, a Teremtés e gyámoltalan Péntekje, jogot mer követelni? Méghozzá — egy elismerten hímnemű jogot: választójogot?!... Hogyisne! Majd megmutatjuk!*” (Politizáló asszonyok, *Budapesti Hírlap*, 1912. szeptember 13., p. 8). Az idézetben a Péntek valószínűsíthetően Daniel

Defoe Robinson Crusoe című regényének szereplőjére Péntekre utal. Az idézet felháborodik a női választójognak már csak felvetésén is, valamint nyíltan és világosan megfogalmazza, hogy az egy, a társadalom által is elismert férfiakhoz tartozó jog.

Pozitív témaként jelenik meg az egészség témaköre. Ez a korszakban a reformruházat megjelenése kapcsán kerülhetett előtérbe, aminek részét képezte a női nadrágviselet. A kapott eredmények azt mutatják, hogy amikor az egészség témaköre kerül előtérbe, akkor a női nadrágviselet pozitív színben tűnik fel, mint egy olyan ruhadarab, amely nem akadályozza a mozgást. Ez egyezést mutat a szakirodalommal, amely azt mondja, hogy a reformruházat előre lendítette az orvostudomány fejlődése és a ruházat kényelmetlen, illetve akár veszélyes mivolta. Az alábbi idézet egyszerre példázza azt, hogy a szoknya, amely a korszakban gyakran a földet érte és felszedhette az utcán lévő koszt, akár le is cserélődhet a nadrágra. Másrészt jól mutatja azt a folyamatot, amelyet Bard (2010) is kiemelt, azaz a fehérenemű és a női nadrág közötti átmenetet:

„Míg angolok és franciák a női jussok ellenségének mondták, az alsó szoknyát nem fenyegette veszedelem, mert a nőiesség továbbra is ragaszkodott hozzá, de most a német asszonyok nem a jussukat, hanem az egészségüket féltik tőle. A német erény is azt hirdeti, hogy jobb, ha a nőn nincs alsó szoknya. Ő is azt mondja, hogy elég a nadrág.” (Az alsó szoknya alkonya, *Pesti Hírlap*, 1898. október 18., p. 10)

Az alábbi példa is jól keretezi a korabeli viselet egészségügyi helyzetét, amely során a nehéz és terjedelmes ruhák a nőkre kockázatot jelentenek. A cikk megjeleníti az erény kérdését is, amely már nem visszatartó erő, amennyiben az egészség kerül előtérbe.

A női nadrágviseletről szóló cikkek gyakorta jelenítettek meg történeti példákat. Ez némileg ellent mond F. Dózsa Katalin (2014) kutatásának, aki azt mondja, hogy 1895-re kiüresednek a historikus elemek és 1896-tól a szecesszió stílusa hódít. A történeti témán belül elsősorban ókori és középkori alakokat mutatnak be, akik nadrágot viselnek. Ilyen volt például a *Pesti Hírlap* cikke, amelyben megjelenítették Penthesilea-t, az *„amazon-királynőt, hófehér, rózsaszínű lovával”* (Asszonyok lóháton, *Pesti Hírlap*, 1914. május 10., p. 65). A cikk ugyan nem róla, hanem Hollandia kormányzója esetén emeli ki a nadrágot, de a cikk alapvető indíttatása az, hogy az antikvitásban a lovaglónők piedesztálra emelje. Ez egyben kapcsolódik a sport kategóriához is, amelyről Bard (2010) azt mondja, hogy a lovaglás elfogadhatóbb mozgásforma volt, mivel már korábban meggyökeresedett a nők között is.

A kategóriák közül érdemes kiemelni az előadóművészetet. Bard (2010) úgy találja, hogy a színésznők körében elfogadottabb a nadrág, mert a félvilági csoportba tartoznak. A kutatásom ezt megerősíti, hiszen az attitűd vizsgálat azt mutatja, hogy elfogadottabb mint más tevékenységek esetén. A lapok számos olyan cikket mutatnak be, ahol a színésznők egy-egy darab kedvéért nadrágot vesznek fel, amely aztán elnyeri a közönség tetszését.

Nemcsak a színen, hanem a nyílt tereken is érdemes megvizsgálni a női nadrágviseletet. Ehhez külön kategóriát hoztam létre. Bard (2010) azt mondja, hogy a női nadrág akkor váltott ki igazán ellenérzést a társadalomban, amikor a nyílt utcán is elkezdtek viselni. erre példaként azt emeli ki, hogy a francia lapok pénzbírságokról cikkeznek abban az esetben, ha egy nő nadrágban, de kerékpár nélkül megy ki az utcára. A kutatásom azt mutatja, hogy amennyiben nyílt térről van szó, a hazai lapok elsősorban azt emelik ki, hogyha az utcán vesz fel egy nő nadrágot. Ennek magyarázata mögött állhat az is, amit Szentesi (2018) emel ki a tanulmányában, azaz az öltözék szerepe nem más, mint az, hogy felkészíti a testet a nyilvános szereplésre. Amennyiben a nadrágot tekintjük ennek eszközéül, nyilvánvalóvá válik az elutasítás. A *Budapesti Hírlap* az alábbi módon közölte erről cikket:

„Szoknya meg ma-holnap nem is lesz már a világon. Az a borzasztó bicikli-nadrág! . . . Olvasta a Figarót? A Passant cikkét? Őt olvassa, ne Puskind. Hova lesz mindaz az édes izgalom, mely valaha olyan hasonlíthatatlanná varázsolta az emberek életét itt a boulevardokon? Mondja, törődik maga manapság azzal a dámával, ki a szemei előtt lép a kocsijába? A mi időnkben bezzeg meghatottan vetettünk egy-egy diszkrét pillantást arra a kevés kicsire, a mit köntösaljának föllibbenő csipkéi irgalmasan megmutattak a bokáira feszülő selyemharisnyából. Ma biciklin járnak a dámák s akár térdig láthatja az egész harisnyát. De mondja, mit ér ez így? . . . A derékig kivágott báli ruhák után még csak ez hiányzott, hogy semmi se maradjon az asszonyból. Nyomor! Elköltik magukat teljesen. Maholnap én jövők zavarba, ha egy asszony kerül elém az utcán. Indiszkreció lesz rájuk nézni.” (A *Budapesti Hírlap* tárcája, *Budapesti Hírlap*, 1898. március 17., p. 1.)

A cikk jól mutatja a kor erkölcsi felfogását és a tabu kérdését. Amíg a hosszú szoknya egészen takarta a testet, addig a nadrág már megmutatja a lábat is. Ez különösen akkor váltja ki a társadalom ellenérzését, ha az utcán történik. Az írás nagyon hasonlít arra, amit Bard (2010) is idézett, azaz a kerékpározó nők már nem takarják magukat hosszú kabáttal és a pedál tekerése közben egészen kilátszik a lábuk.

A kutatás során ki kell emelni a különböző országok és népcsoportok megjelenítését. F. Dózsa (1999) úgy találta, hogy a hazai divatra elsősorban a bécsi hatott. Bard (2010) azt emelte ki, hogy a francia nadrágviseletre az angol öltözködés gyakorolt hatást. A kutatás tükrében kijelenthető, hogy a női nadrág tekintetében elsősorban Franciaország jelent meg, azaz elsősorban a francia példákat emelték ki a lapok. Emellett azonban szintén sokat említették az angol hatást is. Meglepőnek tűnhet a távol-keleti országok aránya, azonban ebben az időszakban számos cikket jelentett meg Dr. Bozóky Dezső császári és királyi sorhajó orvos. Bozóky nyilvános útinaplót vezetett, amely számos távol-keleti ország népéről mutatott képet az olvasóknak. Az orvos a legtöbb cikkében kiemelte, hogy a kínai, japán vagy koreai nők nadrágot viselnek, tehát fontosnak tartotta, hogy az itthoni olvasók tudjanak róla. A legtöbb esetben negatív, gyakorta xenofób kijelentéseket is tesz. Ez akár egy másik kutatás alapjául is szolgálhat a későbbiekben.

Franciaország alkategóriájának kiemelkedése összefügg Paul Poiret nevével és a divat kategóriával. 1911-ben, amikor Poiret Magyarországra látogatott és nyilvános divatbemutatót tartott, feltűnően magasra nőtt a női nadrágviselettel kapcsolatos cikkek száma. Éppen ezért érdemes közelebbről megvizsgálni ezt az évet.

Az 1911-es évben az egyik leggyakrabban megjelenített kifejezés a divat volt, ebben az évben összesen 131 alkalommal írták le ezt a szót. Amennyiben közelebbről megvizsgáljuk a különböző kategóriákat ebben az évben, az látható, hogy a divat, Franciaország és az utca kiemelkedik. Ez mutatja, hogy az 1911-es évben elsősorban a francia divatról szólt a cikkek jelentős része, amelyet az utcán viseltek a nők. Ez nem meglepő annak tekintetében, hogy Paul Poiret, a korszak egyik legnagyobb hatású francia divattervezője ebben az évben mutatta be a női nadrágot, mint utcai viseletet Franciaországban.

Poiret, mint a női reformruha úttörője vonult be a divat történetébe. A hazai lapok a századforduló után egyre többször jelenítették meg lapjaik hasábjain, kezdetben az empire szabásvonallal hozták összefüggésbe, de később már tehetséges művészként emlegették. Mivel ruhái szabadabb mozgást biztosítottak a nők számára —a korábbi merev, fűzővel ellátott darabokkal szemben — a lapok előszeretettel beszámoltak róla, mint újdonságról. 1911-ben több cikk jelent meg a tervezőről a hazai sajtóéletben, mint korábban bármikor, habár legtöbbje negatív hangot ütött meg. 1911-ben 44 cikk jelent meg a Divat kategóriában, amelyek közül 27 negatív attitűddel rendelkezett (61%). Ezek közül 8 cikkben említik meg kifejezetten Poiret nevét. (Habár több cikk használja például a „francia tervező” kifejezést, ami valószínűsíthetően

Paul Poiret-ra utal.) Ezen cikkek zöme negatív képet mutat be a tervezőről (5 darab). Összesen 3 darab festi le pozitívan a tervezőt. A *Pesti Napló* egy 1911-es februári számában a következőképpen vélekedik a női nadrágviseletről:

„Oly nagy az érdeklődők száma s annyi kérdés érkezett hozzánk a nadrágszoknya divatját illetőleg az ország minden sarkából, hogy bemutatjuk Poiretnek, a szenzációs divat kezdeményezőiének legújabb alkotásait. Amint ábráink mutatják, nem is olyan igen eltérők ezek a női silhouettek a bukj el szoknyába bujtatott asszony körvonalaitól. Csaknem ugyanaz a szabás, ugyanaz a vonalvetés — s ugyanaz az eredmény. Mert aki azt hiszi, hogy ezek a Pricet-féle nadrágszoknyák holmi nagy mozgásszabadságot jelentenek, az erősen téved. Az alul kettéhasított zsákba futó szoknya semmivel sem kényelmesebb az eddiginél, sőt talán még kényelmetlenebb, mert hiszen fel sem emelhető. Kultúrfejlődési háttérrel sem kell keresni az egész dologban, amely nem asszonyi agynak szüleménye, már csak hiúsági okokból sem. A kissé teltebb idomú nő nagyon is jól tudja magáról, hogy még az asszonyi öltözékben jól fest, nadrágban erősen Mokány Bercire emlékeztetne, már pedig az asszonyi becsvágynak lehet sokmindenféle célja, de Mokány Berci nem, ez még sem!” (Nadrágszoknya modellek, *Pesti Napló*, 1911. február 26., pp. 38-39)

A cikk Violante álnevet használó szerzője a női nadrágot zsáknak titulálja, amely se nem kényelmes, se nem csinos. Az írásban a kultur fejlődési háttér valószínűleg a reformruházatra utal, amely során számos orvos és különböző egyesületek, szervezetek küzdött a női ruházat megreformálásáért, elsősorban a testi egészséget szem előtt tartva. Erre a kutató a korábbi fejezetekben már utalt. Emellett Violante kiemeli, hogy ez a *viselet* „nem asszonyi agynak a szüleménye, már csak hiúsági okokból sem”, tehát nem tekinti olyan divatnak, amelyet a nők készek lennének követni. Az idézet végén a (teltebb) nadrágos nőt Mokány Bercihez hasonlítja. Mokány Berci (vagy Mokány Berczi) az egyik legismertebb élclapi figura volt, akit dzsentriként, azaz birtokukat vesztett, gyakran hivatali vagy értelmiségi pályát választó nemesként mutatott be a *Borsszem Jankó* (Buzinkay 1988). Őt az élclap ápolatlan, harsány kismemesi figuraként jelenítette meg, aki nem vetette meg a kártyázást és a mulatozást. Violante a következőképpen folytatja: „...az asszonyi becsvágynak lehet sokmindenféle célja, de Mokány Berci nem, ez még sem!” Az az összehasonlítás erősen utal a különféle devianciákra, hiszen egy nőnek sem lehet feltett szándéka, hogy azonosuljon Mokány Bercivel, sem a külsőt (nadrág), sem a szokásokat illetőleg (alkohol és szerencsejáték).

A *Pesti Napló* ugyanakkor közölt pozitív hangvételű cikket is Poiretről, amelyben egy interjúját fordították magyarra.

„— Régi tervem valósul most meg, amikor a törökös nadrág-kosztüm végre hozzánk is elkerül. Ezt a feltétlenül higiénikus, ízléses és kényelmes divatot, azt hiszem, sikerül a hölgyekkel megkedveltetnünk s nagyon valószínű, hogy ez a legállandóbb divatok egyike lesz. A kétszárú szoknyát — mert ez lesz a nadrág-kosztüm neve — eleinte természetesen csak odahaza és az utcán fogják viselni a hölgyek, de remélem, hogy idővel az estélyi, sőt a báli toaettek is ilyen szabásúak lesznek. A hölgyek eddig azt akarták, hogy szoknyájuk alsó része minél szorosabban simuljon a lábaikhoz. E kívánságukat a kétszárnyú szoknya teljesíti leginkább, amennyiben mindkét láb bokáját fogja szorosan körül. A nadrágszoknyát többféleképpen lehet szabni, viselőiének ízlése szerint, hosszabb-rövidebb lehet a két szár.” – vélekedett a tervező (A kétszárú szoknya, *Pesti Napló*, 1911. január 3., p. 11).

Poiret a női nadrág megkedveltetésében reménykedett, amely később állandóvá válik a nők ruhatárában, nemcsak mint utcai, hanem mint báli ruházat is. A névtelen szerző írásának végén kiemelte, hogy Londonban egy színésznő selyemnadrágban jelent meg a színpadon, amelyet a közönség ízlésesnek és szépnek talált.

Poiret volt az első divattervező, aki divatbemutatót tartott Budapesten, egy európai turné keretében. A kollekció felvonultatására 1911 őszén került sor, ahol magas, vékony és szőke manökenek viselték a legújabb haute couture darabokat. A november 22-ei és 23-ai eseményt teltház fogadta, ahol Poiret körülbelül 30 percet beszélt az eleganciáról, az egyszerűségről és a női test felszabadításáról (Mészáros, 2017). Érdeemes kiemelni, hogy a lapok annak ellenére emelték be a női nadrágviselést a Poiret-ről szóló cikkek közé, hogy Budapesten nem vonultatott fel nadrágos modelleket.

A divatbemutató után a *Pesti Napló* közölt cikket az eseményről. Ebben Poiretet kártékony féregnek titulálja, Timur Lenkhez hasonlítva (mongol-türkomán fejedelem volt a 14. század végén, aki vérszomjas és kegyetlen hódító hírének örvendett) uralkodását Párizsban. A névtelen szerző felszólította a férjeket és apákat, hogy „*viharozzátok ki a lelketek legvéresebb dühét erre a Poiretre*” (A nagy mogul, *Pesti Napló*, 1911. november 3., p. 6), aki nadrágot ad a nőknek. A cikk további része felelegeti a krinolint, amelyet megtévesztőnek tart, a nadrághoz hasonlatosan. Ugyanakkor a nadrággal ellentétben, a krinolín egyfajta célt szolgált, amely szükségszerűnek bizonyult a nők öltözködésében. A cikkíró sorait azzal a következtetéssel

zárja, hogy ezek után végül mindegy, hogy a nők mit hordanak, mert a ruháik árát úgylis a férfiak fizetik majd meg.

Bard (2010) munkájában kiemeli a szexualitás kérdését, azaz azokat a vádakot, amelyekkel a nadrágos nőket illették. Bard véleménye szerint a vélt vagy valós homoszexualitás, aszexualitás és transzvesztitizmus összemosása az emancipáció egyes területeivel antifeminista véleményként könyvelhetőek el. Azaz azzal, hogy a lapok nadrágos nőket mutattak be, mint homoszexuális (vagy éppen aszexuális vagy transzvesztita) beilleszkedtek az antifeminizmus diktálta diskurzusba. A hazai lapok is pedzegették ezt a témát, természetesen összekötve a nadrágviselettel. A szexuális devianciák tekintetében a korpusz elsősorban a nők közötti szerelmet jelenítette meg. Több esetben is beszámoltak nőkről, akik férfiruhába öltözve csábítottak el más nőket. A szövegek szerint az elcsábított nők erkölcsösek, feddhetetlenek voltak, mindaddig, ameddig a másik nő meg nem rontotta őket:

„Ne higgye, hogy rossz leányka voltam. Ellenkezőleg. Hófehér volt a lelkem, csupa idealizmussal telve és szinte nem is álmodva arról, hogy annyi a bűn ezen a földön. Nem is voltam én hibásabban a szenvedélyben, amelynek a történetét most elmondom önnek; a tény az, hogy az én szakállas asszonyom visszaélt a bizalmunkkal: az enyémmel és atyáméval. Amikor megismerkedtünk C . . . kisasszonnyal, ezzel a férfinak látszó nővel, atyám és én nem is gyanakodtunk erre a titokzatos Faublasra.” (A szakállas asszony, Pesti Hírlap, 1902. november 24., p. 10)

A cikk végén a lány bevallja, hogy a „szakállas nő” szerelme tönkretette az életét. Amikor azonban esedezik neki, és bocsánatot kér, mert ilyennek „teremtett”, a feloldozást nyer a tönkretett nőtől, ugyanakkor a társadalomtól nem kapja meg ezt a feloldozást. Az ilyen típusú cikkekben a főszereplő végül önként vagy önkéntelenül cölibátust tanúsít az eset után.

A másik deviancia kategória a bűnözés, amely kiemelkedik a korpuszban. A hazai lapok néhány esetben megpróbálták beállítani ezeket a nőket bűnözőként. Így olyan cikkek jelentek meg, ahol a nő valamiféle törvénytelenséget követ el és az írás pedig kiemeli a nadrág jelentőségét, annak ellenére, hogy a ruhadarab nem játszik szerepet az eseményekben. Ez a mód hasonló ahhoz, mint amit Bard (2010) emel ki a munkavégzés kapcsán. A bűnöző nőket megpróbálják úgy negatív színben feltüntetni, hogy a ruházat fontos szerepet kapjon. Így az olvasó összeköti a női nadrágot a bűnözéssel. Erre mutat példát a következő cikk:

„A tolvajbanda olyan jól volt szervezve, hogy még Bécsben is voltak tagjai, akik az innen küldött lopott árukat Bécsben értékesítették. Eddig Budapesten a

tolvajbandának tizenhárom nőtagjait és két férfitagját tartóztatta le a rendőrség. Egyszersmind intézkedése folytán a bécsi rendőrség letartóztatta Wuts Marit és ennek testvérét Karolint, akik szintén a tolvajbandához tartoztak. A letartóztatott nők között van egy Stein Ida nevű fiatal leány is, továbbá egy Biczikli Mari gúnynéven ismeretes nő, a fővárosban eléggé ismert kétes hírű alak, aki a reggeli órákban gyakran volt látható, amint férfi nadrágban és férfi biciklin kerekedett végig az Andrásy-úton.” (Leányok tolvajbandája, Pesti Hírlap, 1898. július 26., p. 7)

Az idézet kiemeli, hogy bűnbandában követték el a lopást. Továbbá kiemelendőnek tartom, hogy a cikk csak a nőket nevezi meg, a férfi elkövetők teljes anonimitást élveznek. A cikk emellett számszerűsítve közli, hogy sokkal több nőt tartóztattak le, mint férfit.

A következő bekezdésekben a morális pánik kapcsán is hozok példákat. Ahogy Cohen (2000) kiemelte, a morális pánik során a média előszeretettel emeli ki az agressziót, még akkor is, ha a valós események nem ezt tükrözik. Természetesen nem áll módomban igazolni, hogy a női nadrág által kirobbant utcai verekedések valóban megtörténtek-e, mindenesetre a hazai lapok előszeretettel osztottak meg ilyen cikkeket.

A fizikai konfrontáció két módon is megjelent a korpuszban, összesen 22 ilyen cikket található a korpuszban. Az esetek két részre különülnek el, az egyik amikor a nadrágot viselő nők mutatnak valamiféle agresszivitást, a másik pedig az, amikor a közeg viszonyul agresszívan a nadrágot viselő nőkhöz.

Az elsőre példát mutat a *Pesti Napló* 1909-es cikke, amelyben egy New York-i szüfrazsett gyűlésről tudósítanak. Az eset szerint a nők a város egyik utcáján gyülekeztek és a szavazati jogért tüntettek. *„Minden nő vitt magával egy, csomagot, amelyben papiros pépből való szivar volt; a szivart szét lehetett nyitni s belsejében ez a fölírás volt: Votes for women! (Szavazójogot a nőknek!); A hölgyek öt centjével árulták az el nem szívható szivarokat, de nagyon keveset tudtak eladni.”* (A feministák tüntetése, *Pesti Napló*, 1909. augusztus 1., p. 10). A cikk a sikertelen eladói szándékkal mutatja azt, hogy a nők szavazati jogával sem értenek egyet a járókelők, hiszen nem fogadják el a „szavazójogot a nőknek!” feliratú szivart. A nők tüntetését a tömeg egyre nehezebben viseli, és bekiabálásokkal próbálják zavarni a beszédeket. A cikk a megakasztott esemény után újra a szivart hangsúlyozza: *„Közben sikerült nekik néhány börzeügynökre ráerőszakolni egy propaganda-szivart, de olyan börziáner is akadt, akinek nem volt kedve érdeklődni és inkább megfutott. Egy, hölgy üldözőbe vette és folyton kiabált utána:*

— *Ne féljen! Nem haragszom meg! Csak asszony vagyok!*” (A feministák tüntetési, *Pesti Napló*, 1909. augusztus 1., p. 10.)

Az írás kihangsúlyozza a nők szavazati jogát követelő nő elől menekülő férfit. A helyzetet a nő megjelenítésével fokozza, amikor kihangsúlyozza, hogy ő „csak” egy asszony, ezzel is mutatva, hogy a szavazati jogra nem érdemes.

A másik eset, amikor a nadrágot viselő nőket veszik üldözőbe, a nők megfutamodását mutatja be: *„A nadrágszoknyás hölgynek futva és megtépázva kellett menekülnie a Schwapzenberg-térre, ahol kocsiba ugrott és eltűnt az üldöző tömeg szemei és öklei elől.”* (Megcenzurázott szoknyanadrág, *Pesti Hírlap* 1911. március 7., p. 8). Ahogy Jeanette és Robert Lauer (1980) kifejtette, a nők semmiképpen sem nyerhetnek, bármelyik „utat is választják”, az ebben az esetben is érvényes, a lapok azt sem tudják elfogadni, ha a nadrágot viselő nők kiállnak a jogaikért és azt sem, ha megfutamodnak.

Cohen (2000) a kritériumok során kiemelte az előrejelzéseket, amelyet kiegészítettem. Ezekre mutatnak példát az alábbi idézetek. Hivatalos személy esetén a kutatás során 46 cikket találtam. A hivatalos személyek között lehetnek orvosok, rendőrök, jogi személyek. az alábbiakban egy orvos megkérdezését mutatom be: *„A párizsi nők elhatározták, hogy eltörlik a bicikli-nadrágot, mert... egészségtelen. Legalább így nyilatkoztak az orvosok, akiket véleményadásra szólítottak föl.”* (A nadrág, *Pesti Hírlap*, 1902. november 3., p. 7) Az idézet jól mutatja, hogy az orvosok hozzáértő személyként tűnnek fel és valamiféle markáns véleményt fogalmaznak meg a témával kapcsolatban.

A másik előrejelzést a korpusz alapján különítettem el. Ezek a cikkek egy elképzelt, távoli jövőt mutatnak be, összesen 44 ilyen cikket találtam. Az alábbi idézet példát ezt példázza:

„Nem nehéz kitalálni, hogy a szerző a jövő viszonyait festi a nőmozgalom szempontjából. Akkorra már a két nem teljes egyenlőjogúságát a legapróbb részletekig megvalósították, még a ruhájuk is egyenlő. Mind a férfiak, mind a nők török divat szerint öltözködnek, bő nadrágot és turbánt hordanak. A csók az egészség szempontjából tilos; a rokonok, barátok, sőt még a szerelmesek is csak kezetszorítanak, mint két jóbarát, ha hosszabb idő múlva találkozik. A legszebb azonban, hogy milyenek képzele a szüfrazsett a házasságot 2013-ban. A konyhában a férfi és a nő együtt, vagy fölváltva serénykedik és ott is teljesen egyenlőjogu. Mind a kettő egyformán mosogatja az edényt, súrolja a padlót, porolja ki és kefélik le a bútort. A technika fejlődése következtében természetesen mindent tökéletesebben és

kényelmesebben csinálnak, mint manapság. Csak elindítják a gépet, mely elvégzi helyettük a házi teendőket. Cselédre sincs szükség 2013-ban.” (A jövő egy szüffrazsett szemüvegén át, *Budapesti Hírlap*, 1913. szeptember 7., p. 1)

Az idézet egy előadás történetét vetíti ki, amely során a jövő egy szüffrazsett elképzelései szerint történik. A szerző szerint ebben a jövőben megvalósul a teljes egyenjogúság, a két nem egyformán öltözködik. A szerelem és a testiség teljesen eltűnik. A cikk a nők elférfiasodását és a családi élet megváltozását, illetve az ezektől való félelmet mutatja meg. Ez utóbbi téma markánsan kiemelődik, hiszen a szerző részletesen sorolja, hogy az, ami eddig női munkának számított, hogyan oszlik meg egy elképzelt jövőben, ideértve a mosogatást, a sepregetést és a portörölést.

Végül, de nem utolsósorban Cohen (2000) kiemeli a szimbolizáció kérdését. Ahogy már korábban említettem, kulcsszavas kereséssel néztem át a korpuszt. A folyamat során 20 olyan cikket találtam, amely a nadrágot szimbólumként mutatja be. A nadrág a korpuszban többféle szimbolikát is mutat, egyfelől azonosítják, mint az egyenlőség szimbóluma, a férfiassággal, a szabadsággal és az egyenlőségért folytatott küzdelemmel és a hatalommal. Ezzel párhuzamosan, mint dichotóm pár, megjelenik benne a szoknya, mint szimbólum is, amelyet a női gyámoltalanság és a maradiság szimbólumaként jelenik meg a korpuszban. Ez az eredmény egyezést mutat Jeanette Lauer és Robert Lauer (1980) eredményeivel, akik a nadrágot szintén a férfiasságot megjelenítő ruhadarabként aposztrofálták, a szoknyát pedig a régi értékek képviselőjének. Bard (2010) saját kutatása során azt találta, hogy a nadrág egyfelől a férfiasság, másrészt a szabadság szimbólumaként jelenik meg. Az alábbiakban példát hozok ezekre a szimbólumokra.

„Nem a férfi akarja a nőről a szoknyát letépni, hanem maga a nő. A nadrágba vágyakozik, még pedig egészségbeli okokból. Igazi nadrágba, nem abba a szimbolikusba, amely eddig is rajta volt, ha ő az úr a háznál.” (A nadrág, *Pesti Hírlap*, 1896. december 17., p. 9).

A *Pesti Hírlap* cikke az egészséghez társítja a vágyat arra, hogy a nők nadrágot viseljenek. A nadrág, mint szimbólum itt a „ki az úr a háznál” szólás-mondásra épít, azaz a hatalom jelképeként deklarálja.

„A nadrágapostolok tévednek ugyan, ha azt hiszik, hogy a nő nadrágban egyenlő a férfival, de az kétségtelen, dolog, hogy közelebb van hozzá.” (A függő nadrág, *Pesti Hírlap*, 1897. július 7., p. 6).

A *Pesti Hírlap* egy másik cikkében a nadrág, mint egyenlőség jelenik meg, ugyanakkor a szerző mégis kifejti, hogy ez az egyenlőség csak azok szemében létezik, akik támogatják a női nadrágviseletet. Ez a cikk ezáltal szintén példát mutat az antifeminista nézetekre.

„Ilyen játékszer a reformruha is, amelyről hallani legalább hallott mindenki. Ez is csak szimbólum vagyis nagy gyermekek számára való csecse-becse.” (A reformhölgy, *Pesti Napló* 1902. november 9., p. 17).

A harmadik idézet a *Pesti Napló* hasábjain jelent meg. A csupán szignóval ellátott cikk infantilizálja a reformruházat és köztük a nadrág kérdését, azzal, hogy gyerekek számára készült tárgyhoz hasonlítja.

A szimbolizációhoz sorolja Cohen (2000) azokat az interjúkat, amelyeket a csoport egy-egy tipizált szereplőjével készítene. Erre mutat példát az alábbi idézet:

„A beszélgetés során szó esik a mennyei birodalom asszonyainak társadalmi szerepéről, s Ya-Men-Kin asszony bájos mosolygás közt így felel a föltett kérdésre: — Azt hiszik önök, uraim, hogy szavazati jog nélkül az asszonynak semmi hatalma, semmi befolyása nincsen a maga hazájában! A chinai nők nem vágnak arra a dicsőségre, hogy választók lehessenek. Különben is a közoktatás nálunk még nem annyira fejlett, hogy ilyen jogokra egyáltalán igényt támaszthatnánk. A chinai előkelő családok leányait ez idő szerint erre hivatott tanítómesterek nevelik, akiknek bizonyára nem jut eszükbe, hogy tanítványaikat a feminista elvekkkel megismertessék, ami szinte forradalmi cselekedet-számba menne. Igaz ugyan, hogy a mai nevelési módszert nálunk is sokan elégtelennek találják, de nők részére felsőbb iskoláink még nincsenek.”
(Londoni levél, *Pesti Hírlap*, 1911. május 16., p. 35)

Az idézet egy kínai orvosnővel készült interjú részletét mutatja be. A példa jól mutatja, hogy habár felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, mégis a cikk az emancipáció különböző területeit veti el általa. A választójogot, az oktatást és a különböző (reform) eszméket teljesen elveti, kijelentve, hogy a nők nem is vágyhatnak ilyen dicsőségre.

Az alábbi diszkusszió jól mutatja, hogy a női nadrágviselet, nemcsak kapcsolódott az emancipáció egyes területeihez, hanem központi szerepet is játszott. Ezt megerősíti az is, hogy a korpuszként választott lapok (*Budapesti Hírlap, Pesti Hírlap és Pesti Napló*) egyaránt foglalkozott a témával, azaz Bard (2010) kiemelésében, nem számít a lap szellemi irányultsága vagy elköteleződése. A diszkusszióban megtalálhatóak a válaszok a feltett kérdéseimre és

hipotéziseimre, azonban disszertációm ezeket összefoglalásával és rövid megválaszolásával zárom, amit a következő bekezdés mutat.

- Hogyan jeleníti meg a korabeli sajtó a nők nadrágviseletét?

A sajtó a megjelenített cikkek több mint a felében negatív véleménnyel viseltetett a női nadrág tekintetében, ezt alátámasztja a 2. ábra.

- A sajtó szerint a nők milyen alkalmakor és társadalmi nyilvánosság mely terein viseltek nadrágot?

A sajtó a nőtörténeti áttekintésben felvázolt terek mindegyikét összekötötte a női nadrágviselet lehetőségével. Ezek közül a sport és a munkavégzés emelkedett ki a szakirodalom szerint, ugyanakkor azt találtam, hogy más területeket is összekötöttek velük, mint például az előadóművészet.

- Milyen területen értékeli pozitívnak a női nadrágviselet lehetőségét a lapok?

A lapok a fizikai munkavégzés tekintetében pozitívabban nyilatkoznak, mint a szellemi munkavégzésnél, azonban e mögött állhat Bard (2010) azon feltételezése, hogy elrettentő példaként ábrázolják azt. Szintén Bard (2010) mondja, hogy a tenisz elfogadottsága magas, ezzel szemben itthon ez kevésbé reprezentált téma. Ugyanakkor azt találtam, hogy az egészség esetében pozitívként értékeli a női nadrágviseletet.

- Kiemelkedik Párizs dominanciája a női nadrágviselet esetében?

Igen, egyértelműen kiemelkedik a francia divat dominanciája ebben a témában. A legtöbb esetben Párizshoz (39%) kötik a lapok a női nadrágviseletet, ugyanakkor London (35%) említése is magas.

- Beszélhetünk morális pánikról a sajtó részéről?

Igen, a női nadrágviseletről szóló cikkek eleget tesznek a Cohen (2000) által meghatározott kritériumoknak. Ez alapján úgy vélem, hogy a női nadrágviselet morális pánikot váltott ki a sajtóban.

- Megjelennek devianciatípusok a női nadrágviseletről szóló cikkekben?

Igen, az összes deviancia kategória (Rosta, 2007) megjelenik, ezek közül elsősorban a szexuális deviancia és a bűnözés emelkedik ki.

7 A disszertáció jelentősége és felhasználhatósága

A disszertáció elméleti alapjai a nőtörténetben, sajtótörténetben, divattörténetben, devianciaelméletben gyökereznek. A kutatás a kommunikáció irányából vizsgálta meg a női nadrágviseletet azzal, hogy a korabeli sajtót elemezte. A disszertáció témája illeszkedik a női nadrágviseletről szóló szakirodalomba. Az írás legnagyobb eredménye, hogy ezen kutatók más tudományterületi megközelítésű (mint szociológia vagy politikatörténet) munkáit kvantitatív kutatással támasztotta alá és egészítette ki. Ide tartozik az, hogy a női nadrágviseletet illetően nemcsak a sport vagy a munka kérdése került előtérbe, hanem más olyan emancipációt érintő kérdések is, mint a szavazati jog vagy az oktatás. A szakirodalmak továbbá kiemelik a szexuális deviancia kérdését, amelyet kutatásommal nem csak igazoltam, hanem kibővítettem a többi deviancia kategória elemzésével is. A morális pánik vizsgálata során már korábban felmerültek olyan kezdeményezések, amelyek egyfelől történeti, másrészt nőtörténeti kontextusban helyezkednek el, mint a boszorkányság kérdése a kora újkorban. Disszertációm egy új területet vont be az öltözködést érintő kutatásokba. A morális pánik médiakritériumait sikeresen igazoltam és többek között alátámasztottam a szimbólumokkal kapcsolatos feltevéseket, szintén kvantitatív eredményekkel.

A kutatás mind elméleti, mind módszertani szempontból hasznosítható olyan egyéb ruhadarabok vizsgálata során, amely valamilyen társadalomtörténeti változással áll kapcsolatban. Példaként ide lehet sorolni a fűzőt vagy a fehérnemű változásait.

8 Irodalom

8.1 A felhasznált sajtóorgánumok jegyzéke

Budapesti Hírlap

Pesti Hírlap

Pesti Napló

Magyar Ujság

Az Ujság

8.2 Szakirodalom

- Acsády, J. (1999). A magyarországi feminizmus a századelőn. In L. Püski, L. Tímár, & T. Valuch (Eds.), *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. I. kötet.* (pp. 295-311). KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi tanszék.
- Acsády, J. (2017). Ipari munkásnők Magyarországon. Közelítések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához. *Múltunk*, 17(2), 25-52. <http://real.mtak.hu/id/eprint/94746>
- Acsády, J. (2020). „Tisztelt Nagysád!” Társadalmi kapcsolatok és nyomtatott periodikák jelentősége a magyar feminista mozgalomban a századelőn A Nő című folyóirat szerkesztői levelezése nyomán. *Per Aspera Ad Astra*, 7(2), 25-52. https://openarchive.tk.mta.hu/436/1/Acsady%202020_%20Per%20Aspera%20Ad%20Astra.pdf
- Acsády, J., & Mészáros, Zs. (2016). Feminizmus a fővárosban és vidéken a múlt századelőn. In J. Pap & Á. Tóth (Eds.), *Vidéki élet és társadalom Magyarországon* (pp. 486-501). Hajnal István Kör & Társadalomtörténeti Egyesület.
- Adler, F., W. Mueller, G. O., & Laufer, W. S. (1991). *Criminology*. McGraw-Hill.
- Ambrus, P. (1985). *Alkohol az életmódban (Egy szegénytelep élete)*. Művelődéskutató Intézet.
- Ambrus, Z. (2008). *A deviancia szociológiája*. Státus Kiadó.
- Anderson, B. (2006). *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan Kiadó.
- Anderson, M. (1980). *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*. Macmillan.
- Andorka, R. (2006). *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó.
- Antal, L. (1976). *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető Könyvkiadó.
- Arcanum. <https://www.arcanum.com/hu/>
- Babbie, E. (2017). *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó.
- Babcock, B. (1978). *The Reversible World: Symbolic Inversion in Art and Society*. Ithaca.
- Bajomi-Lázár, P. (2018). Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 18(4), 61-79. https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/04_manipulale_a_media.pdf Letöltés: 2023.08.21.
- Bakhtin, M. (1996). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. University of Texas Press.
- Bakó, T. (1992). *Öngyilkosság és öngyilkossági kísérlet. Adatok és tények*. Animula.
- Bakos, F. (1989). *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó.
- Balfour, L. C. (1877). *Women Worth Emulating*. American Tract Society.
- Balogh, K. (1880). Megszokás bizonyos mérgek iránt. *Természettudományi Közöny*, 12(130), 237-238.
- Banks, J. A., & Banks, O. (1964). *Feminism and Family Planning in Victorian England*. Liverpool University Press.
- Bard, C. (2010). *Une Histoire Politique de Pantalon*. Seuil.
- Barla-Szabó, J. (1913). A morphinizmus. *Uránia*, 14(12), 492-494.
- Báró Randvanszky, B. (1879). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és a XVII. században*. Franklin Társulat.
- Barthes, R. (1967). *Système de la Mode*. Seuil.
- Barthes, R. (1982). Az öltözködés története és szociológiája (ford. klaniczay Gábor). In G. Klaniczay (Ed.), *Divatszociológia I* (pp. 106-121). Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Bartlett, F. C. (1985). *Az emlékezés*. Gondolat Kiadó.

- Baudrillard, J. (1993). *Symbolic Exchange and Death*. SAGE.
- Baumgartner, J. (2012). *You are What You Wear: What your Clothes Reveal about You*. Da Capo Lifelong Book.
- Beck, A. T. (1999). *A szorongásos zavarok és fóbiák kognitív szemlélete*. Animula Kiadó.
- Becker, H. S. (1963). *Outsiders; Studies in the Sociology of Deviance*. Free Press.
- Beeghley, L. (2003). *Homicide: A Sociological Explanation*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Berelson, B. (1952). *Content Analysis*. Free Press.
- Black, P. (2018). *Minorities and Deviance: Coping Strategies of the Power-poor*. Rowman & Littlefield.
- Bódy, Z. (1999). A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. *Századvég: Új folyam*, 4(15), 39-57.
- Bognár, B. (2010). Tömegmédiá, manipuláció, közösség. *Vigilia*, 11(75), 814-822. https://vigilia.hu/pdfs/Vigilia_2010_11_facsimile.pdf#page=12
- Borgos, A. (2013). *Nemek között*. Noran Libro Kiadó.
- Boucher, F. (1965). *Histoire du Costume en Occident de l'Antiquité à nos Jours*. Flammarion.
- Boucher, F. (1973). *20,000 Years of Fashion: The History of Costume and Personal Adornment*. Harry N Abrams.
- Bourdieu, P., & Bourdieu, P. (1978). Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése* (pp. 151-165). Gondolat Kiadó.
- Braude, B. (1976). Séverine, Écrivain de Combat. *Nineteenth-Century French Studies. A Conversation in the Discipline*, 4(3), 404-412.
- Braudel, F. (1967). *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*. A. Colin.
- Braudel, F. (1982). Az öltözködés és a divat (ford. Szabolcs Katalin). In G. Klaniczay (Ed.), *Divatszociológia II* (pp. 93-114). Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Broby-Johansen, R. (1969). *Az öltözködés története*. Gondolat Kiadó.
- Brouwer, M., Clark, C. C., Gerbner, G., & Krippendorff, K. (1969). The Television Word of Violence. In Baker, R. K. & Ball, S. J. (Eds.), *Mass Media and Violence: A Report to the National Commission on the Causes and Prevention of Violence* (pp. 311–339, 519–591). Wahington, DC Government Printing Office.
- Buda, B. (1992). *Az alkoholológia új távlatai*. Alkoholizmus Elleni Bizottság.
- Buda, B. (2001). *Az öngyilkosság* (2nd ed.). Animula.
- Buda, B. (2002). *Szexuális viselkedés*. Animula Kiadó.
- Buzinkay, G. (1983). *Borsszem Jankó és társai*. Corvina Kiadó.
- Buzinkay, G. (1988). *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek...A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Magvető Kiadó.
- Buzinkay, G. (2008). *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Corvina Kiadó.
- Buzinkay, G. (2008). *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Corvina Kiadó.
- Buzinkay, G. (2016). *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer.
- Buzinkay, G., Kókay, G., & Murányi, G. (1994). *A magyar sajtó története*. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége.
- Calculator Academy <https://calculator.academy/sorensen-index-calculator/>
- Calvi, G. (Ed.). (1992). *Barocco al Femminile*. Laterza.
- Censor (1886). *Nem illik! Útmutató a társadalmi érintkezésben...* [S.l.] : [S.n.].
- Chandler, D. (2002). *Semiotics: The Basics*. Psychology Press.

- Cloward, R. A., & Ohlin, L. E. (1961). *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. Routledge-Paul.
- Cohen, A. K. (1955). *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. Free Press.
- Cohen, S. (1972). *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. Blackwell.
- Cohen, S. (2000). Ifjú szörnyetegek. A modok és a rockerek megteremtése. *Replika*, 40(3), 49-65. http://replika.hu/system/files/archivum/replika_40-03_cohen.pdf
- Conrad, C. (2005). „Társadalom” helyett „kultúra”? A kulturális fordulat a történettudományban. *Magyar Lettre Internationale*, 3(58), 65-57.
- Corbin, J., & Strauss, S. (2015). *A kvalitatív kutatás alapjai. A Grounded Theory elemzési módszer technikája és eljárásai*. L'Harmattan Kiadó.
- Coster, W. (2001). *Family and Kinship in England, 1450-1800*. Longman Publishing Group.
- Crane, C. (2000). *Divided Lives: The Untold Stories of Jewish-Christian Women in Nazi Germany*. St. Martin's.
- Cunnington, C. W. (1937). *English Women's Clothing in the Nineteenth Century*. Courier Corporation.
- Cunnington, C. W. (1941). *Why Women Wear Clothes*. Faber & Faber.
- Cunnington, C. W. (1954). *Handbook of English Costume in the Sixteenth Century*. Faber & Faber.
- Cunnington, C. W., & Cunnington, P. (1951). *The History of Underclothes*. M. Joseph.
- Cunnington, C. W., & Cunnington, P. (1952). *Handbook of English Mediaeval Costume*. Faber & Faber.
- Cunnington, C. W., & Cunnington, P. (1957). *Handbook of English Costume in the Eighteenth Century*. Faber & Faber.
- Cunnington, C. W., & Cunnington, P. (1963). *Handbook of English Costume in the Seventeenth Century*. Faber & Faber.
- Cunnington, C. W., & Cunnington, P. (1966). *Handbook of English Costume in the Nineteenth Century*. Faber & Faber.
- Cunnington, C. W., Cunnington, P., & Beard, C. (1976). *A Dictionary of English Costume*. Adam & Charles Black
- Czingel, Sz. (2020). *A női test alakváltozatai*. Jaffa Kiadó.
- Csabai, M. (2002). A test felöltöztetése. A szépség, a divat és az önmegjelenítése összefüggései. In M. Csabai & F. Erős (Eds.), *Test-beszédek* (pp. 84-119). Új Mandátum.
- Császi, L. (2003). *Tévéeország és morális pánik*. Új Mandátum Kiadó.
- Császi, L. (2004). Az egészségnevelés reprezentációja a médiában. *Médiakutató*, 5(4), 7-22. https://mediakutato.hu/cikk/2004_04_tel/01_az_egeszsegneveles_reprezentacioja Letöltés: 2023.08.21.
- Dandré-Bardon, M. F. (1772). *Costume des Anciens Peuples*. Charles-Antoine Jombert.
- Davenport Adams, W. A. (1878). *Women of Fashion and Representative Women in Letters and Society: A Series of Biographical and Critical Studies*. Tinsley Brothers.
- Davenport Adams, W. A. (1880a). *Stories of the Lives of Noble Women*. T. Nelson.
- Davenport Adams, W. A. (1880b). *Woman's Work and Worth in Girlhood, Maidenhood, and Wifehood: With Hints on Self Culture and Chapters on the Higher Education and Employment of Women*. J. Hogg.
- Davenport Adams, W. A. (1884). *Celebrated Englishwomen of the Victorian Era*. F.V. White & Co.
- Davenport Adams, W. A. (1895). *Child-life and Girlhood of Remarkable Women. A Series of Chapters from Female Biography*. E. P. Dutton & Co.
- Davenport Adams, W. A. (1903). *Celebrated Women Travellers of the Nineteenth Century*. E. P. Dutton & Co. <http://www.archive.org/details/celebratedwoment00adamrich> Letöltés: 2023.08.17
- Davenport, M. (1948). *The Book of Costume*. Crown Publishers.

- Davenport, W. A. (1865). *Famous Beauties and Historic Women: A Gallery of Croquis Biographiques*. C. J. Skeet.
- Davis, F. (1992). *Fashion, Culture and Identity*. The University Chicago Press.
- De Gmeline, P. (2002). *La Duchesse d'Uzès*. Perrin.
- de Goncourt, E., & de Goncourt, J. (1903). *La Femme au XVIII-ième siècle*. Flammarion.
- De Young, J. (2014). Representing the Modern Women: The Fashion Plate Reconsidered (1865-1875). In T. Balducci & H. Belnap Jensen (Eds.), *Woman, Femininity and Public Space in European Visual Culture* (pp. 97-115). Ashgate Publishing.
- Díaz Sánchez, P., & Domínguez Prats, P. (1988). *Las Mujeres en la Historia de España. Siglos XVIII-XX*. Instituto de la Mujer.
- Divatszociológia I.* (1982). G. Klaniczay (Ed.), Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Divatszociológia II.* (1982). G. Klaniczay (Ed.), Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Dobszay, T., & Fónagy, Z. (2015). Magyarország társadalmá a 19. század második felében. In A. Gergely (Ed.), *Magyarország története a 19. században* (pp. 397-459). Osiris Kiadó.
- Domanovszky, E. (1979). *Korok ruhái*. Corvina Kiadó.
- Donkó, E. (1992). A hazai drogproblémák a századfordulótól a második világháborúig. In J. Gerevich & A. Veér (Eds.), *A kábítószer kihívása*. Gondolat Könyvkiadó.
- Douglas, M. (2000). *Natural Symbols: Exploration in Cosmology*. Routledge.
- Douglas, M. (2002). *Purity and Danger*. Routledge & Kegan Paul.
- Dózsa, K. F. (1989). *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Gondolat Könyvkiadó.
- Dózsa, K. F. (2014). *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó.
- Du Gay, P., Hall, S., Janes, L., Mackay, H., & Negus, K. (1999). *Doing Cultural Studies: The Story of the Sony Walkman*. Sage Publications.
- Duby, G. (2000). *Folytonos történelem*. Napvilág Kiadó.
- Durkheim, É. (2000). *Az öngyilkosság: Szociológiai tanulmány*. Osiris Kiadó.
- Durkheim, É. (2001). *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris Kiadó.
- Durkheim, É. (2013). *Les Règles de la Méthode Sociologique*. Pr. Univ. de France.
- Dynes, W. R. (1990). *Encyclopedia of Homosexuality*. Saint James Press.
- Egy pesti arszlán (1898). *A pesti művelt társalgó*. Magvető Kiadó.
- Ék, E. (1994). *Magyarországi viseletek: a honfoglalástól napjainkig*. Littoria Könyvkiadó.
- Ekman, P. (2007). *Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional life* (2nd ed.). St. Martin's Griffin.
- Entwistle, J. (2000). *The Fashioned Body: Fashion, Dress, and Modern Social Theory*. Polity Press.
- Eőry, G. (2017). A kaszinók elterjedése Magyarországon. *Századok*, 151(4), 809-842. https://epa.oszk.hu/03300/03328/00025/pdf/EPA03328_szazadok_2017_04_809-842.pdf Letöltés: 2023.03.14.
- Erdős, Á. (2018). Kábítószer-élvezet és -függőség Magyarországon a 19. század végétől a második világháború kirobbanásáig. *Magyar Rendészet*, 18(3), 75-91. <http://real.mtak.hu/id/eprint/117085>
- Evans, R. J. (1976). *The Feminist Movement in Germany, 1894-1933*. Sage Publications.
- F. Dózsa, K. (1999). Párizs- Bécs - Budapest I. *Magyar iparművészet*, 1(2), 22-29.
- F. Dózsa, K. (2014). *"Megbámulni és megbámultatni": viselettörténeti tanulmányok*. L'harmattan.

- F. Dózsa, K. (2016). A viselettörténet története. In K. F. Dózsa, J. A. Szatmári, & E. V. Vér (Eds.), *Divat, egyén, társadalom* (pp. 11-35). ELTE Eötvös Kiadó.
- F. Dózsa, K. (2016). Bevezetés. In K. F. Dózsa, J. A. Szatmári, & E. V. Vér (Eds.), *Divat, egyén, társadalom: A Divattörténeti Tudományos Konferencia Tanulmánykötete* (pp. 7-9). ELTE Eötvös Kiadó.
- Fabó, K. (1980). *Értékváltozások a 19. század második felében. Kísérlet a kor társadalmi értéktudatának rekonstruálására – erkölcsi és illemtankódexek alapján.* MTA Szociológiai Kutatóintézet Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye.
- Fábri, A. (1999). *A nő és a hivatása. Szöveggyűjtemény a nőkérdés magyarországi irodalmából 1777–1865.* Kortárs Kiadó.
- Fábri, A. (2001). *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798-1935).* Mágus.
- Fábri, A. (2006). *A nő és a hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből.* Kortárs Kiadó.
- Fehér, I., & Lappints, Á. (1999). *Pedagógiai fogalomtár.* Comenius.
- Fogg, M. (2013). *Fashion: The Whole Story.* Prestel Pub.
- Fogg, M. (2015). *A ruha: 1000 ötlet, ami örökre megváltoztatta a divatot.* Corvina.
- Fohlen, C. (1982). A nő a társadalomban. *Világtörténet*, 1, 85-118.
- Foley, C. A. (1893). Fashion. *The Economic Journal*, 3(11), 458. <https://doi.org/10.2307/2955695>
- Foucault, M. (1998). A diskurzus rendje. In G. Romhányi Török (Ed.), *A fantasztikus könyvtár - Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk* (pp. 50-74). Pallas Stúdió.
- Foucault, M. (1999). *A szexualitás története. A gyönyörök gyakorlása. II.* Atlantisz Kiadó.
- Frevert, U. (1986). *Frauen-Geschichte: Zwischen bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit.* Suhrkamp.
- Fülemile, Á. (1991). Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia*, 102(1-2), 50-77.
- Gáspárné Dávid, M. (1924). *A divat története: erkölcsök, szokások, viseletek.* Pantheon Irodalmi Intézet.
- Géring, Z. (2014). Tartalomelemzés: a virtuális és a „valós” világ határán. *Kultúra és Közösség*, 5(1), 9-24. <http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2014/1/03.pdf> Letöltés: 2023.08.21.
- Gleadle, K. (2001). *British Women in the Nineteenth Century.* Palgrave.
- Goffman, E. (1981). *A hétköznapi élet szociálpszichológiája.* Gondolat Könyvkiadó.
- Good, D. F., Grandner, M., & Maynes, M. J. (Eds.). (1994). *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 19. und 20. Jahrhundert.* Böhlau.
- Goode, E., & Ben-Yehuda, N. (1994). *Moral Panics: The Social Control of Deviance.* Blackwell.
- Gönczöl, K., Kerezsi, K., Korinek, L., & Lévay, M. (2016). *Kriminológia – Szakkriminológia.* Wolters Kluwer.
- Grand-Carteret, J. (1887). *La femme en Allemagne.* Louis Westhauser.
- Gyáni, G. (1973). *Család, háztartás és a városi cselédség.* Magvető.
- Gyáni, G. (1999). *Az utca és a szalon.* Új Mandátum Kiadó.
- Gyáni, G. (2005). Elmélet és források. Válasz Font Máriának. *Jelenkor*, 48(5), 542. <https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/782/elmelet-es-forrasok> Letöltés: 2023.08.21.
- Gyáni, G. (2006). *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában.* Corvina Kiadó.
- Gyáni, G. (2006). Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató*, (1). https://mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavaszi/04_sajtotortenet/ Letöltés: 2023.08.27.
- Gyáni, G. (2007). *Relatív történelem.* Typotex.

- Györy, Cs. (2016). Címkezéselméletek. In A. B. Borbíró, K. Gönczöl, K. Kerezsi, & M. Lévy (Eds.), *Kriminológia: bűnözésmagyarázatok* (pp. 175-176). Wolters Kluwer.
- Habermas, J. (1999). *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Osiris Kiadó.
- Hadas, M. (2002). A gymnastica, avagy „a fiatalsági öröm köntösebe burkolt munka”. Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához. *Korall*, 3(7-8), 15-33.
- Hadas, M. (2003). *A modern férfi születése*. Helikon Kiadó.
- Hajnóczi, J. (1913). A Magyar Tudományos Akadémia Törvénytárunkban. *Akadémiai Értesítő*, 24(1), 62-77.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications.
- Hall, S. (2005). *Culture, Media, Language*. CCCS.
- Harrison, K. (2014). Fashion. In R. Atkinson (Ed.), *Shades of Deviance*. Routledge.
- Hebdige, D. (1987). The Formation and Currency of a Vestimentary Stereotype: The Sans-culotte in Revolutionary France. In W. Parkins (Ed.), *Fashioning the Body Politic: Dress, Gender, Citizenship* (pp. 187-228). Berg.
- Heller, M., & Rényi, Á. (2000). A nyilvánosság kommunikáció-elméleti megközelítéseiről. A nyilvánosságfogalom differenciálódása az új elméletekben, kommunikációkutatás és szociológia határán. In *Kommunikáció II. General Press Kiadó*.
https://etr.mome.hu/ETR/Dokumentumtar/FileDownload?file_id=3546 Letöltés: 2023.08.21.
- Hernádi, M. (1982). *Tárgyak a társadalomban*. Kozmosz.
- Hirschi, T. (1967). *Delinquency Research: An Appraisal of Analytic Methods*. Free Press.
- Holmes, R. (1688). *The Academy of Armory*. Chester.
- Hope, T. (1908). *Costumes of the Ancients*. William Miller.
- Hoppál, M., Nagy, A., & Szemadám, G. (2010). *Jelképtár*. Helikon Kiadó.
- Horánszky, N. (1959). *Schwartzter Ferenc és Schwartzter Ottó jelentősége a magyar pszichiátria történetében*. Orvostörténeti közlemények, 15-16, 81-107.
- Horváth, Z. (1974). *Magyar századforduló*. Gondolat Kiadó.
- Höllrigl, J. (1938). *Régi magyar ruhák*. Officina Nyomda és Könyvkiadó Vállalat.
- Hunt, A. (2007). A „morális pánik” és a morális nyelv a médiában. In R. Angelusz, R. Tartos, & T. Terestyéni (Eds.), *Média, nyilvánosság, közvélemény* (pp. 277-296). Gondolat Könyvkiadó.
- Iggers, G. G. (2005). A történetírás elmélete és története. *Magyar Lettre Internationale*, 3(58), 55-58.
- Imrehné Sebestyén, M. (2010). *Divatok és korok*. Apáczai Kiadó.
- Kalocsa, R. (1884). *Az illem könyve*. Révai Testvérek Kiadása.
- Kapitány, Á. K., & Kapitány, G. (2014). Fejükre estek-e az istenek? avagy Emergencia és szimbólum: a tárgyszimbolika alakulásának néhány törvényszerűsége. In Á. Kapitány & G. Kapitány (Eds.), *A mindennapi élet jelrendszereiről: szocio-szemiotikai tanulmányok* (pp. 617-647). Loisir Kiadó.
http://real.mtak.hu/17583/7/emergencia_es_szimbolum.pdf
- Kapitány, Á., & Kapitány, G. (2002a). Tárgyak szimbolikája. In Á. Kapitány & G. Kapitány (Eds.), *Tárgyak és társadalom I.* (pp. 6-46). Magyar Iparművészeti Egyetem.
- Kapitány, Á., & Kapitány, G. (2002b). Részt vevő megfigyelés a saját társadalomban - Korszakok szimbolikája. In Á. Kapitány & G. Kapitány (Eds.), *Jelbeszéd az életünk 2.* (pp. 124-156). Osiris Kiadó.
- Kehl, D. (2021). *Valószínűségszámítás és statisztika*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.
<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/33806/PTE-KTK-20210830-2%20.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Kelly-Gadol, J. (1977). Did Women Have a Renaissance? In R. Bridenthal & C. Koorz (Eds.), *Becoming Visible: Women in European History*. Houghton Mifflin.

- Kereszty, O. (2011). *A „Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*. Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Kéri, K. (2008). *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmuskori Magyarországon 1867–1914*. Pro Pannonia.
- Kéri, K. (2015a). A neveléstörténet kutatási helyszínei; elsődleges és másodlagos forrásai, forrástipológia. In K. Vörös (Ed.), *Neveléstörténet az osztatlan tanárképzésben*. Pécsi Tudományegyetem. https://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/13/a_nevelstrtnet_kutatsi_helyszinei_elsodleges_s_msodlagos_forrsai_forrstipolgia.html Letöltés: 2023.08.21.
- Kéri, K. (2015b). *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással*. Kronosz Kiadó.
- King, C. W. (1963). A „leszivárgás” elméletének cáfolata. In G. Klaniczay & K. S. Nagy (Eds.), *Divatszociológia II.* (pp. 219-236) Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Kiss, T. (2020). Deviancia. In T. A. Barabás (Ed.), *Alkalmazott kriminológia* (pp. 131-151). Dialóg Campus.
- Kitzinger, D. (2000). A morális pánik elmélete. *Replika*, 40(7), 23-40.
- Knopf, T. A. (1970). Media Myths on Violence. *Columbia Journalism Review*, 19(2), 17-23.
- Koncz, K. (1987). *Nők a munkaerőpiacon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Korinek, L. (2006). A XX. század kriminológiai elméletei. In K. Gönczöl, K. Kerezsi, L. Korinek, & M. Lévy (Eds.), *Kriminológia - Szakkriminológia* (pp. 68-151). Wolters Kluwer.
- Kósa, L. (2006). A polgári társadalom korának művelődése I. In L. Kósa (Ed.), *Magyar művelődéstörténet* (p. 315–418). Osiris Kiadó.
- Kovács, K. (2009). *A divattermék fogyasztása és a divatterjedés racionális és emocionális mozgatói*. Akadémiai Kiadó.
- Kozák, P. (2004). *Illem, sport, divat. „Amazonok” a századfordulón (19-20. század)*. Viktória Kiadó.
- Kozák, P. (2005). Szalonhölgyek és sportladyk a megelőző századvégen. In M. Palásik & B. Sipos (Eds.), *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs?* (pp. 263-271). Napvilág Kiadó.
- Köhler, C. (1871). *Die Trachten der Völker in Bild und Schnitt*. Verlag von Müller Klemm & Schmidt.
- König, R. (1982). Divat és antidivat. In G. Klaniczay & K. S. Nagy (Eds.), *Divatszociológia II.* (pp. 44-51). Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Kőváry, L. (1861). *A magyar családi és közéleti viseletek és szokások*. Ráth Mór.
- Kövér, G. (2013). Növekedés és hanyatlás az Osztrák-Magyar Monarchia történelmi emlékezetében. *Korall*, 14(54), 5-27. https://epa.oszk.hu/00400/00414/00045/pdf/EPA0414_korall_54_005-027.pdf Letöltés: 2023.08.21.
- Krippendorff, K. (1995). *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó.
- Langer, W. (1974). Origins of the Birth Control Movement in England in the Early 19th Century. *Journal of the Interdisciplinary History*, 5(4), 669-686.
- Laslett, P., & Wall, R. (Eds.). (1973). *Household and Family in Past Times*. Cambridge University Press.
- Lauer, J. C., & Lauer, R. H. (1980). The Battle of the Sexes: Fashion in 19th Century America. *The Journal of Popular Culture*, 13(4), 581-589. https://doi.org/10.1111/j.0022-3840.1980.1304_581.x
- Laurie, A. (1992). *Language of Clothes*. Bloomsbury Publishing.
- Laver, J. (1969). *A Concise History of Costume*. H. N. Abrams.
- Léederer, P. (Ed.). (1999). *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Új Mandátum.
- Lemert, E. M. (1951). *Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic Behavior*. New York, McGraw-Hill.

- Lens, A. (1776). *Le Costume: Essai sur les Habillements et les Usages de Plusieurs Peuples de l'Antiquité Prouvés par les Monuments avec Figures*. J. F. Bassompierre.
- Lerner, G. (1986). *The Creation of Patriarchy*. Oxford University Press.
- Levser, H. (1998). *Medieval Women: a Social History of Women in England 450-1500*. St. Martin's Press.
- Lipták, D. (1997). A családi lapoktól a társasági lapokig. *Budapesti Negyed*, 5(16-17), 45-70. <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/liptak.htm> Letöltés: 2023.08.21.
- Lipták, D. (2001). Polgári kulturális gyakorlat és nemzeti jelleg a közép-európai sajtóban. *Aetas*, 16(3), 46-83. http://acta.bibl.uszeged.hu/41630/1/aetas_2001_003_004.pdf Letöltés: 2023.08.21.
- Loschek, I. (1987). *Reclams Mode- und Kostümllexikon*. Wolter.
- Luck, K. (1992). Trouble in Eden, Trouble with Eve: Women, Trousers and Utopian Socialism in the Nineteenth America. In J. Ash & E. Wilson (Eds.), *Chic Thrills* (pp. 201-211).
- Magyar, A. (2018). *Fejezetek az értelmifogyatékos-kép történetéből. Elzárás, gyógyítás, fejlesztés a kezdetektől a 19. század végéig*. Gondolat Kiadó.
- Manning, P. (2003). *Navigating World History: Historians Create a Global Past*. Palgrave Macmillan.
- Márkus, D. (1912). *Választójog: A nők választójoga*. Franklin-Társulat.
- Martini, S. (2000). Women's History in Italy: Cultural Itineraries and New Proposals in Current Historiographical Trends. *Journal of Women's History*, 12(2), 170-198.
- Mátay, M. (2009). Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből. *Médiakutató*, 10(4), 81-86. https://mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/06_dandy_batthyany_apraxin_julia Letöltés: 2023.03.12.
- Mauss, M. (2000). A test technikái. In M. Mauss (Ed.), *Szociológia és antropológia* (pp. 425-449). Új Mandátum.
- Mavis, E. M. (1999). *Women in Medieval English Society* (Economic and Social History). Cambridge University Press.
- Méhes, A. (1903). *Társalgó. Az ildom tankönyve az élet minden viszonyaira*. JLX Kiadó.
- Merton, R. K. (2002). *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris Kiadó.
- Mészáros, Zs. (2017). Férfiszépségek és kifestett férfiak 19. századvégi regényekben. *Irodalomtörténet*, 98(2), 200-223.
- Mészáros, Zs. (2017, April 28). A divattervező látogatása – Paul Poiret Budapesten. *Újkor.hu*. <https://ujkor.hu/content/a-divattervezo-latogatasa-paul-poiret-budapesten-1911>
- Mészáros, Zs. (2018). Az elegancia nemei: a francia Vogue és a Monsieur első évfolyamáról: 1920. In K. F. Dózsa, J. A. Szatmári, & R. Szentesi (Eds.), *Divat, kultúra, történelem: divattörténeti tanulmányok* (pp. 163-181). ELTE Eötvös Kiadó.
- Mészáros, Zs. (2020a). Politikák - divatok: történelemről, öltözködésről, feminizmusról és irodalomról a Budapesti bazár és a Divat szalon hasábjain: 1918-1921. In A. Kappanyos, M. Sarankó, & Z. Szénási (Eds.), *Üdvözlét a győzőnek: tanulmányok 1918 mikrotörténelméről* (pp. 383-397). MTA BTK
- Mészáros, Zs. (2020b). "Lapom lesz, jövőm meg lesz alapozva.": a Magyar Bazár (1866-1904) szerkesztői és kiadói háttéréről az Athenaeum iratanyaga alapján. In Zs. Török (Ed.), *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820-1920* (pp. 209-226). Reciti.
- Miller, W. B. (1958). Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency. *Journal of Social Issues*, 14(3), 5-19. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1958.tb01413.x>
- Miller, W. B. (1959). Implications of Urban Lower-class Culture for Social Work. *Social Service Review*, 33(3), 219-236. <https://doi.org/10.1086/640711>
- Mochmann, E. (1978). *A számítógép segítségével végzett tartalomelemzés módszerei és technikái*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont 9/12.
- Moksony, F. (1994). Durkheim után: gondolatok a deviancia-kutatás társadalomképéről. In I. Münnich & F. Moksony (Eds.), *Devianciák Magyarországon* (pp. 140-148). Közélet Kiadó.

- Mützel, H. (1919). *Kostümkunde für Sammler*. Richard Schmidt & Co.
- N. Szegvári, K. (1969). *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- N. Szegvári, K. (1988). *Numerus clausus intézkedések az ellenforradalmi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó.
- N. Szegvári, K. (2001). *A női választójog külföldön és hazánkban*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Nagy, B. (2006). "Az asszonyoknak egy szalónt kellett teremtenünk". Nők és klubélet a századforduló Budapestjén. In G. Gyáni & B. Nagy (Eds.), *Nők a modernizálódó magyar társadalomban* (pp. 240-253). Csokonai Kiadó.
- Nemes, M. (1900). *Magyar viseletek története*. Franklin.
- Németh, L. A. (2015). Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociopragmatikai források. In M. Németh & B. Sinkovics (Eds.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII* (pp. 125-141). SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. http://acta.bibl.u-szeged.hu/54562/1/nyelvtort_008_129-146.pdf
- Németh, P. (Ed.). (1881). *Büntető Jog Tára. Büntetőjogi Döntvények, Rendeletek és Értekezések Gyűjteménye I. Kötet*. Khór és Wein Könyvnyomdája.
- Noiriél, G. (2001). *A történetírás válsága. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtudományról tudománnyá válásától napjainkig*. Napvilág Kiadó.
- Nora, P. (2010). *Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó.
- Nystrom, P. H. (1928). *Economics of Fashion*. The Ronald Press Company.
- Offen, K. M. (2000). *European Feminisms, 1700-1950: A Political History*. Stanford University Press.
- Olsen, K. (1994). *Chronology of Women's History. Profiles Nearly 5000 Women Worldwide. Ten Categories in Each Time Period for Easy Use*. Greenwood Press.
- Orosz, L. (1962). *A magyar nőnevelés úttörői*. Tankönyvkiadó.
- Pálmai, D. (2015). Vélemények és gondolatok a nők egyetemi képzéséről a 19. és 20. század fordulóján. *Per Aspera Ad Astra*, 2(2), 25-40. <https://doi.org/10.15170/PAAA.2015.02.02.02>
- Papp, B., & Sipos, B. (2017). *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Napvilág Kiadó.
- Pataki, F. (2010). Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány*, 171(7), 778-789. <http://www.matud.iif.hu/2010/07/01.htm> Letöltés: 2023.08.21.
- Perkin, J. (1993). *Victorian Women*. John Murray.
- Perrot, P. (1994). *Fashioning the Bourgeoise: A History of Clothing in the 19th Century*. Princeton University Press.
- Péter, K. (1985). *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*. Helikon Kiadó.
- Pető, A. (2001). *Rajk Júlia*. Balassi Kiadó.
- Pető, A. (2006). Társadalmi nemek és a nők története. In Zs. Bódy & Sz. Ö. Kovács (Eds.), *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek* (pp. 521-538). Osiris Kiadó.
- Piczil, M. (2005). A szimbolikus interakcionalizmus deviancia elmélete. In B. Pikó (Ed.), *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban* (pp. 55-64). JATE Press.
- Pietilä, V. (1979). *Tartalomelemzés*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Pintér, G. (2013). Sajtókutatás – divatlapkutatás: A reformkori divatlap-történet-írás esélyei. *Médiakutató*,(4). https://www.mediakutato.hu/cikk/2013_04_tel/03_reformkor_divatlap.pdf Letöltés: 2023.08.27.
- Pomata, G. (1983). *La Storia delle donne: Una Questione di Confine*. La Nuova Italia.
- Pressing, L. (1994). A deviancia és a vallás kapcsolata. In I. Münnich & F. Moksony (Eds.), *Devianciák Magyarországon* (pp. 201-239). Közélet Kiadó.

- Rácz, J. (Ed.). (2001). *Devianciák: szabálykövet(él)ők és bajkeverők. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Új Mandátum.
- Ricoeur, P. (1983–85). *Temps et Récit I–III*. Seuil.
- Robinson, D. E. (1960). The Styling and Transmission of Fashions Historically Considered. *The Journal of Economic History*, 20(4), 576-587. <https://doi.org/10.1017/s0022050700109854>
- Romsics, I. (2011). *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó.
- Romsics, I. (2019). *A Horthy-korszak*. Helikon.
- Rosta, A. (2007). *A deviáns viselkedés szociológiája*. Loisir Könyvkiadó.
- Ruiz, V. L., & DuBois, E. (Eds.). (n.d.). *Unequal Sisters: A Multicultural Reader in U.S. Women's History*. Routledge.
- Ruppert, J. (1931). *Société de l'Histoire du Costume*. Magali.
- Russell, J. A. (1980). A Circumplex Model of Affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(6), 1161-1178. <https://doi.org/10.1037/h0077714>
- S. Nagy, K. (1971). *Anna Margit*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- S. Nagy, K. (1993). *Országh Lili*. Arthis.
- Sárai Szabó, K. (2020). „Mellékíze van a kenyérünknek.” A női munkavállalásról szóló diskurzus a 19. század második felében és a 20. század elején. In Zs. Török (Ed.), *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920* (p. 299–333). Reciti.
- Saussure, F. (1960). *Course in General Linguistics*. Peter Owen.
- Schadt, G. (1997). Női szerepekre szocializálás a közoktatás intézményrendszerén belül. In B. Nagy & M. S. Sárdi (Eds.), *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben* (pp. 254-268). Csokonai Kiadó.
- Schadt, M. (2003). *"Feltörekvő dolgozó nő": nők az ötvenes években*. Pro Pannonia.
- Scheff, T. J. (1971). *Being Mentally Ill: A Sociological Theory*. Aldine de Gruyter.
- Scott, W. J. (1988). *Gender and the Politics of History*. Columbia University Press.
- Shapiro, P. D. (2005). A Chicagói iskola és a deviancia ökológiai megközelítése. In B. Pikó (Ed.), *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban* (pp. 27-42). JATE Press.
- Siklóssy, L. (1928). *Széchenyi-Wesselényi és még egy nemzedék. A magyar sport ezer éve II*. Országos Testnevelési Tanács.
- Simándi, I. (2009). *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848–1938*. Gondolat Kiadó.
- Similarity measures <https://ag.arizona.edu/classes/rnr555/lecnotes/10.html>
- Simmel, G. S. (1973). A divat. In *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok* (pp. 473-507). Gondolat Kiadó.
- Simonovics, I. (2008). Az államosított divat célja: felöltöztetni az országot. A Ruhaipari Tervező Vállalattól Rotschild Klára szalonjáig. In *Mindennapok Rákosi és Kádár korában: új utak a szocialista korszak kutatásában* (pp. 187-213). Nyitott Könyvműhely.
- Simonovics, I. (2012). *Street Fashion Múzeum: utcai divat egykor és ma*. BTM.
- Simonovics, I. (2016). A szocialista jó ízlés és a minidivat dilemmái: kitekintés - a youthquake évtizede. In *Divat, egyén, társadalom: a divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete* (pp. 265-285). ELTE Eötvös Kiadó.
- Simonovics, I. (2018). A szocialista konfekcióipar fellegvára: a Ruhaipari Tervező Vállalat. In *Divat, kultúra, történelem: divattörténeti tanulmányok* (pp. 182-231). ELTE Eötvös Kiadó.
- Sipos, B. (2000). Sajtó és tudomány (A sajtókutatás története és intézményesülése Magyarországon a II. világháborúig). *Múltunk*, (2), 154-200.

- Sipos, B. (2011). *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Argumentum.
- Sombart, W. (1902). *Der Moderne Kapitalismus*. Duncker & Humbolt.
- Spencer, H. (1882). *The Principles of Sociology*.
- Sproles, G. B. (1974). Fashion Theory: A Conceptual Framework. In S. Ward & P. Wright (Eds.), *Advances in Consumer Research* (pp. 463-472). Association for Consumer Research.
- Steele, V. (1985). *Fashion and Eroticism. Ideals of Feminine Beauty from the Victorian Era to the Jazz Age*. Oxford University.
- Stemler, S. E. (2015). Content Analysis. In R. Scott & S. Kosslyn (Eds.), *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences* (pp. 1-14). John Wiley & Sons.
- Stone, L. (1977). *The Family, Sex and Marriage in England, 1550-1880*. Weidenfeld and Nicolson.
- Sumpter, R. S. (2001). News About News. *Journalism History*, 27(2), 64-72. <https://doi.org/10.1080/00947679.2001.12062572>
- Sutherland, E. H. (1947). *Principles of Criminology*. J. B. Lippincott.
- Szabó, J. (2016). Biológiai és pszichológiai bűnözésmagyarázatok. In A. Borbíró, K. Gönczöl, K. Kerecsi, & M. Lévay (Eds.), *Kriminológia* (pp. 78-109). Wolters Kluwer.
- Szabolcs, É. (2016). Narratíva és pedagógiatörténet. In I. Garai, B. Vincze, & Z. A. Szabó (Eds.), *Hiteles pedagógia. Tanulmányok Golnhofer Erzsébet tiszteletére* (pp. 79-83). ELTE Eötvös Kiadó. http://real.mtak.hu/42333/1/Hiteles_pedagogia_Golnhofer_.pdf Letöltés: 2023.08.21.
- Szabóné Nogáll, J. (1904). *A jó modor*. Érdekes Kvtár.
- Szajbély, M. (2005). A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról. *Médiakutató*, (1). https://www.mediakutato.hu/cikk/2013_04_tel/03_reformkor_divatlap.pdfhttps://mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavas/05_mediatortenet Letöltés: 2023.08.27.
- Szokolczai, Á. (1990). *A fejlődés megkérdőjelezése. A gazdasági fejlődés modern mítosza és alapjai*. Akadémiai Kiadó.
- Szapor, J. (2007). A magánszférából a politikai közéletbe: A női politizálás története a kezdetektől 1945-ig. In M. Palásik (Ed.), *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon* (p. 129–144). Napvilág Kiadó.
- Szasz, T. (1973). *Ideology and Insanity: Essays on the Psychiatric Dehumanization of man*. Calder-Boyers.
- Széchenyi, Á. (2004). A huszadik század hiányzó magyar sajtótörténete – adósságlista és javaslat. *Magyar Tudomány*, 49(10), 1150-1163. <http://epa.niif.hu/00600/00691/00010/012.html> Letöltés: 2023.08.21.
- Szécsényi, M. (2013). Nőkongresszus Budapesten, anno. *Budapest*, 36(7), 2-5.
- Szentesi, R. (2016). Egészség, feminizmus, szépségideál: A fűzőviselet körüli vita a dualizmus korában. In K. F. Dózsa, J. A. Szatmári, & E. V. Vér (Eds.), *Divat, egyén, társadalom* (pp. 145-161). ELTE Eötvös Kiadó.
- Szentesi, R. (2018). A divattörténeti kutatások elméleti háttérre. In K. F. Dózsa, J. A. Szatmári, & R. Szentesi (Eds.), *Divat, kultúra, történelem* (pp. 11-35). ELTE Eötvös Kiadó.
- Szivák, I. (1901). *Országgyűlési képviseléválasztás és curiai bíraskodás codexe*. Athenaeum.
- Taylor, L. (2004). *Establishing Dress History*. Manchester University Press.
- Tengelyi, L. (2011). A történelmi tapasztalat védelmében: Paul Ricoeur vitája Hayden White-tal. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55(4), 36-49. http://real.mtak.hu/34197/1/Tengelyi_Laszlo_A_tortenelmi_tapasztalat_vedelmeben_u.pdf Letöltés: 2021.08.21.
- Thébaud, F. (1998). *Écrire l'Histoire des Femmes*. ENS Éditions.
- Thiel, E. (1960). *Geschichte des Kostüms: Die europäische Mode von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Heinrichshofen.

- Thompson, C. (2000). Un Troisième Sex? Les Bourgeoises et la Bicyclette dans la France fin de Siècle. *Le Mouvement Sociale*, 3(192), 9-40.
- Thonnessen, W. (1973). *The Emancipation of Women: the Rise and Decline of the Women's Movement in German Social Democracy 1863-1933*. Pluto Press.
- Tilke, M. (1923). *Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe*. Wasmuth.
- Tilke, M. (1945). *Kostümschnitte und Gewandformen: Eine Übersicht der Kostümschnitte und Gewandformen aller Zeiten und Völker vom Altertum bis zur Neuzeit*. Parkland.
- Tóth, Gy. (2010). A varrógép meghonosodása Magyarországon. In M. Flórián (Ed.), *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján* (pp. 137-167). MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Trager, J. (1994). *The Women's Chronology. A Year-by-Year Record, from Prehistory to the Present*. Aurum Press.
- Turjay, L. (1882). *Nőnevelő tornászok szülék, tanítók és tanítónők számára*. Nagel Bernát.
- Valuch, T. (2002a). A lódentől a miniszoknyáig: az öltözködés és a divat Magyarországon az ötvenes és a hatvanas években. Évkönyv. *Magyarország a jelenkorban*, 10, 52-75.
- Valuch, T. (2002b). Divatosan és jól öltözöttek: a városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége Magyarországon az 1970-es és 1980-as években. *Korall*, (10), 72-95. <https://epa.oszk.hu/00400/00414/00007/pdf/05valuchtibor.pdf> Letöltés: 2023.03.10.
- Valuch, T. (2016). Divat, öltözködés, fogyasztás, társadalmi magatartás Magyarországon a 20. század második felében. In *Divat, egyén, társadalom: a divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete* (pp. 247-264). ELTE Eötvös Kiadó.
- Varga, É. (2004). Hölgyközönség a pesti kávéházakban. *Budapesti Negyed*, 4(2-3), 79-103. <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00011/kaveno1.htm> Letöltés: 2023.03.12.
- Veblen, T. (1970). *The Theory of the Leisure Class*. Unwin Books.
- Veikko, P. (1979). *Tartalomelemzés*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Vincze, N., & Csallner, A. E. (2015). *Bevezetés a valószínűség-számításba és a matematikai statisztikába*. SZTE Elektronikus Tananyag Archívum. <https://eta.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1265>
- Vinken, B. (2013). *Angezogen: Das Geheimnis der Mode*. Klett Cotta.
- Voigt, V. (2003). A szemiotika elmélete. In V. Voigt & G. Balázs (Eds.), *A kezdetektől a máig: A modern magyar szemiotika olvasókönyve: megjelent Apáczai Csere János Enciklopédiájának 350. évfordulóján* (pp. 15-21). Magyar Szemiotikai Társaság.
- Walkowitz, J. (1980). *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*. Cambridge University Press.
- Weinhold, K. (1851). *Die deutschen Frauen in dem Mittelalter. Ein Beitrag zu den Hausalterthümern der Germanen*. Gerold.
- Weiss, H. (1960). *Kostümkunde: Handbuch der Geschichte der Tracht, des Baues und des Geräthes der Völker des Alterthums*. Verlag von Ebner & Seubert.
- White, H. (1973). *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press.
- Wilson, E. (2003). *Adorned in Dreams: Fashion and Modernity*. I. B. Tauris.
- Wohl, J. (1891). *Az illem* (4th ed.). Athenaeum R. Társulat Kiadása.
- Wolfgang, B., & Tilke, M. (1941). *Das Kostümwerk. Eine Geschichte des Kostüms aller Zeiten und Völke*. Wasmuth.
- Young, J. (1971). *The Drugtakers: The Social Meaning of Drug Use*. Judson.
- Zola, É. (1898). *A három város III. Páris*. Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája.

- Zonda, T. (1991). *Az öngyilkosság kultúrtörténete: Rövid mentalitástörténet*. Végeken Alapítvány.
- Zonda, T. (1995). *Öngyilkos nép-e a magyar?* Végeken Alapítvány.
- Zsolt, P. (2006). *Divatszociológia*. Pro Die.

9 Mellékletek

9.1 Igazolások a társkódolói feladat elvégzéséről

Nyilatkozat a társkódolás feladatáról

Alulírott Gódayová Nikoleta (szül. hely és idő: Dunaszerdahely 1992.05.25, anyja neve: Mátrahalmiová Erika) kijelentem, hogy a társkódolási feladatot, amelyre Huszti-Szlama Gabriella Zsófia (születési név: Szlama Gabriella Zsófia, születési hely és idő: Budapest, 1992.02.26, anyja születési neve: Horváth Mária) a disszertációja írásához felkért, elvégeztem a megadott leírás alapján. Továbbá elismerem, hogy a kapott eredményekről Huszti-Szlama Gabriella Zsófia tájékoztatott és engedélyezem, hogy azokat a disszertációjához, illetve további kutatásaihoz felhasználhassa.

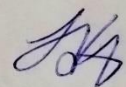
Budapest, 2023.02.28.
Kelt

Aláírás
Gódayová Nikoleta

Nyilatkozat a társkódolás feladatáról

Alulírott Huszti Péter (születési hely és idő: Kaposvár, 1993.01.10., anyja neve: Kerekréti Judit) kijelentem, hogy a társkódolási feladatot, amelyre Huszti-Szlama Gabriella Zsófia (születési név: Szlama Gabriella Zsófia, születési hely és idő: Budapest, 1992.02.26, anyja születési neve: Horváth Mária) a disszertációja írásához felkért, elvégeztem a megadott leírás alapján. Továbbá elismerem, hogy a kapott eredményekről Huszti-Szlama Gabriella Zsófia tájékoztatott és engedélyezem, hogy azokat a disszertációjához, illetve további kutatásaihoz felhasználhassa.

Budapest, 2023. március 2.
Kelt

Aláírás

Nyilatkozat a társkódolás feladatáról

Alulírott Banai Zsófia Katalin (szül. hely és idő: Budapest, 1991. 07. 04., anyja neve: Hevesi Éva Zsófia) kijelentem, hogy a társkódolási feladatot, amelyre Huszti-Szlama Gabriella Zsófia (születési név: Szlama Gabriella Zsófia, születési hely és idő: Budapest, 1992.02.26, anyja születési neve: Horváth Mária) a disszertációja írásához felkért, elvégeztem a megadott leírás alapján. Továbbá elismerem, hogy a kapott eredményekről Huszti-Szlama Gabriella Zsófia tájékoztatott és engedélyezem, hogy azokat a disszertációjához, illetve további kutatásaihoz felhasználhassa.

Budapest, 2023. 03. 13.

Banai Zsófia Katalin

9.2 Útmutató a társzkodoláshoz

Pozitív, negatív és semleges kategóriák

Pozitív hangvételű cikkeknek számítanak a korpusz azon írásai, amelyek a női nadrágviseletet pozitív színben tüntetik fel, azaz támogató hangnemet ütnek meg azzal szemben. Ide sorolhatóak továbbá a női nadrágviselet éltetése, egészségügyi (például a nadrágviselet egészségesebb, mint a szoknyaviselet), politikai (például a nadrágot viselő nők politikailag jobban érvényesítik az akarataikat) és erkölcsi (a női nadrágviselet nem megy szembe a társadalmi morállal) szempontú támogatása, előnyként való feltüntetése, függetlenül a női nadrág funkcióját tekintve.

Ennek meghatározását az alábbi melléknevek, határozószavak, stb. segíthetik: támogató, segítő, jó, szép, csodás, gyönyörű, dicséretes, előmozdító, kiváló, progresszív, előremutató, helyes, nagyszerű, bátor, bizakodó, rajongó, szerethető, bájos, aranyos, kedves, kedvelt, áldott, boldog, ragyogó, kiteljesedő, örömteli, elégedett, emelkedett, lelkes, kalandvágyó, egészséges, erkölcsös, energikus, pezsgő és ezek szinonimái. (Figyelem, amennyiben ezek tagadó szó párokkal állnak, úgy az ellenző kategóriába kerülnek!)

További kifejezések: figyelem, jóindulat, segítőkészség, gondoskodás, együttérzés, gyengédség, tisztelet, ámulat, csodálat, behódolás, nyugalom, higgadtság, békesség, derű, harmónia, ellazultság, elégedettség, gondtalanság, összeszedettség, boldogság, öröm, szeretet, kiteljesedés, jóllét, energikusság, bizakodás, optimizmus, lelkesedés, büszkeség, céltudatosság, elszántság, bizalom, elfogadás, hála, játékoság, izgatottság, vidámság, felszabadultság, spontaneitás, kíváncsiság, érdeklődés, nyitottság, élvezet.

Fontos kiemelni, hogyha egy cikkben belül eltérő véleményt alkot a női nadrágviseletről (tehát pozitív és negatív véleményt is leír), akkor a szavak száma szerinti besorolást kapja meg. Tehát ha két pozitív mondatot ír a női nadrágviseletről, de egy mondatnyi negatív ellenpéldát hoz, akkor az a cikk a támogató kategóriába kerül majd.

Példa a korpuszanyagból:

„Ez a jó példa az öreg Európán is fogott és sportkedvelő hölgyeink ma már épp oly szakértelemmel és tudatossággal választják meg sportöltözéküket, mint utcai toalettjeiket. Így sokan hívei a sportdivaton belül annak az emancipációnak, melyet az utcai vagy szalonöltözék keretén belül elvet. A szoknya-nadrág például feltétlen

közkedvelt alkatrészét fogja képezni a nyári sportöltözéknek.” (Pesti Napló, 1911. május 28., p. 37)

Negatív hangvételű cikkeknek számítanak a korpusz azon írásai, amelyek a női nadrágviseletet negatív színben tüntetik fel, azaz elutasító hangnemet ütnek meg vele szemben. Ide sorolhatóak a női nadrágviselet elvetése (az is, amikor a szerző azt állítja, hogy nem venné fel a nadrágot), vagy elrejtése, erkölcstelennek való kikiáltása és a normákkal szembeniség kihangsúlyozása, a fals információkkal való összekötése, egészségtelenséggel való összefüggések (testnyomorítás, megbetegedés, rossz fizikai állapot), a női nem degradálása, a nadrág (és/vagy az azt hordó nő) nevetségessé tétele, a politikai érdekérvényesítés és jogok csorbítása, az erőszakosság és a női nadrágviselet összekapcsolása (rendőrségi közbelépés), a gyengeség és munkaképtelenséggel vagy gyenge teljesítménnyel való kapcsolatot. Ide tartozik az is, ha akadályba ütközik az adott személy, például „ha szavazni akar, viseljen nadrágot”.

Ennek meghatározását az alábbi melléknevek, határozószavak, stb. segíthetik: rossz, erkölcstelen, egészségtelen, visszamutató, hátráltató, elvetendő, megalázó, agresszív, cinikus, félelmetes, rémült, rettegő, riasztó, zárkózott, csúnya, ocsmány, undorító, irritáló, őrjöngő, szomorú, magányos, menekülő, keserű, kétségbeesett, zavart, elveszett, elbátortalanodott, élettelen, megszegyenült, küzdeni ellene, ostromolni, harcolni ellene, magára maradt, elvezetett, üldözött, fogyatékos stb. és ezek szinonimái. (Figyelem, amennyiben ezek tagadó szó párokkal állnak, úgy a támogató kategóriába kerülnek!)

Fontos kiemelni, hogy negatív kategóriába kerül az a cikk, amely pozitívként tünteti fel például a női szavazójogot vagy a női munkát, ugyanakkor a női nadrágviseletről negatívan értekezik.

Fontos kiemelni, hogyha egy cikkben belül eltérő véleményt alkot a női nadrágviseletről (tehát pozitív és negatív véleményt is leír), akkor a szavak száma szerinti besorolást kapja meg. Tehát ha két negatív mondatot ír a női nadrágviseletről, de egy mondatnyi pozitív ellenpéldát hoz, akkor az a cikk az ellenző kategóriába kerül majd.

Példa a korpuszanyagból:

„Az új divat lealacsonyítja a nőt rontja a női erkölcsöt és fajtalaná teszi a nemek között való viszonyt. A nadrágszoknya által eltűnik a határ a tisztességes asszony és az utcaleányok között Ez a divat csak az erkölcstelen francia fővárostól

származhatik, de a jóízű katolikus nők sohasem fogadhatják el.” (Pesti Napló, 1911. február 23., p. 8)

„Azért, mert másként szabják a szoknyákat s másmilyen kalapokat hordanak az asszonyok!... Mondja, hatnak magára ezek a mai kalapok?... Mintha egy marék gyomot borítanának az asszonyok a fejükre. Hol a kalap, a mely olyan bájos árnyékot vetett a halántékok fölé?!... Szoknya meg ma-holnap nem is lesz már a világon. Az a borzasztó bicikli-nadrág!...” (Budapesti Hírlap, 1898.március 17., p. 1)

Semlegesnek tekinthető az a cikk, amely sem a támogató sem az ellenző kategóriákba nem sorolható. Emellett ide tartoznak azon írások is, amelyeknél csak említés szintjén, mintegy „érdekességként” hangzik el a női nadrágviselet, tehát megjegyzi azt, hogy bizonyos szituációkban a nők nadrágot viselnek, de nem fűz hozzá pozitív vagy negatív értékítéletet, azaz nem jelennek meg melléknevek vagy határozószavak a női nadrágviselettel kapcsolatban. Fontos, hogy a nadrág előtt szerepelhet melléknév vagy határozó, azonban csak azok tartoznak ebbe a kategóriába, amelyek nem pozitív vagy negatív érzelmet mutatnak be (például csúf, ronda, szép, gyönyörű), hanem a nadrág milyenségét mutatják be (például színek vagy minták).

Példa a korpuszanyagból:

„A leányok mind katolikusok és minden vasárnap látni őket bő virágos nadrágban, párosával tipegni a templomba, az apácák vezetése alatt. Valami száz leány dolgozik itt a legnagyobb csöndben. Egy árva szót sem beszélnek egymással, de annál szorgalmasabban dolgoznak.” (Pesti Hírlap, 1909. október 10., p. 66)

9.3 Szövegösszehasonlítás Sørensen koefficiens segítségével

9.3.1 Az összes lap esetében

A oszlop	B oszlop	SI
Pesti Napló 1903.05.30. 16	Pesti Hírlap 1903.05.28. 19	0,927739
Pesti Napló 1912.04.03. 23	Pesti Hírlap 1912.03.27. 47	0,918114
Pesti Napló 1904.06.12. 23	Pesti Hírlap 1904.06.10. 19	0,895706
Pesti Napló 1909.04.18. 34	Pesti Hírlap 1909.04.16. 22	0,892857
Pesti Napló 1905.01.8. 25	Pesti Hírlap 1904.12.29. 22	0,877419

Pesti Hírlap 1899.10.01. 8	Budapesti Hírlap 1899.10.06. 19	0,862595
Pesti Napló 1907.10.3. 21	Pesti Hírlap 1907.09.27. 19	0,84
Pesti Napló 1909.08.1. 10	Pesti Hírlap 1909.07.24. 10	0,782828
Pesti Napló 1912.07.17. 22	Pesti Hírlap 1913.10.15. 38	0,747826
Pesti Hírlap 1902.07.17. 17	Budapesti Hírlap 1909.09.25. 1	0,73913
Pesti Napló 1901.12.12. 14	Budapesti Hírlap 1901.11.28. 14	0,734043
Pesti Hírlap 1914.04.18. 46	Budapesti Hírlap 1914.03.19. 27	0,702128
Pesti Napló 1913.09.20. 25	Budapesti Hírlap 1913.09.07. 1	0,682731
Pesti Napló 1897.08.18. 11	Pesti Hírlap 1897.08.18. 13	0,649541
Pesti Hírlap 1911.02.25. 9b	Budapesti Hírlap 1911.02.25. 13	0,608696
Pesti Napló 1911.03.16. 11	Budapesti Hírlap 1911.03.16. 12	0,606061
Pesti Napló 1905.11. 3. 12	Pesti Hírlap 1906.06.10. 9	0,601408
Pesti Napló 1912.03.27. 28	Pesti Napló 1912.03.01. 10	0,390845
Pesti Napló 1899.02.07. 10	Pesti Hírlap 1899.02.07. 17	0,357143
Pesti Napló 1905.12.10. 36	Pesti Hírlap 1905.12.10. 19	0,335878
Pesti Napló 1911.03.11. 11	Pesti Hírlap 1911.03.11. 13	0,297118
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	0,277691
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,270833
Budapesti Hírlap 1913.11.30. 45	Budapesti Hírlap 1913.01.01. 38	0,265393
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,264463
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	0,263872
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,260741
Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,250936
Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	0,250746
Pesti Napló 1899.05.14. 19	Pesti Napló 1898.05.01. 23	0,247375
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	0,247191
Pesti Napló 1911.05.20. 10	Pesti Napló 1911.02.18. 12	0,24581
Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,245557
Pesti Napló 1912.03.31. 38	Pesti Napló 1911.05.28. 37	0,242553
Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,242424
Pesti Hírlap 1914.02.07. 13	Pesti Hírlap 1913.11.28. 9	0,241993

Pesti Hírlap 1896.12.15. 15	Pesti Hírlap 1896.01.30. 15	0,240741
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,24026
Pesti Napló 1911.02.18. 12	Pesti Napló 1911.01.03. 11	0,239351
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,238095
Pesti Napló 1914.01.20. 13	Budapesti Hírlap 1914.01.20. 12	0,238095
Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,235885
Budapesti Hírlap 1914.03.15. 35	Budapesti Hírlap 1913.11.30. 45	0,235798
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	0,235294
Pesti Hírlap 1896.02.23. 19	Pesti Hírlap 1896.01.30. 15	0,233766
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	0,232446
Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,231933
Budapesti Hírlap 1913.11.30. 45	Budapesti Hírlap 1912.08.15. 12	0,231915
Pesti Hírlap 1914.02.07. 13	Pesti Hírlap 1914.01.23. 14	0,231707
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	0,231579
Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	Pesti Hírlap 1909.10.24. 66	0,230635
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	0,230244
Pesti Hírlap 1897.07.25. 7	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,229858
Pesti Napló 1900.01.19. 8	Pesti Hírlap 1900.01.25. 10	0,229787
Budapesti Hírlap 1913.01.01. 38	Budapesti Hírlap 1912.08.15. 12	0,228758
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,228438
Pesti Hírlap 1913.08.05. 10	Pesti Hírlap 1911.04.16. 8	0,228426
Pesti Napló 1911.03.11. 11	Pesti Napló 1911.03.08. 11	0,228228
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,227898
Pesti Hírlap 1907.04.05. 23	Pesti Hírlap 1899.04.23. 16	0,227848
Pesti Hírlap 1914.02.14. 11	Pesti Hírlap 1914.01.23. 14	0,227737
Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,227528
Pesti Napló 1911.02.23. 8	Pesti Napló 1911.01.03. 11	0,226316
Pesti Hírlap 1897.07.25. 7	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,226107
Pesti Napló 1904.10.30. 35	Pesti Hírlap 1904.11.02. 13	0,224599
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,223776
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1909.10.10. 66	0,22356

Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.02.26. 10	0,223496
Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,223108
Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	Pesti Hírlap 1909.10.10. 66	0,222346
Pesti Hírlap 1899.04.23. 16	Pesti Hírlap 1899.04.10. 5	0,222222
Pesti Napló 1911.03.08. 11	Pesti Hírlap 1911.03.11. 13	0,222222
Pesti Hírlap 1914.02.14. 11	Pesti Hírlap 1914.02.07. 13	0,221849
Pesti Napló 1914.01.08. 9	Pesti Napló 1911.02.21. 9	0,221825
Pesti Hírlap 1909.08.22. 34	Pesti Hírlap 1908.12.13. 41	0,221531
Pesti Napló 1906.01.24. 13	Pesti Hírlap 1906.01.24. 19	0,221498
Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,220877
Pesti Hírlap 1898.07.07. 5	Pesti Hírlap 1897.07.17. 8	0,220657
Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	Pesti Hírlap 1908.12.13. 41	0,220628
Pesti Hírlap 1914.02.25. 15	Pesti Hírlap 1896.01.30. 15	0,219355
Pesti Napló 1899.10.15. 17	Pesti Hírlap 1899.10.15. 6	0,219178
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,21843
Pesti Napló 1911.05.20. 10	Pesti Napló 1911.02.28. 10	0,218182
Pesti Hírlap 1909.10.24. 66	Pesti Hírlap 1908.12.13. 41	0,21793
Pesti Hírlap 1909.10.24. 66	Pesti Hírlap 1909.10.10. 66	0,217327
Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,217219
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,217119
Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	0,216301
Pesti Hírlap 1911.02.25. 12	Pesti Hírlap 1911.02.18. 11	0,216066
Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,215909
Pesti Hírlap 1898.05.24. 1	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,215544
Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,215385
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,215094
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1909.08.22. 34	0,215037
Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	Pesti Hírlap 1909.08.22. 34	0,214652
Pesti Napló 1906.04.27. 10	Budapesti Hírlap 1906.04.28. 10	0,214477
Pesti Hírlap 1911.03.07. 40b	Pesti Hírlap 1911.02.24. 18	0,214286
Pesti Hírlap 1897.12.02. 16	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,2142

Pesti Napló 1899.02.25. 8	Budapesti Hírlap 1899.02.25. 8	0,213904
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	0,213465
Pesti Napló 1914.05.31. 33	Pesti Napló 1914.01.08. 9	0,213262
Pesti Napló 1899.10.15. 17	Pesti Hírlap 1900.01.25. 10	0,212389
Pesti Hírlap 1903.09.03. 8	Pesti Hírlap 1897.02.26. 10	0,212329
Pesti Hírlap 1911.03.19. 10	Pesti Hírlap 1911.02.24. 18	0,211268
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1909.10.24. 66	0,211158
Pesti Napló 1911.03.12. 38	Pesti Napló 1910.07.17. 36	0,210728
Pesti Hírlap 1906.03.21. 9	Pesti Hírlap 1904.10.15. 9	0,210309
Pesti Hírlap 1911.06.30. 10	Pesti Hírlap 1903.09.03. 8	0,209205
Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,209003
Pesti Hírlap 1911.02.25. 12	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,208835
Pesti Hírlap 1914.01.23. 14	Pesti Hírlap 1913.11.28. 9	0,208589
Budapesti Hírlap 1914.03.15. 35	Budapesti Hírlap 1913.01.01. 38	0,208562
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,208
Pesti Hírlap 1911.03.11. 13	Pesti Hírlap 1911.03.07. 8	0,207981
Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	0,2079
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1908.12.13. 41	0,207214
Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,206573
Pesti Hírlap 1909.10.10. 66	Pesti Hírlap 1909.08.22. 34	0,205935
Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,205825
Pesti Napló 1911.05.20. 10	Pesti Napló 1911.01.03. 11	0,204878
Pesti Hírlap 1911.05.06. 11	Budapesti Hírlap 1911.05.04. 9	0,204678
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,204633
Pesti Hírlap 1911.02.24. 18	Pesti Hírlap 1900.09.14. 17	0,204545
Pesti Napló 1897.07.06. 5	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,20398
Pesti Hírlap 1911.02.24. 18	Pesti Hírlap 1899.03.11. 16	0,203593
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,203571
Pesti Napló 1911.03.16. 11	Pesti Napló 1911.02.23. 8	0,20331
Pesti Hírlap 1898.05.24. 1	Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	0,203219
Pesti Napló 1914.05.31. 33	Pesti Napló 1911.02.21. 9	0,203098

Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1897.02.26. 10	0,20297
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,202946
Pesti Hírlap 1911.02.23. 1	Pesti Hírlap 1907.12.18. 1	0,202899
Pesti Hírlap 1912.05.15. 35	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,20283
Pesti Napló 1911.05.20. 10	Pesti Napló 1897.07.06. 5	0,202765
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,202658
Budapesti Hírlap 1911.04.25. 8	Budapesti Hírlap 1911.03.08. 11	0,202532
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.07.25. 7	0,202417
Pesti Hírlap 1914.01.23. 14	Pesti Hírlap 1911.01.4. 7	0,202417
Pesti Napló 1896.10.18. 19	Pesti Napló 1896.05.02. 19	0,202335
Pesti Napló 1911.03.11. 11	Pesti Napló 1911.02.23. 8	0,202312
Pesti Napló 1898.04.23. 17	Pesti Napló 1896.07.09. 8	0,202198
Pesti Napló 1901.06.20. 17	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,202192
Pesti Napló 1914.01.08. 9	Pesti Napló 1912.07.27. 7	0,20218
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	0,202151
Pesti Napló 1909.03.4. 10	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,202091
Pesti Napló 1909.03.4. 10	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,202062
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	0,201754
Pesti Napló 1914.05.31. 33	Pesti Napló 1912.07.27. 7	0,20133
Pesti Napló 1897.07.06. 5	Pesti Hírlap 1911.06.30. 10	0,201299
Pesti Hírlap 1904.05.17. 8	Pesti Hírlap 1897.07.17. 8	0,200489
Pesti Hírlap 1902.11.03. 7	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,200477
Budapesti Hírlap 1914.03.15. 35	Budapesti Hírlap 1912.08.15. 12	0,20022
Pesti Hírlap 1911.02.25. 12	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,2
Pesti Hírlap 1911.03.09. 8	Pesti Hírlap 1911.03.02. 9	0,2
Pesti Hírlap 1911.06.30. 10	Pesti Hírlap 1899.10.24. 18	0,2
Pesti Hírlap 1912.05.15. 35	Pesti Hírlap 1911.06.30. 10	0,2
Pesti Napló 1904.04.22. 16	Pesti Hírlap 1899.04.23. 16	0,2

37. táblázat: Összehasonlított szövegek I.:

9.3.2 A Budapesti Hírlap esetében

A oszlop	B oszlop	SI
----------	----------	----

Budapesti Hírlap 1913.11.30. 45	Budapesti Hírlap 1913.01.01. 38	0,265393
Budapesti Hírlap 1914.03.15. 35	Budapesti Hírlap 1913.11.30. 45	0,235798
Budapesti Hírlap 1913.11.30. 45	Budapesti Hírlap 1912.08.15. 12	0,231915
Budapesti Hírlap 1913.01.01. 38	Budapesti Hírlap 1912.08.15. 12	0,228758
Budapesti Hírlap 1914.03.15. 35	Budapesti Hírlap 1913.01.01. 38	0,208562
Budapesti Hírlap 1911.04.25. 8	Budapesti Hírlap 1911.03.08. 11	0,202532
Budapesti Hírlap 1914.03.15. 35	Budapesti Hírlap 1912.08.15. 12	0,20022

9.3.3 A Pesti Hírlap esetében

A oszlop	B oszlop	SI
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	0,277691
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,270833
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,264463
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	0,263872
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,260741
Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,250936
Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	0,250746
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	0,247191
Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,245557
Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,242424
Pesti Hírlap 1914.02.07. 13	Pesti Hírlap 1913.11.28. 9	0,241993
Pesti Hírlap 1896.12.15. 15	Pesti Hírlap 1896.01.30. 15	0,240741
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,24026
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,238095
Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,235885
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	0,235294
Pesti Hírlap 1896.02.23. 19	Pesti Hírlap 1896.01.30. 15	0,233766
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	0,232446
Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,231933
Pesti Hírlap 1914.02.07. 13	Pesti Hírlap 1914.01.23. 14	0,231707

Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	0,231579
Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	Pesti Hírlap 1909.10.24. 66	0,230635
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	0,230244
Pesti Hírlap 1897.07.25. 7	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,229858
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,228438
Pesti Hírlap 1913.08.05. 10	Pesti Hírlap 1911.04.16. 8	0,228426
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,227898
Pesti Hírlap 1907.04.05. 23	Pesti Hírlap 1899.04.23. 16	0,227848
Pesti Hírlap 1914.02.14. 11	Pesti Hírlap 1914.01.23. 14	0,227737
Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,227528
Pesti Hírlap 1897.07.25. 7	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,226107
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,223776
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1909.10.10. 66	0,22356
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.02.26. 10	0,223496
Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,223108
Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	Pesti Hírlap 1909.10.10. 66	0,222346
Pesti Hírlap 1899.04.23. 16	Pesti Hírlap 1899.04.10. 5	0,222222
Pesti Hírlap 1914.02.14. 11	Pesti Hírlap 1914.02.07. 13	0,221849
Pesti Hírlap 1909.08.22. 34	Pesti Hírlap 1908.12.13. 41	0,221531
Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,220877
Pesti Hírlap 1898.07.07. 5	Pesti Hírlap 1897.07.17. 8	0,220657
Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	Pesti Hírlap 1908.12.13. 41	0,220628
Pesti Hírlap 1914.02.25. 15	Pesti Hírlap 1896.01.30. 15	0,219355
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,21843
Pesti Hírlap 1909.10.24. 66	Pesti Hírlap 1908.12.13. 41	0,21793
Pesti Hírlap 1909.10.24. 66	Pesti Hírlap 1909.10.10. 66	0,217327
Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,217219
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,217119
Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	0,216301
Pesti Hírlap 1911.02.25. 12	Pesti Hírlap 1911.02.18. 11	0,216066
Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,215909

Pesti Hírlap 1898.05.24. 1	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,215544
Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,215385
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,215094
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1909.08.22. 34	0,215037
Pesti Hírlap 1909.11.14. 65	Pesti Hírlap 1909.08.22. 34	0,214652
Pesti Hírlap 1911.03.07. 40b	Pesti Hírlap 1911.02.24. 18	0,214286
Pesti Hírlap 1897.12.02. 16	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,2142
Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	Pesti Hírlap 1897.03.19. 9	0,213465
Pesti Hírlap 1903.09.03. 8	Pesti Hírlap 1897.02.26. 10	0,212329
Pesti Hírlap 1911.03.19. 10	Pesti Hírlap 1911.02.24. 18	0,211268
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1909.10.24. 66	0,211158
Pesti Hírlap 1906.03.21. 9	Pesti Hírlap 1904.10.15. 9	0,210309
Pesti Hírlap 1911.06.30. 10	Pesti Hírlap 1903.09.03. 8	0,209205
Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,209003
Pesti Hírlap 1911.02.25. 12	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,208835
Pesti Hírlap 1914.01.23. 14	Pesti Hírlap 1913.11.28. 9	0,208589
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1897.07.07. 6	0,208
Pesti Hírlap 1911.03.11. 13	Pesti Hírlap 1911.03.07. 8	0,207981
Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	0,2079
Pesti Hírlap 1909.12.05. 34	Pesti Hírlap 1908.12.13. 41	0,207214
Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,206573
Pesti Hírlap 1909.10.10. 66	Pesti Hírlap 1909.08.22. 34	0,205935
Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,205825
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,204633
Pesti Hírlap 1911.02.24. 18	Pesti Hírlap 1900.09.14. 17	0,204545
Pesti Hírlap 1911.02.24. 18	Pesti Hírlap 1899.03.11. 16	0,203593
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1897.02.02. 17	0,203571
Pesti Hírlap 1898.05.24. 1	Pesti Hírlap 1897.05.15. 4	0,203219
Pesti Hírlap 1897.05.22. 9	Pesti Hírlap 1897.02.26. 10	0,20297
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,202946
Pesti Hírlap 1911.02.23. 1	Pesti Hírlap 1907.12.18. 1	0,202899

Pesti Hírlap 1912.05.15. 35	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,20283
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1897.03.07. 6	0,202658
Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	Pesti Hírlap 1897.07.25. 7	0,202417
Pesti Hírlap 1914.01.23. 14	Pesti Hírlap 1911.01.4. 7	0,202417
Pesti Hírlap 1898.11.05. 9	Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	0,202151
Pesti Hírlap 1898.10.18. 10	Pesti Hírlap 1898.08.04. 7	0,201754
Pesti Hírlap 1904.05.17. 8	Pesti Hírlap 1897.07.17. 8	0,200489
Pesti Hírlap 1902.11.03. 7	Pesti Hírlap 1898.06.26. 9	0,200477
Pesti Hírlap 1911.02.25. 12	Pesti Hírlap 1896.12.17. 9	0,2
Pesti Hírlap 1911.03.09. 8	Pesti Hírlap 1911.03.02. 9	0,2
Pesti Hírlap 1911.06.30. 10	Pesti Hírlap 1899.10.24. 18	0,2
Pesti Hírlap 1912.05.15. 35	Pesti Hírlap 1911.06.30. 10	0,2

38. táblázat: 37. táblázat: Összehasonlított szövegek II.

9.3.4 A Pesti Napló esetében

A oszlop	B oszlop	SI
Pesti Napló 1912.03.27. 28	Pesti Napló 1912.03.01. 10	0,390845
Pesti Napló 1899.05.14. 19	Pesti Napló 1898.05.01. 23	0,247375
Pesti Napló 1911.05.20. 10	Pesti Napló 1911.02.18. 12	0,24581
Pesti Napló 1912.03.31. 38	Pesti Napló 1911.05.28. 37	0,242553
Pesti Napló 1911.02.18. 12	Pesti Napló 1911.01.03. 11	0,239351
Pesti Napló 1911.03.11. 11	Pesti Napló 1911.03.08. 11	0,228228
Pesti Napló 1911.02.23. 8	Pesti Napló 1911.01.03. 11	0,226316
Pesti Napló 1914.01.08. 9	Pesti Napló 1911.02.21. 9	0,221825
Pesti Napló 1911.05.20. 10	Pesti Napló 1911.02.28. 10	0,218182
Pesti Napló 1914.05.31. 33	Pesti Napló 1914.01.08. 9	0,213262
Pesti Napló 1911.03.12. 38	Pesti Napló 1910.07.17. 36	0,210728
Pesti Napló 1911.05.20. 10	Pesti Napló 1911.01.03. 11	0,204878
Pesti Napló 1911.03.16. 11	Pesti Napló 1911.02.23. 8	0,20331
Pesti Napló 1914.05.31. 33	Pesti Napló 1911.02.21. 9	0,203098
Pesti Napló 1911.05.20. 10	Pesti Napló 1897.07.06. 5	0,202765
Pesti Napló 1896.10.18. 19	Pesti Napló 1896.05.02. 19	0,202335

Pesti Napló 1911.03.11. 11	Pesti Napló 1911.02.23. 8	0,202312
Pesti Napló 1898.04.23. 17	Pesti Napló 1896.07.09. 8	0,202198
Pesti Napló 1914.01.08. 9	Pesti Napló 1912.07.27. 7	0,20218
Pesti Napló 1914.05.31. 33	Pesti Napló 1912.07.27. 7	0,20133

39. táblázat: 37. táblázat: Összehasonlított szövegek III.

9.4 Példa szövegek Sørensen koefficiens segítségével végzett összehasonlításokra

Az alábbi táblázat példákat mutat be a Sørensen koefficiens segítségével végzett összehasonlításra. Minden egységből (1 és 0) között, a kutató egy-egy példát mutat be. Minden esetben a legmagasabb értéktől (az összes lap tekintetében ez 0,9, a *Budapesti Hírlap*nál, a *Pesti Hírlap*nál és a *Pesti Naplónál*) indul a táblázat és csökkenő sorrendben halad.

Összehasonlítás Sørensen koefficiens segítségével	SI	
Összes lap esetén		
<p>„Nők férfiruhában. A párizsi nők között nem éppen ritkaság az olyan, aki férfiruhában jár, nem csupán a farsangi bálókra, hanem a mindennapi életben is. Az ilyen férfias nők nagy része természetesen pusztán kalandvágyból cseréli föl szoknyáját a pantalonnal; a válópörök statisztikájában elég gyakran szerepel az ilyen átalakulás, hogy a találkát annál gyanútlanabbá tegye. De a kalandos menyecskéken kívül vannak sokan, akik komoly meggyőződésből viselik a nadrágot, amely célszerűbb a mozgásban akadályozó szoknyánál. Dieulefoly híres Ázsiakutató felesége, aki férjét férfiruhában s nyeregben elkísérte Perzsia bensőjébe, a férfiruha viseletét később is megtartotta, sőt a párizsi estélyeken, fogadások alkalmával frakkban, cylinderben és a becsületrend szalagjával a gombiakban jelent meg a férje oldalán. A híres állatfestőnő, Rosa Bonheur, akit két évvel ezelőtt temettek el, szintén híve volt a pantalonnak. Bő nadrágban, bársony kabátban és széles Rembrandt-kalapjában mindenki, aki nem ismerte, férfinak hitte a festőnőt, akinek egész viselkedése is ilyen volt. A párizsi sajtó most fölvetette az eszmét: mi történnék, ha a pantalon általánossá válna a nők között? — valószínűleg forradalmat keltene az utcákon, volt a felelet, mert a nők, akik a szoknya bő szabásával is képesek plasztikus formákat bemutatni, a nadrágban valósággal fölforgatnák a békét az utcán. Már volt is eset erre, úgy hogy; a rendőrségnek — 1800. november 7-én — szigorú rendeletet kellett kibocsátania, amelyben megtiltotta, hogy a „férfiakat ingerlő viseletét” -</p>	<p>„Nők férfiruhában. A párizsi nők között nem éppen ritkaság az olyan, aki férfiruhában jár, nem csupán a farsangi bálókra, hanem a mindennapi életben is. Az ilyen férfias nők nagy része természetesen pusztán kalandvágyból cseréli föl szoknyáját a pantalonnal; a válópörök statisztikájában elég gyakran szerepel az ilyen átalakulás, hogy a találkát annál gyanútlanabbá tegye. De a kalandos menyecskéken kívül vannak sokan, akik komoly meggyőződésből viselik a nadrágot, amely célszerűbb a mozgásban akadályozó szoknyánál. Dieulafoley híres Ázsiakutató felesége, aki férjét férfiruhában s nyeregben elkísérte Perzsia belsejébe, a férfiruha-viseletet később is megtartotta, sőt a párizsi estélyeken, fogadások alkalmával frakkban, cylinderben és a becsületrend szalagjával a gomblyukában jelent meg a férje oldalán. A híres állatfestőnő, Rosa Bonheur, akit két évvel ezelőtt temettek el, szintén híve volt a pantalonnak. Bő nadrágban, bársony kabátban és széles Rembrandt- kalapjában mindenki, aki nem ismerte, férfinak hitte a festőnőt, akinek egész viselkedése is ilyen volt. A párizsi sajtó most fölvetette az eszmét: mi történnék, ha a pantalon általánossá válna a nők között? — Valószínűleg forradalmat keltene az utcákon, volt a felelet, mert a nők, akik a szoknya bő szabásával is képesek plasztikus formákat bemutatni, a nadrágban valósággal fölforgatnák a békét az utcán. Már volt is eset arra, úgy, hogy a rendőrségnek — 1800 november 7-én — szigorú rendeletet kellett kibocsátania, amelyben megtiltotta, hogy a «férfiakat ingerlő viseletét» a</p>	0,9248

<p>a nők túlzásba hajtsák és az olyan nőknek engedte meg a pantalon, akiket a foglalkozásuk készítet arra. Sokáig tiszteletben tartották a párizsi nők a rendeletet s folyamodvánnyal kellett engedélyt kérniök a viseletre, mint ahogyan Georges Sand, a híres író és Marguerite Bellanger, II. Napoleon szép „Margot”-ja, is engedélyért folyamodtak. Amióta azonban a biciklivel együtt jár a bicikli-nadrág, a rendőri ukáz mindinkább hatályát veszti s ilyenkor tavasszal egész kiállítását lehet látni a szebbnél-szebb női breecheseknek.” (Nők férfiruhában, Pesti Hírlap, 1903. május 28., p. 19)</p>	<p>nők túlzásba hajtsák és csak olyan nőknek engedte meg a pantalon, akiket a foglalkozásuk készítet arra. Sokáig tiszteletben tartották a párizsi nők a rendeletet s folyamodvánnyal kellett engedélyt kérniök a viseletre, mint ahogyan Georges Sand, a híres író és Marguerite Bellanger, II. Napoleon szép «Margot»-ja is engedélyért folyamodtak. Amióta azonban a biciklivel együtt jár a bicikli-nadrág, a rendőri ukáz mindinkább hatályát veszti s ilyenkor tavasszal egész kiállítását lehet látni a szebbnél-szebb női breecheseknek.” (Nők férfiruhában, Pesti Napló 1903. május 30., p. 16)</p>	
<p>„Bicikliző hölgyek Sziámban. Aki nem hiszi, hogy a kerékpár a kultúra terjesztője, az menjen Sziámba, hol a kerékpár a nők életmódját gyökeresen felforgatta. A sziámi nők a legnagyobb elszigeteltségben éltek, mind addig, míg a királyné a kerékpár sportot meg nem kedvelte. Azóta a királyné sűrűn tesz udvarhölgyei kíséretében kirándulásokat és ezt a példát csakhamar alattvalói is követték. A bicikli Sziámból áttérte a szomszédos Burmába, hol a hölgyek szintén kerékpároznak. A burmai hölgyek az egész keleten a legfelvilágosultabbak és sok tekintetben még az európai nőknél is nagyobb szabadságot élveznek. A kerékpár-kosztüm miatt se jöttek zavarba, mert a keleti nők amúgy is nem szoknyában, hanem fehér nadrágban járnak.” (Bicikliző hölgyek Sziámban, Pesti Hírlap, 1904. június 10., p. 19)</p>	<p>„Bicikliző hölgyek Sziámban. Aki nem hiszi, hogy a kerékpár a kultúra terjesztője, az menjen Sziámba, hol a kerékpár a nők életmódját gyökeresen felforgatta. A sziámi nők a legnagyobb elszigeteltségben éltek, mindaddig, míg a királyné a kerékpár-sportot meg nem kedvelte. Azóta a királyné sűrűn tesz udvarhölgyei kíséretében kirándulásokat és ezt a példát csakhamar alattvalói is követték. A bicikli Sziámból áttérte a szomszédos Burmába, ahol a hölgyek szintén kerékpároznak. A burmai hölgyek az egész keleten a legfelvilágosultabbak és sok tekintetben még az európai nőknél is nagyobb szabadságot élveznek. A kerékpár-kosztüm miatt se jöttek zavarba, mert a keleti nők amúgy is nem szoknyában, hanem fehér nadrágban járnak.” (Bicikliző hölgyek Sziámban, Pesti Napló, 1904. június 12., p. 23)</p>	0,8806
<p>„A suffragettek munkában. Az angol feministák egyre erősebben döngetik a parlament kapuit, amely azonban sehogy sem akar számukra megnyílni. A minap a londoni tőzsde előtt jelentek meg csoportosan, hogy tüntessenek a nők szavazó jogáért. Minden nő vitt magával egy csomagot, amelyben papirospépből való szivar volt; a szivart szét lehetett nyitni s belsejében ez a fölírás volt: Szavazójogot a nőknek! A hölgyek öt centjével árultak az el nem szívható szivarokat, de nagyon keveset tudtak eladni. De ha vevő gyéren akadt is, annál több kíváncsi gyülekezett köréjük, akik gúnyos közbekiáltásokkal zavarták a rögtönzött szónoklatokat. „Menjenek haza edényt mosogatni! — Vigyázzanak inkább a gyerekeikre!” — kiáltották többen. Harsogó kacagás követte a megjegyzéseket, mire ismét elkiáltotta valaki: „Ha szavazni akarnak, viseljének nadrágot!” A szónokló hölgyek nagyokat nyeltek a csúfondáros megjegyzésekre. Közben sikerült nékik néhány börzeügynökre ráerőszakolni egy propaganda-szivart, de olyan börziáner is akadt, akinek nem volt kedve érdeklődni és inkább megfutott. Egy hölgy üldözőbe vette és folyton kiabált utána: „Ne féljen! Nem haragszom meg! Csak asszony vagyok!” A sok beszéd azonban nem használt,</p>	<p>„A feministák tüntetése. A suffragettek tüntetéseiről majdnem mindennap érkezik valami hír, mert a harcias nők minden alkalmat megragadnak, hogy, izgassanak a nők szavazójoga mellett. Most New-yorkból Írják ezt az érdekes esetet: A newyorki suffragettek csoportosan jelentek meg a minap a Wallstreeten, az értéktőzsde előtt, hogy tüntessenek a nők szavazójogaért. Minden nő vitt magával egy, csomagot, amelyben papiros pépből való szivar volt; a szivart szét lehetett nyitni s belsejében ez a fölírás volt: Votes for women! (Szavazójogot a nőknek!); A hölgyek öt centjével árulták az el nem szívható szivarokat, de nagyon keveset tudtak eladni. De ha vevő gyéren akadt is, annál több kíváncsi gyülekezett köréjük, akik gúnyos közbe kiáltással zavarták a rögtönzött szónoklatokat: — Menjenek haza edényt mosogatni! — kiáltották többen. — Vigyázzanak inkább a gyerekeikre! — szóltak mások. Harsogó kacagás követte a megjegyzéseket, mire ismét elkiáltotta valaki: — Ha szavazni akarnak, viseljének nadrágot! A szónokló hölgyek nagyokat nyeltek a csúfondáros megjegyzésekre, de átért nem</p>	0,7622

<p>csupán a csúfolódók számát szaporította, de benépesedtek a közeli üzleti épületek ablakai is. A tolongás egyre nagyobb lőtt az utcán s már megakasztotta a forgalmat is. Most megszólal egy rendőr sípja. Loeblinger asszony, a feministák főszónoka, fölugrott egy lépcsőre s a pokoli zajban szónokolni kezdett, a „rendőrök azonban udvariasan leemelték. „Jaj nektek, ha hozzájutunk jogainkhoz!“ — kiáltotta a félbeszakított szónok toporzékolva. A rendőrök közrefogták a folyton kiabáló nőt s a gúnyolódó közönség sorfalai előtt elvezették őket.”</p> <p>(A suffragettek munkában, Pesti Hírlap 1909. július 24., p. 10)</p>	<p>hallgattak eh Közben sikerült nekik néhány bürözügynökre ráerőszakolni egy propaganda-szívat, de olyan bürözüaner is akadt, akinek nem volt kedve érdeklődni és inkább megfutott. Egy, hölgy üldözőbe vette és folyton kiabált utána: — Ne féljen! Nem haragszom meg! Csak asszony vagyok!</p> <p>A sok beszéd azonban nem használt, csupán a csúfolódók számát szaporította, de benépesedtek a közeli üzleti épületek ablakai is. Most megszólalt egy rendőr sípja. Loeblinger asszony, a feministák fái szónoka fölugrott egy lépcsőre s a pokoli zajban szónokolni kezdett, a rendőrök azonban udvariasan leemelték.</p> <p>— Jaj nektek, ha hozzájutunk jogainkhoz! — kiáltotta a félbeszakított szónok toporzékolva. A rendőrök közrefogták a folyton kiabáló nőt s a gúnyolódó közönség sorfalai előtt elvezették őket a földalatti vasútállomáshoz. A nők kijelentették, hogy mégsem hagyják abba a küzdelmet.”</p> <p>(A feministák tüntetése, Pesti Napló, 1909. augusztus 1., p. 10)</p>	
<p>„Az asszonyi ruha. A különféle nemzetiségű természetvizsgálók nemrég Hamburgban gyűlésre ültek össze. A gyűlés antropológiai szakosztályának ülésén a hágai Strafe doktor fölolvasta értekezését, a melynek során az egyes fajok testalkatáról s a fők ruházkodásáról szolt. A tudós doktor értekezésében nemcsak a riói öltözékek egészségügyi voltáról beszélt, hanem művelődéstörténelmi szempontból is méltatta. Szembetűnően bizonyította, hogy az egyes fajok testalkata lényegesen különbözik egymástól. A germán és a román néptörzshöz tartozó asszony tagja és dereka hosszabb s alacsonyabb a feje, mint a mongol és más fajú asszonyé. Széles e világon arra törekednek a nők, hogy faji jellegzetességüket minél jobban kiemeljék, illetőleg érvényre juttassák. Az akárhányszor csökönnyösen maradinak s esztelennek mondott európai asszonydivatnak megvan a maga művelődéstörténelmi tanulsága. Két nagy típust lehet megkülönböztetni: a sarki s az egyenlítői ruházatot. Nem szép a sarki viselet, de végtelenül hasznos, mert számot vet az éghajlat zord voltával. A fényűzésnek ezen a vidéken nincs tere. Az egyenlítő körül viselt ruhának már más a célja; inkább a test ékítése, díszítése a földolog. Az orrba fűzött s a lábra csatolt gyűrű, az öv, a tetoválás: mind csak a test ékítésére való. Az öv arra szolgál, hogy díszítőt akasszanak rá. Színes szövötdarabokat aggattak az övre és így támadt a szoknya. Egy-egy népfaj széperzékének megfelelőleg alkotta meg ruházatát. Mesterségesen kicsinyített lábát csak úgy láttathatja a kínai asszony, ha rövid szoknyát vagy nadrágot visel. A közép-európai asszonynak magas a dereka, s azért visel fűzött, hogy ezt a karcsú, magas derekat minél jobban</p>	<p>„Egy tudós a női divatról. A természetvizsgálóknak Hamburgban tartott nemzetközi gyűlésén egy hágai tudós, dr. Strantz érdekes előadást tartott a különböző fajok testalkatáról és női divatáról.</p> <p>Előadásában bizonyította, hogy az egyes fajok testalkata lényegesen különbözik egymástól. A germán és a román néptörzshöz tartozó nő tagja és dereka hosszabb, s alacsonyabb a feje, mint a mongol s más fajú nőé. Széles e világon arra törekednek a nők, hogy faji jellegzetességüket minél jobban kiemeljék, illetőleg érvényre juttassák. Az akárhányszor csökönnyösen maradinak és esztelennek mondott európai női divatnak megvan a maga művelődés történelmi tanulsága. Két nagy típust lehet megkülönböztetni: a sarki s az egyenlítői ruházatot. Nem szép a sarki viselet, de végtelenül hasznos, mert számot vet az éghajlat zord voltával. A fényűzésnek ezen a vidéken nincs tere. Az egyenlítő körül viselt ruhának már más a célja, inkább a test ékítése, díszítése a földolog. Az orrba- fűzött s a lábracsatolt gyűrű, az öv, a tetoválás, mind csak a test ékítésére való. Az öv arra szolgál, hogy díszítőt akasszanak rá. Színes szövötdarabokat akasztanak az övre s így támad a szoknya. Egy-egy népfaj, széperzékének megfelelőleg alkotta meg ruházatát. Mesterségesen kicsinyített lábát csak úgy láthatja a kínai asszony, ha rövid szoknyát, vagy nadrágot visel. A közép-európai nőnek magas a dereka s azért visel fűzött, hogy ezt a karcsú, magas derekát minél jobban érvényre juttassa. Ebből tehát világosan érthető, miért ragaszkodik oly szilárdan az európai hölgy a fűzökhöz. Nem annyira a széperzéke, mint faji jellegének</p>	0,6962

<p>érvényre juttassa. Ebből tehát világosan érthető, miért ragaszkodik oly szilárdan az európai hölgy a fűzőhöz. Nem szépérzéke annyira, mint faji jellegének kidomborítása, érvényesítése kívánja meg ezt a maradiságot.”</p> <p>(Az asszonyi ruha, <i>Budapesti Hírlap</i>, 1901. november 28., p. 14.)</p>	<p>kidomborítása, érvényesítése kívánja meg ezt a maradiságot.”</p> <p>(Egy tudós a női divatról, <i>Pesti Napló</i>, 1901. december 12., p. 14)</p>	
<p>„Fedák Sári toalettjei. A Babuskában, a Királyszínház szenzációs új operettjében, Fedák Sári három gyönyörű toalettben lép a közönség elé. Az első egy diszkrét nadrágszoknya, a második egy bíbornok-vörös selyemtoalett, a harmadik egy fehér ruha s mind a három remeke a női szabóművészetnek. A három pompás toalettet Berkovitsné tervezte és szállította a művésznőnek s így a Babusa sikeréhez ő is hozzájárult.”</p> <p>(Fedák Sári toalettjei, <i>Pesti Hírlap</i>, 1911. február 25., p. 9)</p>	<p>„Fedák Sári toalettjei. A Babuská-ban, a Király Színház szenzációs új operettjében Fedák Sári három gyönyörű toalettben lép a közönség elé. Az első egy diszkrét nadrág-szoknya, a második egy bíborosvörös selyem-toalett, a harmadik egy fehér ruha s mind a három remeke a női szabóművészetnek. A három pompás toalettet Berkovitsné tervezte és szállította.”</p> <p>(Fedák Sári toalettjei, <i>Budapesti Hírlap</i>, 1911. február 25., p. 13)</p>	0,5974
<p>„Mennyi a fizetése egy ballerínának? A bécsi Opera ballettáncosnőiről teszük közzé az alábbi statisztikát, de aki a mi viszonyainkat ismeri, jól tudja, hogy a budapesti táncosnőknek sincs jobb dolguk, mint a bécsieknek. Egy táncosnő Bécsben 20—40 forintig terjedő havifizetést kap, ezenkívül minden fellépéséért külön egy koronát. Mivel minden este nem léphet föl, a külön koronák nem igen rúgnak nagyobb összegre; átlag körülbelül 480 forint egy-egy táncosnő jövedelme. Lássuk most már azokat a kiadásokat, melyeket a táncosnőknek a saját pénzükből kell fedezniük:</p> <p>Egy tricót 18 forint, Egy hússzínű derék 16, Több alj (5 frt havonként) 50, Két nadrág 2, Hat ing a próbákhoz 9, Cipő a próbákhoz (havonként 2 frt 50 kr) 25, Három pár fekete cipő 10 - 50 kr, Négy derék 28, Hat térdnadrág 9, Négy blouse 15, Ingek a parasztlimezekhez 5, Virág 5, Összesen 200 forint 50 kr, Ehhez a kifésztés költségei 9.</p> <p>A táncosnők ezenfelül maguk tisztítatják a holmijukat, ami tíz hónap alatt szintén 56 forintra rag. Vagyis 265 forint 50 krajcár kiadást kell fedezniük szegényes jövedelmükből. Ebből azonban levonandó az a 42 forint, amit az Opera kesztyű- és cipő-átalány címén évenként kifizet. Mennyi pénze marad hát meg a fizetéséből a ballerínának? 256 írt 50 kr, vagyis: egy napra 71 krajcár. És lám, a ballerínák mégis oly jól tudnak gazdálkodni, hogy e szerény összegből 1500 forintos lakást tartanak, nyáron Ostendébe és Trouvillebe járnak és kétezerforintos gyémántfüggőt viselnek. Hiába, csak szép dolog a takarékoság!”</p> <p>(Mennyi a fizetése egy ballerínának?, <i>Pesti Napló</i>, 1899. február 7., p. 10)</p>	<p>„Ballerínák nyomora. A bécsi udvari operában a ballerínák havi fizetése 20—40 frt között váltakozik, — természetesen a primaballerínák többet kapnak, A karban táncoló ballerínák ha egy-egy operában statisztálnak, ezért egy-egy korona külön díjat kapnak; a ballerínák átlagos fizetése e statisztadíjakkal együtt évenként 480 írt. Ellenben okvetlenül szükséges színházi kiadásai a következők: Egy trikó 18 frt, Egy testszínű mellényke 16, Szoknya-garnitúra (havonként 5 frt, tehát a tíz hónapos szezonban összesen) 50, Két nadrág a próbákra 2, Hat ing a próbákra 9, Tanuló-cipők, havonta egy pár 25, Három pár fekete cipő 10- 50 kr, Négy derék 28, Hat nadrágocska 9, Négy blouse 8, Hat pár harisnya 15, Ruhadísz paraszt-kosztümökre 5 Virágok 5, Festék, ecset, rizspor stb. 9, Színházi ruhák mosása 56, Összesen 265 frt 59 kr Ebből levonandó a cipőre és a kesztyűre kapott díj 42 frt</p> <p>Marad 223 frt 5 kr</p> <p>Ha ezt a színházi kiadást a 480 frt fizetésből levonjuk, marad a ballerínáknak 245 frt 50 kr, azaz egy-egy napra 71 kr. Ebből kell az udvari színház tagjának lakást és ételmezést fizetnie, ruházkodnia és esetleg a szüleit vagy kisebb testvéreit eltartania.</p> <p>(Ballerínák nyomora, <i>Pesti Hírlap</i> 1899. február 7., p. 17)</p>	0,3643
<p>„A nők és a dzsiu-dzsicu. A japánok rövidesen divatossá vált 'birkózási módja, a dzsiudzsicu, Angliában egyre jobban terjed. Így most a cambridgei egyetemen klub alakult, amely feladatául tűzte ki ennek a nehéz, de módfelett hasznos sportnak a terjesztését. és ismertetését.</p>	<p>„A dzsiu-dzsicsu hódítása. A dzsiu-dzsicsu japáni birkózás napról-napra nagyobb tért hódít Angliában. így Cambridgeban most egy egyetemi klub alakult a dzsiu-dzsicsu tanulmányozására és sok leányiskolában is kezdik tanítani. Angliában is épp úgy, mint</p>	0,2802

<p><i>Sőt tanítják a dzsiu-dzsicut több angolországi s főleg londoni leányiskolában is. Ebben a birkózási játékban a nő különben is többre viheti, mint a férfi. A dzsiu-dzsicu gyors átmenetű a passzív ellenállásból a gyors támadásba, a nő általában sokkal tökéletesebben el tudja sajátítani, mint a japánok szerint is „esetlen“ erősebb nem. Londonban most a híres japáni birkózás tanítására iskolát nyitottak, amelyet a nők sűrűn látogatnak. Egy angol hercegnő, aki a dzsiu-dzsicut már hónapok óta tanulja, különösen nagy tökéletességre tett benne szert. A nők a játék gyakorlásánál japáni ruhát viselnek, vállukat fehér gyapjúból készült kimona borítja; fekete selyem nadrág van rajtuk s gyapjúból készült lábbeli. Így dzsiu-dzsicuznak nagy vígan, újabb bizonyítékát nyújtván annak a régi igazságnak, hogy voltaképpen a „gyengébb“ nem az erősebbik.”</i></p> <p>(A nők és a dzsiu-dzsicu, <i>Pesti Hírlap</i>, 1905. december 10., p. 19)</p>	<p><i>Franciaországban az előkelőbb társaságok körében a legnagyobb érdeklődést kelti ez a játék és a legműveltebb hölgyek most mást sémi csinálnak, mint a dzsiu-dzsicu fogásait és állásait gyakorolják. Tekintettel pedig arra, hogy ennél a birkózásnál a fősúly a mozdulatok graciozitására és a hajlékonyságra van helyezve, a hölgyeknek határozottan előnyük van a férfiak fölött. Ez a «szelíd játék» — mint azt a japániak nevezik — a passzív helyzetből a támadásba való hirtelen átmenetével, s villámgyors fogásaival sokban inkább megfelel a nő természetének, mint a férfi nehézkes temperamentumának. Londonban egy dzsiu-dzsicu iskolát nyitottak, amelyet a hölgyek nagyon szorgalmasan látogatnak. Különösen egy hercegnő tűnik ki rendkívüli ügyességével és szorgalmával, aki nemsokára valószínű mestere lesz ennek a játéknak. A gyakorlatok alatt japáni jelmezt viselnek a hölgyek; egy fehér kimonót, igen bő fekete selyem nadrágot és pamut cipőt. Így állnak ki a dzsiu-dzsicu női hívei és gyakran bebizonyítják, hogy nem mindig a férfi-nem az erősebb.”</i></p> <p>(A dzsiu-dzsicu hódítása, <i>Pesti Napló</i> 1905. december 10., p. 36)</p>	
<p><i>„Fehér vagy kék nadrág? Említettük, hogy Rostand Edmond es Bernhard Sarah Bécsben találkoztak és Schönbrunnban megtekintették a reichstadti herceg egykori lakásai és a hercegre emlékeztető ereklyéket. Egyik szobát, ahol a herceg meghalt, ugyanaz, ahol Napoleon 1805-ben és 1809-hen aludt, lefényképeztetik. A szoba változatlanul úgy marad, amilyen a század elején volt. A fényképek után készülnék majd az Aiglon díszletei. A reichstadti hercegről fönmaradt arcképeset is lefényképezteti Bernhard Sarah, aki a herceget lógja játszani, még pedig mint osztrák gyalogsági ezredes, fehér nadrágban. 1832-nen azonban, amikor a reichstadti herceg alezredes lett, az osztrák gyalogság már kék nadrágot viselt és Rostand a történelmi hűség kedvéért ragaszkodik hozzá, hogy Bernhard Sarah kék nadrágban játsszék.”</i></p> <p>(Fehér vagy kék nadrág?, <i>Pesti Hírlap</i>, 1899. október 15., p. 6)</p>	<p><i>„Sarah Bernhard és a magyar katonai egyenruha. Sarah Bernhard Rostand L'Aiglon című új drámájában a reiehstadti herceg szerepét fogja játszani. Szokása szerint teljesen korhű öltözetben szeretne megjelenni a lámpák előtt. A ruhakérdés azonban nagy gondot okoz most neki, mert sehogy sem akarja kék pantallóban ábrázolni Napóleon fiát, hanem hatásosabb egyenruhát: fehér, testhez álló nadrágot és magas csizmát szerelne inkább viselni, habár ez a viselet régiebb s 1832-ben, a herceg halálakor nem is divott már. E konfliktusból kiséghető a tragikát az az útbaigazítás, melyet az osztrák katonai egyenruha történetének egy alapos ismerője közöl most. Eszerint Sarah Bernhardt nagy tévedésben van az említett egyenruha felől. A reiehstadti herceg ugyanis 1832-ben magyar ezred kötelékébe tartozott s a művésznőnek, ha korhű öltözetben akarja őt ábrázolni, testhez álló világoskék, magyar csizmanadrágot kell viselnie. így tehát könnyen eleget tehet Sarah Bernhardt a hűségének is; nem kell pantallóban megjelennie és mégis korhű öltözetben játszhatja el a herceg szerepét Ez a viselet annál inkább kedvére való lehet, mert az akkori magyar törzsisztek egyenruhája valóban pompás volt, a nadrágot gazdagon díszítette az aranyujtás.”</i></p> <p>(Sarah Bernhard és a magyar katonai egyenruha, <i>Pesti Napló</i>, 1899. október 15., p. 17)</p>	0,1965
<p><i>Budapesti Hírlap esetén</i></p>		
<p><i>„Divatcsevegés. — A Divat Újságból. — A sportöltözékeknél nem annyira a divat, mint inkább a célszerűség kérdése a fontos; nem</i></p>	<p><i>Divatcsevegés. — Néhány szó a téli sportolásról. — Amikor e sorokat írjuk, még tavaszi szellő leng ugyan, hiszen úgy látszik, teljesen</i></p>	0,2131

divatos ruha éppen semmi befolyással sincs a sportolás örömeire, mint a célszerűtlen öltözék, mely talán még a szabad mozgást is korlátozza, bizony nagyon elronthatja a kedvünket. No de szerencsére ennek a lehetősége majdnem teljesen kizárt, miután tekintettel a mindenféle sportra, a hozzá való ruha is mindinkább tökéletesbült. Még a nálunk aránylag elég fiatal téli sportra is kieszelték mindenféle célszerű újítást és nagyon szép kabátos ruhákat készítenek, a melyek épp oly célszerűek, a milyen divatosak. Ez az új öltözék majdnem teljesen kiszorította a már unalmassá lett tipikus kötött fehér kabátot és sapkát, a szoknyát a hozzávaló nadrággal együtt. Az egyhangú fehér már túlságosan megszokottá lett, a mellett nagyon kényes és drága is. Most annyiféle a szín a sportöltözékeknél is, hogy gyönyörűsége telik benne a szemnek és néha az egymástól legélénkebben elütő színeket látjuk egymás mellett, a milyen a püspöklila és okersárga; a spenótzöld és fehér; a levendulakék és borvörös vagy a narancssárga és borsózöld. A szűk szvitter helyett most két színben kézzel kötött vastag laza gyapjukabátokat viselnek, lehajtott gallérral, vágy geisa-kivágással, alatta pedig flanelbluzt. A nyakkivágást meleget tartó kötött betéttel egészítik ki. Karcsúbb alakú hölgyek persze ezután is ragaszkodnak a szvitterhez, melynek van egy újabb, sikkés formája. matrógallérral és szalagsokorral. A kötött kabáthoz egyszínű, csíkos vagy kockás lóden vagy más vastagabb szövetből varrt rövid szoknya divatos. Miután a síhez vagy ródlizáshoz a szoknyát többnyire leteszik, a szoknya alatt csukott sportnadrágot viselnek a szoknya anyagából. A kabátos ruha többnyire oroszos formájú; a díszje északi hímzés prém vagy bőr. A bőr különben nagyon alkalmas anyag sportcélokra és van bőrmellény zeke, sőt egész öltözék is zöld vagy barna vadbőrből, prémdíszsel. Nagyon sikkés a fehér glaszéöltözék színes bőrszegélyezéssel és flánellbéléssel. Szinte elképzelhetetlenül szép és sikkés az ilyen bőroöltözék. színes bőrből még célszerű is és kitűnően megvéd a szél és hideg ellen. Valódi bőrből vagy utánzatból készítik a szörmével bélelt fejkötőkét és kalapokat. A kötött fejrevalók közt a már ismert kerek sapkán kívül nagyon kedvelt a fejkötő-forma. Sikkés a fekete pamutból kötött Napoleon-kalap. színes ponponnal. Ügyes lábvédők is vannak most fehér és színes bőrből, a ruha sziliének megfelelően; készítik ezeket a lábvédőket szövetből is bőrszegélyezéssel. Új forma a sportnadrág, hozzá szabott lábvédővel. Korcsolyázáshoz legkedveltebb a bordás és sima bársonyból varrt kabátos ruha. prémdíszsel. Nagyon elegáns kosztümöket láttunk úgy bársonyból. mint frizészövetből. Szánkózáshoz szép angol köpenyek divatosak bőrdíszsel és szörmébéléssel. Az egyik elegáns köpenyforma

megfordult a világ rendje, mégis, mert hogy a tél csak nem marad el és a Tátrában is, meg máshol is, ahol a hegyvidék alkalmas a téli sportolásra, az immár évről-évre növekedik. így a divat is megszokta, hogy mind többet foglalkozzék az észszerű és célszerű sportruhával. Eredetileg azt tartották, hogy a téli sportnak csupán a fehér szín felel meg. De már tavaly télen is tapasztalhattuk, hogy az egyhangú fehérséget élénk színű sportöltözékek zavarták meg. Az idén a Színek, mar valósággal lángolnak és ahol még látunk fehér sportruhát, az a legélénkebb színnel van szegélyezve! A sportöltözékek legkedveltebb darabja a kötött selyemkabát, mely vagy egyszínű, vagy hozzá kötött tarka belseje van, miáltal szint játszóvá lesz. Kevésbé drága a bolyhos pamutból kézzel vagy géppel kötött kabát. Aki pedig meg akarja takarítani a költségnek is nagy részét, az maga készíti el a kabátját. Az idén divatos kötött kabátnak nincs gallérja és ehelyett csak mérsékeltén kivágott nyak más színű kötött széllel van körülvéve; ez a szél folytatódik a kabát alján is és ezzel megegyező a kezelő, a zseb szegélye és az övpánt. A rágombolt övpánton kívül; széles kötött sált is láthatunk, lazán fogja körül a csípőt és elő könnyedén össze van fogva. Különösen szép színösszeállítás a tangó (sárgás rozsdabarna) püspöklilával, rezedazöld okkersárgával, méregzöld ibolyakéssel, levendulakék teazölddel szürkés-kék cseresznyepiroszal stb. A kötött kabáthoz megfelelő a szoknya, mely ugyancsak kötött anyagból és szűk formában készül, a két széle gyöngyház vagy nagy, elefántcsont utánzatú gombbal gombolódik egész hosszában, egy ródlizásnál az induláskor a szoknyát hamarosan le lehessen vetni és az ülésre tenni. Hogy a szél és hó ellen védekezzék, az igazi sportdáma kötött kabát alatt már nem viseli az ezelőtt annyira kedvelt szvitért, mely nem mindenkinek illik, hanem a könnyű szövet- vagy flanelbluz fölött úgynevezett szélfogó kabátot hord vászonból vagy szarvasbőrből. Pompás viselet a szarvasbőr nadrág, de a kevésbé drága trikó sportnadrág is megfelel a célnak, melynek a színe meg kell hogy egyezzen a szoknya színével. Széles kötött sál, mely megvédi a nyakat és a száját, kötött keztü és kötött vagy bőrsipka, melyet mélyen a homlokra és a tarkóra lehet huzni, vízmentes bőrcipő és boka védő teljessé teszi a célszerű és divatos sportöltözéket. Most, hogy annyira kedvelik a prémet, a kötött kabáthoz is viselnek prém gallért és prém ujjhajtókát. Még meg jegyezzük; hogy amikor színes sportöltözékekről van szó, ügyeljünk, hogy az valamiképp ne legyen túlságosan tarka, ha nem a teljés célszerűségé mellett legyen minél izlésesebb. Hazafelé a sporttelepről a laza, bő, bolyhos szövetből varrt köpeny a legcélszerűbb

<p>fehér glaszébőrből készült hermelingallérral, övvel és flanelbéléssel; de hogy van-e olyan célszerű, mint a milyen szép, azt is csak az tudhatná megmondani, a kinek ilyen köpenye van. Kedvence az idei divatnak az esti köpeny, a melynél mindenki szeszélye. izlése érvényesülhet. Soha annyi drága anyagból nem készítettek köpenyt, mint az idén; csupa brokát, sima és mintázott selyem és plús a hozzávaló anyag. A dísz: antikscipke, himzés vagy prém. Sokszor a sima és mintázott anyagot úgy állítják össze, hogy a köpeny alsó része és a gallér az egyik, a felső rész a másik anyagból készül. A fényűzés már olyan nagyfokú, hogy a belső oldalt is csipkével, himzéssel és fodorral díszítik. Egy modellt láttunk, mely gránátvörös plüssből készült, széles gallérral és fehér-róka dísszel. Ezt a köpenyt fönt a csipő magasságáig hermelinnel. lent nehéz fehér selyemmel bélelték, mely arannyal volt hímezve. Egy másik köpeny pasztelkék bársonybrokátból készült, vakond-prém dísszel; a széles gallért hermelin farkocskákból való rojt szegélyezte, belül pedig csipkefodor. Az egyszerűbb estiköpenyeken is elüő színű a gallér vagy hajtóka. A formára nézve semmiféle szabályt sem lehet megállapítani. Csak úgy látni kimonóformájú laza köpenyt, mint bluzszerűen Táncolat, sőt újra föltárnád a dolmány is. A célszerű kabátos ruhák vezetnek a Divat Újság mai számában, a mi minden viselet mellett mégis csak a legcélszerűbb. Azonkívül, tekintettel a farsangra, nagyon sok és szép jelmez-mintát közöl ez a legtartalmasabb magyar divatlap úgy gyermekeknek, mint felnőtteknek. Ezek a jelmezek mind olyan ügyesen vannak összeállítva, hogy a legtöbbjét a legolcsóbb anyagból is és otthon el lehet készíteni. A Szórakoztató melléklet meglepetéssel kedveskedik az ujesztendőben olvasóinak. Egy érdekes regény közlését kezdi meg. A regény címe Az élet utai, melyben egy fiatal leány sorsa van megírva érékfészítőén és meghatóan. A regényen kívül van több eredeti és fordított cikk Ritoók Emma. Deák Gyuláné, Luigi Capnana és Delvallé A. tollából. A kertészeti rovatban Csávolszky Mihály rovatvezető ad szakszerű és időszerű tanácsokat, Antal Gézáné közatlétikáról ír, ezenkívül a sok állandó rovat teszi még tartalmasabbá s gazdagabbá ezt az amúgy is magas színvonalon álló irodalmi mellékletet. A mai számhoz mellékelve van a nagyon szép tartalmú kézimunka-melléklet, melyet Gorzaletzky Ilona szerkeszt és a színes divatkép-melléklet.</p> <p>(Divatcsevegés, Budapesti Hírlap, 1913. január 1., p. 38)</p>	<p>és ez lehet tangó vagy dohányyszínű, kén sárga vagy méregzöld; Aki pedig a legegyszerűbbet szereti és nem kíván különösebben divatozni, az egyszerű kék, barna, zöld vagy mintás lódenből varrja meg a sportöltözékét. A szoknya forma ugyanaz, csak a kabát lazább és az öv rá van tűzve. A Tátrában a sportolással vele jár az elegáns szállodai élet és ott külön féle alkalmi öltözékekre is szükség van. Az esti öltözékekről már volt szó, most foglalkozunk valamennyire a délutáni ruhákkal, azok anyagával és a formájával. Ahogy a legújabb modellek mutatják, leginkább lágy selyemszövetekből készítik, miután ezek redőzhető a legkönnyebben. De kedvelt a bársony, bordás szövet és posztó is. Majdnem minden ruhán látható a csúcsos kivágás magasan álló csipkefodor dísszel. Az elöl szétnyíló derékrészeket elüő selyem-sifón vágy batisztmellény egészíti ki, melyhez hozzáadják a csúcsos szoknya, és övrészt. A derékrészeket, melyek laza bolerok én szétnyílnak, keskeny prém csikkal szegélyezik. Kedvelt nagyon a hosszú oroszos blúz, harangalaku prémes vagy pliszés csipőrésze. Eredeti viselet hozzá a mélyen lenyúló öv lágy selyemből, melyet a selyem egész szélességében kötnek meg. De az ilyen alakú széles öv csak nagyon karcsú természetnek felel meg A Divat Újság, ma megjelent számában nagyon sikkes sportöltözékeket láthatunk, melyek a célszerűség jegyében készültek. De nagyon szépek és kellő útbaigazítást adnak az esti öltözékek modelljei is, mint ahogy találunk a Divat Újságban gyermek ruhát, fiatal leánynak szóló alkalmi és viselő ruhát és mindazt, amire az öltözködés terén a családban szükség van. A Szórakoztató mellékletbe eredeti cikket irt Bokor Malvin és Gieneverné Győri Ilona, kozmetikáról Antal Gézáné irt, folytatódik a Neera gyönyörű regénye és gazdag a nőegyesületek, Kertészet, Háztartás stb. rovat. Mindezen kívül mellékelve van a mai számhoz a gazdag tartalmú Kézimunka melléklet, melyet nagy hozzáértéssel és ízléssel szerkeszt Gorzaletzky Ilona és mellék elve van még az oly nagyon kedvelt színes divatkép és pontos szabásmintaiv. A Divat Újság minden hónapban kétszer jelenik meg. Előfizetési ára nagyon -olcsó: negyedévre postán való szétküldéssel két korona húsz fillér. Előfizetni célszerű ebben a kiadóhivatalban intézett postautalványon lehet.”</p> <p>(Divatcsevegés, Budapesti Hírlap, 1913. november 30., p. 45)</p>	
<p>„A nadrág-szoknya Prágában. Prágából jelentik nekünk: A Vencel-téren ma ismét sétálni próbált két szoknyanadrágos asszony, de a csöcselék</p>	<p>A nadrág-szoknya és testőrsége. Nyitráról jelentik nekünk: Bocskay Béla színész kabarettársulata tegnapi előadást rendezett. A</p>	<p>0,1818</p>

<p>utána, vetette magát és gyalázó és sértő szavakkal addig üldözte, amíg a két asszony egy házba menekült.” (A nadrág-szoknya Prágában, <i>Budapesti Hírlap</i>, 1911. március 8., p. 11)</p>	<p>nagyobb reklám kedvéért Bocskay felesége nadrágszoknyába öltözött és föl-alá sétált a városban. Nagy embertömeg csődült köréje lármázva és kiáltozva, nagyobb botrány azonban nem történt, mert Bocskay két markos legényt fogadott föl, a kik hatalmas bottal kezükben gardírozták a szoknyanadrágot.” (A nadrág-szoknya és testőrsége, <i>Budapesti Hírlap</i>, 1911. április 25., p. 8)</p>	
<p><i>Pesti Hírlap</i> esetén</p>		
<p>„A szoknyanadrág. A cyclewoman-tábor, vagyis a bicikliző nők tábora két részre oszlik; olyan hölgyekre, akik a szoknyához ragaszkodnak, és olyanokra, akik a bő nadrágot akceptálják. Egy élelmes párisi szabónak most az a gondolata támadt, hogy jupepantalon címen új, kombinált öltözéket „komponált”, amely szoknya formájú, de elől kettéválasztható, úgy hogy biciklizés közben a „nadrág minden előnyét” élvezhetik a kerékpározó hölgyek.” (A szoknyanadrág, <i>Pesti Hírlap</i>, 1896. január 30., p. 15)</p>	<p>„Szoknya és nadrág. A londoni biciklista hölgyek a Baltersea parkoan gyűlést tartottak, amelyen arról tanácskoztak, hogy minő legyen a kötelező bicikliző öltözék. A többség a szoknya mellett nyilatkozott, bár az elnök, a kövér missz Earland a nadrág mellett kardoskodott. Vance kisasszony sem bírt többséget szerezni annak az indítványnak, hogy az öltözék meghatározása a szövetségi tagok kénye-kedvére bizassék.” (Szoknya és nadrág, <i>Pesti Hírlap</i>, 1896. december 15., p. 15)</p>	<p>0,2093</p>
<p>„A mentő nadrág. A macskáról tudvalevő dolog, hogy bárhogy dobják is, mindig a talpára esik; a nőemancipáció kérdése is ilyen állhatatosnak mutatkozik: bármi történik is, mindig a nadrágra esik. Még nem arra, amely az emancipált nőknön rajta van, mert ebben az esetben ez az állhatatosság fájdalmas volna, hanem arra, amely még nem ruha, hanem csak jelszó. A nőemancipáció bajnoknői meg vannak róla győződve, hogy a nő csakis a nadrágba menekülhet, ha meg akar szabadulni mai állapotából. Csakis a nadrág viheti más állapotba. A szenvedélyesen követelt nadrágban egyelőre még nem a nő van, hanem csak mélyeséges logika. A nadrág az oka a nők elnyomatásának, nadrág legyen a főlszabadítója! Ha abban a nadrágban a férfi járt, ebbe a nadrágba hadd bújjon a nő. Ez az a logika, amely a fennen hangoztatott nadrágban van. A konzervatív társadalom tiltakozik ez ellen a nadrág ellen, pedig ezt rosszul teszi. A hangoztatott nadrág nem veszedelmes, csakis a viselt az. Régen is úgy volt, mikor a nadrágot fennen se nem hangoztatták se nem viselték, hanem csak alul. A társadalom oszlopai azelőtt is megingottak, ha női nadrágot láttak, teljesen elvesztenék az egyensúlyukat ezután, ha minden női nadrágban láthatnának. Oktalanság tehát a nadrág mint jelszó ellen ágaskodni. Az erkölcsiség szempontjából jobb, ha a nő a nadrágot a száján ejti ki mint egyébkép. A női nadrág hadd maradjon kíváncsi. Még pedig női kíváncsi. Amint megszűnik ez maradni és ruhává lesz: férfikiváncsimmá lesz. A nadrág mint követelmény ma még elvont fogalom. A rideg erkölcsiségnek úgy kellene gondolkozni, hogy jobb a nadrág no nélkül, mint a nő nadrág nélkül. Nem kellene tehát az absztrakt nadrág</p>	<p>„A függő nadrág. Megint arról a nadrágról van szó, amelyben a nő az egyenlőséget keresi. A nőemancipáció hívei ugyanis meg vannak róla győződve, hogy a férfi és a nő közt levő különbség a nadrágban rejlik. Talán igazuk van, hanem azért nem segítenek magukon, ha le is vetik a szoknyát. Mert a nőiesség csak annyiban van a szoknyában, amennyiben a nő is benne van. Nem a szoknya a nő, hanem a nőn van a szoknya. A férfi csak fut a szoknya után, mert a szoknyában nő van. Ha a nő le is veti a szoknyát, a férfi mégis fut utána, sőt talán még inkább. A nadrágba való vágyakozás tévedéses, mert a férfi a jogait nem a nadrágban hordja. A nő a nadrágban ne a jogegyenlőséget keresse s ne higgye, hogyha leveti a szoknyát, megszüntette a maga nemi különbségét. Sőt ellenkezőleg, még jobban demonstrálja. A szoknyától való irtózkodásnak tehát nincs értelme. Nincs az a nadrág, amelytől megváltozik a társadalmi rend. A sansculotteok nadrág nélkül döntötték föl a régi rendet, a nő is hatalmasabb, ha nincs rajta nadrág. A világtörténelem egész sor nagy nőről emlékezik meg, de egy se hordott nadrágot. Legalább nem a szoknya helyeit, csakis alatta. Ha ez a nadrág elég a nagysághoz, miért akarják azt, amely még nem vált be? Nero női ruhában is hatalmas zsarnok volt, Katalin alsó nadrágban is nagy uralkodó volt. Mert nem igaz, hogy a ruha az ember és az sem igaz, hogy a nadrág a férfi. A nadrághoz sok más kell, hogy férfi legyen s a férfinak nem kell nadrág, hogy az maradjon. Az egész nadrágért hevülés kicsinyes dolog, hiszen nem is a nadrágról van szó, hanem csak a helyhatározójáról. Egy prepozícióért annyi láрма! Hogy az alsóból felső legyen, ez a mozgalom veleje. Nem értjük azokat a férfiakat, akik a kicsinyes törekvésnek ellene szegülnek.</p>	<p>0,1981</p>

ellen síkra szállania. Hadd agítálganak érte, csak ne benne. Meg kell engedni és máris nem kell az asszonynak. Neki a nadrág csak azért kell, hogy tiltakozzék vele, nem pedig azért, hogy járjon benne. Neki a nadrág zászló, nem pedig ruha. Amint fölhúzhatja, leveti. Aki azt akarja, hogy a nő a nadrágot leveesse, engedje meg neki, hogy előbb fölhúzza. Ezt kéri, bár más megokolással, a párisi nőemancipáció-liga a francia képviselőháztól. Engedélyt a nadrágviselésre. A bazárégésre hivatkozik, amelynek csupa szoknyát viselő nő lett az áldozata. A szoknya akadály a járásban. Szoknyában nehéz a járás, csak utána mennek könnyen. A szerencsétlen asszonyok megbotlottak a szoknyaikban, ezért pusztultak el. Így mondja Valsayre asszony, a liga titkára. A szoknya tűzveszélyes. Tüzet fog és tüzet gerjeszt. A párisi nadrágotok szoknyahősök voltak, megmenekültek tehát. Azok, akik a szoknyában voltak, hősök, elpusztultak. A gyávákat a nadrág mentette meg. Nadrágot tehát a nőknek, nehogy máskor a szoknya áldozataivá legyenek. A nadrág mint mentő erősebb annál a nadrágnál, amely zászló, úgy lehet, hogy a kamara megváltoztatja a törvényt és megengedi a francia nőknek a nadrágviselést. A szabad nadrág talán a Goujon-utcai tűzből kél ki. A nyilvános nadrág, amelynek nincs prepozíciója. Az az elfogultság, amely nem akarja, hogy a nő a nadrágba meneküljön, talán megengedi, hogy nadrágban menekülhessen.”

(A mentő nadrág, Pesti Hírlap, 1897. május 22., p. 9)

Ha szívesen látták eddig az alsó női nadrágot, mért nem tetszik nekik, ha ezután fölül lesz. S A nadrágapostolok tévednek ugyan, ha azt hiszik, hogy a nő nadrágban egyenlő a férfival, de az kétségtelen, dolog, hogy közelebb van hozzá. A levetett szoknyával van közelebb hozzánk. Ki az, akinek e közelség ellen kifogása van? Senkinek, ha férfi. Ha mindenben a nőt keressük, örüljünk neki, hogy nadrágban van, ha megtaláljuk. Ha a nő le akarja vetni a szoknyát, miért tiltakozzunk ellene mi? A nő azt teheti a szoknyájával, amit akar, ez a női jogok egyike. Ha már nem adjuk meg neki a jogegyenlőséget, ne fozszuk meg speciális jogaitól. Ha igaz az, hogy a férfi nadrág nélkül is férfi, igaz az is, hogy a nő szoknya nélkül is nő. Ha tévednek azok a nők, akik a nadrágban a világrendet keresik, tévednek azok a férfiak is, akik a szoknyában a társadalmi erkölcsrendet keresik. A szoknyában keresők nem találják benne ezt. A társadalomnak nem kell szoknya, hogy megőrizze a maga egyensúlyát. Az egyensúlynak egyáltalában nincs köze a szoknyához. Igen sokan ingának meg és botlanak meg, akiken szoknya van. A szoknyanadrág mozgalmat ne szociológiai szempontból, hanem esztétikaiból bírálják. De ekkor se a nadrágot nézzék, hanem azt, akin rajta van. Ne a nadrágot önmagában, hanem a nőt a nadrágban. S csakis ekkor követeljük, hogy vesse le a nadrágot. A fanatikus nadrágapostolok azt hangoztatják, hogy a nő vesse le a szoknyáját, az elfogult szoknyahívek azt követelik, hogy vesse le a nadrágot: e két követelmény körül folyik a harc. Vájjon melyik fog győzni? Talán egy harmadik, amely a két kívánságot egyesíti. Egyelőre a női nadrág a levegőben függ. Még nem hordják, csak prédikálják. A prédikált nadrág nem veszedelmes, a hordott esetleg igen. Ha nem is a társadalomra, de az lehet egyes tagjaira. Ma a női nadrág csak téma, és jó ideig tarthat még, míg ruhává lesz. Ma még csak harci lobogó, amelynek diadaláért buzognak. Vájjon hódít-e, amíg csak lobogtatják, s nem-e inkább akkor adjuk majd meg magunkat neki, mikor már hordani fogják. Valsayre asszony, a párisi nőemancipáció-liga elnöke, is így gondolkozhatik, mert megpróbálta, hogy a nadrágot levegye a zászlórúdról és magára húzza. Folyamodott a kamarához, hogy engedjék meg neki a nadrágviselést. A francia képviselőház nem tudta, hogy mihez fogjon. A nadrágot nem akarta napirendre tűzni. Ami helyes is, mert női nadrág nem a szürke napirendre való, hanem az üde női testre. A női nadrág, amely a szőnyegen forog, igen kényes dolog. Elutasította tehát azzal, hogy nincs olyan törvény, amelyet ráhúzhatnak a nadrágra, a nadrág tehát ráhúzható a nőre, ha a rendőrprefektus megengedi. A nadrágot ezzel

	<p>rendőri intézménnyé avatták. Különös dolog; ha az alsó nadrág viselése szabad, de a felsőéhez rendőri engedély kell, a szoknya választja el a szabadságot az önkénytől. A szoknya alatt minden szabad, a szoknya fölött a rendőrállam kezdődik. Valsayre asszony elvitte a nadrágját a rendőrségre és ott kért engedélyt, hogy belebújhasson. Hanem ekkor azt a feleletet kapta, hogy a rendőrség nem engedheti meg a nadrágviselést, mert ez a viselet nincs megtiltva, ő csak arra adhat engedélyt, amire tilalom van. Mivel pedig engedély nélkül a női nadrág nem viselhető, az engedélyt pedig nem adhatják meg neki, Valsayre asszony kénytelen szoknyában járni. A nadrágja egy csudálatos circulus viciosus közepében függ. Ha van függő kérdés, ez a női nadrág az.” (A függő nadrág, Pesti Hírlap, 1897. július 7., p. 6)</p>	
<p>Pesti Napló esetén</p>		
<p>Hogy vélekednek egymásról a nők és férfiak. A papír türelmes, — mondta magának egy ötletes újságíró — ahelyett, hogy unalmas ankéten, vagy heves vita keretében bocsájtotta volna a fenti kérdést elbírálásra, más formát választott, olyat, amelynél inkább hitt az igazi vélemény megnyilvánulásában. Megkérdezte lapja hölgy olvasóit, hogy mit tartanak a férfiokról, de ugyanekkor nem mulasztotta el a férfiolvasók véleményét is kikérni a nőkről. A begyűlt véleményeket pedig két csokorba kötve, átadta a nagy nyilvánosságnak, mintha csak azt mondta volna:</p> <p>— Ezután ennyire higgyetek egymásnak, íme egymásról való kölcsönös véleményetek.</p> <p>Az udvariasság úgy parancsolja, hogy előbb a nők mondassák el véleményeiket, a többek közt ezeket mondták: — Az lesz a legnagyobb férfi, aki igazán megérti az asszonyt. Ez a férfi még nem született meg. — Addig nem érsz el a férfiaknál semmit, amíg nem kínozod. — Semmi sem tetszik jobban a férfinak, mint ha a nő barátságosan bánik vele. Ha az asszony hüvösen ítéli meg és bírálja, akkor gonosz multú macskának tartja. A statisztika igazolhatná: minél előbb engedi át a férfi a nőnek az utolsó szó jogát, annál hamarabb szakad vége a perlekedésnek. — Egy férfi sem emlékszik arra, amit el szeretne felejteni. — Ha az asszony csinos, azt szeretnék a férfiak, ha mi baj sem érné őket, de ha csúnya, akkor rendjén van mindez, ami történik, vele. — A férfi minden nőt hidegnek tart, aki nem akar flörtölni vele. — Hány férfi házasodik meg, pedig néha csalt eg7 türe volna szüksége! — Nincs férfi, aki egy igazán szép nőt butának mondana...</p> <p>Eddig a nők. Ha az udvariasság azt parancsolta, hogy a nők elsőnek mondassák el a véleményüket,; az igazság meg azt kívánja, hogy a férfiak is elmondhassák, ha tán egyik-másik vélemény igazáért néni: szeretnének is szemtől-szembe felelni a nőknek:</p>	<p>„A férfi és a nő. Egy angol folyóirat összegyűjtötte azokat a kiszólásokat, amelyek a két nem egymásról való véleményének dokumentumai lettek és amely csinos szóvirágokat bokrétába kötve, olvasóinak nyújtja a jóhumorú szerkesztő, aki azonkívül udvarias ember is, mert a hölgyeknek engedi át a kritizálás elsőbbségi jogát. Íme a nő véleménye a férfiről: „A legnagyobb ember az lesz, aki a nőt megérti. Eddig még nem született meg...”. Mindaddig nem érsz el a férfiaknál semmit, amíg meg nem kínozod őket.” „Mennél kevesebbet tud a férfi egy nőről, annál bizalmatlanabb iránta.” „Hízlegéssel meg lehet nyerni nőnek a férfit. Ha közönyös vagy hideg vagy iránta, ravasznak tart, akinek múltja van.” „A statisztika bizonyítja, hogy mennél előbb engedi út a férfi a nőnek az utolsó szót, annál előbb van vége a vitatkozásnak.” „Férfi soha sem jegyzi meg magának azt, amit el akar felejteni.” „Szép asszonyt ért kellemetséget igazságtalanságnak minősít a férfi, a csúnya azonban megérdemli.” „Érzéketlen, hidegszívű teremtsenek tartja a férfi a nőt, ha nem hajlandó vele flirtelni.” „A férfi azt követeli, hogy a nő a kedvéért csinosítsa magát, de nem akarja, hogy gondolkozzék.” „Néha asszonyt hoz a férfi, amikor tulajdonképpen csak egy varrótűre van szüksége.” „Egy nagyon szép asszonyt soha sem tartanak a férfiak ostobának.” — Férfiak a nőkről: „A társadalom minden rétegében vagy sokkal jobbak vagy sokkal rosszabbak az asszonyok a férfiaknál.” „A nők azért vannak a világon, hogy a férfiaknak a mennyország létezését bizonyítsák, ahova majdan eljutnak, ha türelemmel és bizalommal vannak az asszonyok iránt.” „A tapasztalat azt mutatja, hogy a nő mindenkor kiválóan intelligens munkatárs, csak olyan munkát ne adj neki, ahol számolnia kell.” „Szép asszony, ha ostoba — virág, amelynek nincs illata.” „Csudálatos tehetsége a nőnek</p>	<p>0,3247</p>

<p>— A nők minden társadalmi rétegben vagy sokkal rosszabbak a férfiaknál, vagy sokkal jobbak. — Egy nem okos szép asszony, olyan mint egy virág amelynek nincs illata. — Asszonyoknak csodás készségük van arra, hogy csak azoknak tárják föl lelkivilágukat, akik azt megcsudálják. — Az asszonyt szereti a tisztelet és udvariasságot, de csak akkor; ha nem a kornak szól. — Rövidhajú asszony mindig fölkelti a gondolatot: hogy nézne ki vájjon nadrágban? Semmi jobban nem növeli a nő önbizalmát, mint: egy házassági ajánlat. Egyet csudának tart, Kettőd fölöslegesnek, hármát epidémiának, négyet rendkívüli bájossága bizonyítékának, — az ötödik biztosan; a fejébe száll. — Ha az asszony jobban kifejlesztette volna a humor iránti érzéki, nem követne el annyi ostobaságot. — Csak kevés asszony hajlandó a férfival szemben árra a kiváló előzékenységre, ami minden átlag asszonymak kijár: hogy meghallgassa azt; amit más beszél. — Ismerem némely szegény asszony nyomorát, de még őt se fogja visszatartani semmi attól, hogy megkérdezze a tükrét, vájjon még rendben van-e a frizurája? — Az asszony egy egészé délelőttöt képes eltölteni a háztartásban azzal, hogy néhány krajcárt megtakarítson. Az elmulasztott időt, pedig azzal akarja kipótolni, hogy kocsin rohan a megbeszél helyre, nehogy többen késsen egy negyedóránál.</p> <p>(Hogy vélekednek egymásról a nők és férfiak, <i>Pesti Napló</i>, 1912. március 1., p. 10)</p>	<p>csak azok előtt nyilvánítani érzéseit, akik azt meg is bámulják.“ „A nők szeretik az udvariasságot és tiszteletnyilvánítást, de nem azokat, amelyek előrehaladott koruknak szólnak,“ „Rövidre nyírt hajú nő azt a gondolatot ébreszti vajjon hogyan festhet nadrágban!“ „Semmi sem neveli a nőben úgy az önérzetet, mint ha a kezét kéri. Egy kérő — meglepetés, kettő — fölösleg, három — járvány, négy — rendkívüli bájainak bizonyítékai, öt — ez már föltétlenül kábító dicsőség, amely a fejébe száll.“ „Ha a nőnek a humor, iránti érzéke jobban ki volna fejlődve, nem követne el annyi botorságot.“ „Kevés asszony képes arra az udvariasságra a férfi iránt, hogy meghallgassa, ha más beszél.“ „A legnagyobb bajban sem felejt el a nő tükrétől megkérdezni, hogy a haja rendben .van-e?“ „A nő képes egy délelőttöt arra szánni, hogy négy fillért megtakarítson, de azután autót fogad, hogy az elmulasztott időt pótolja és egy megbeszél találkozóról csak egy negyedórával késsen le.“</p> <p>(A férfi és a nő, <i>Pesti Napló</i>, 1912. március 27., p. 28)</p>	
<p>„Sportdivat. Szoknya-e vagy nadrág? Ez a kérdés, mely annyira foglalkoztatta a kerékpározó hölgyvilágot, hála a jó ízlésnek, teljesen a szoknya javára dőlt el. Szűk és rövid szoknya, minden kemény bélés, aljzsinór vagy zsinórdisz nélkül, mely könnyen megakad. Legcélszerűbb az alján öt-hat sor géptűzés, mindig elül oldalt kapcsolódik s zsebe is elül van. Kiegészítő része azonban mégis az oldalt csukott nadrág, mely vagy a ruha szövetjéből készül satin- beltsre, vagy pedig fekete atlaszból, mely aztán minden felsőhöz illik, kivéve a fehér loden-, vagy lawn-tennis-ruhákat. A bőrnadrág nyáron nagyon meleg, de hosszabb túrokra mégis legcélszerűbb. Egyáltalában szem előtt kell tartani, hogy szoknya, nadrág, harisnya, sőt cipő is lehetőleg egyszínű legyen: ez a kerékpárkosztium eleganciájának alapföltétele. Hogy a szoknya ráncai kétoldalt egyformán feküdjenek a kerékpáron, célszerű a szoknyának első és hátulsó közepét összecsatolni, a szoknya belső alsó részén alkalmazott szalag és csat által, vagy csak két szalag által. Van még egy más formája is a bicikli-ruhának, mely igen célszerű. Ez az úgynevezett nadrág- szoknya, a közepén szét van választva s mégis úgy buli alá, mintha szoknya volna, melynek kellő bőségére is van szabva.</p>	<p>„Divat. A zsúrok és társas-összejövetelek szezonja lejárt, a színházak premierjei is alig tudnak már vonzani közönséget. Bármennyire mostoha is egyelőre még az időjárás, a természet rendje szerint madárdal és virágillat nemsokára a szabadba csalogatnak s így az utcai, valamint a sportruhák kérdése már igazán aktuális. Nagy szerepet játszik ezeknél az ingblúz, melyet főképp selyemből és taffetából készítenek, apró kis szegélyekkel, vagy pedig úgy, hogy egy csik rézsútos szegélybetét váltakozik lapos ráncsal, ami különösen csikos selyemből készítve nagyon hatásos. A csikos, pettyes, kockás selyem épp olyan divatos e célra, mint az egyszínű liberty, pongis és taffeta-selymek, nemkülönb az eperszín, a türkizkék, a fekete, vagy fehér. Fekete selyemből, fehér felálló vászongallérral és mansettával, színes hosszú slippel, épp oly praktikus, mint elegáns viselet. Ezeknek az ingblúzoknak kiegészítő része természetesen az öv. Nagyon elegánsak a himzett bőr-, szalag-, vagy posztóövek, melyek szép művű arany vagy tulaezüst csattal csukódnak. Jól festenek a keskeny fekete- vagy fehér-, arany- vagy ezüstsínű gumiból készült övek is, melyek jobban fedik el a szoknyakorcot az által, hogy kötösen alul lehet őket lehúzni. Ezt a célt akarják megvalósítani némely újabb, praktikus</p>	0,1938

Azonban ehhez is külön nadrágot kell még viselni.

A cheviotte, loden, meleg napokra még a fénytelen alpacca is, általában minden szolid angol kelme alkalmas a kerékpárruhához. Legcsinosabb a most annyira divatos kis, rövid, sima lebbenyes, kabát- lormáia elül nyitott derék, keskeny kihajtóval, fehér piqué, vagy svéd bőr mellénnyel, mely végig gombolódik, fehér gallér, hajós nyakkendő, kerek sárga matrózkalap, fekete szalaggal, vagy tengerészsapka ezer változataiban. A fő, hogy jó erősen legyen a fejre erősítve, nehogy erősebb zökkenésnél lehulljon a fejről. Aminthogy nem minden részét, hogy az szolid, célszerű legyen számítva minden eshetőségre, még az anyafölddel való akaratlan és gyöngédtelen érintkezésre is. A közelgő nyári napokra is változatlan marad a kerékpárruha legfőljebb a kabátka helyett egy könnyebb ingblúzt lehet öltetni, pongis, nyersselyem vagy skótkockás battisztból, sárga bőrövel, mely azonban kampós biztonsági tüvel lesz a szoknyához erősítve, hogy föl ne csúszhasson. Minthogy a kerékpározás által a lovaglás mindinkább kimegy a divatból, még főúri hölgyeinknél is — Stefánia, özevgy trónörökösne a legpasszionátusabb kerékpározó s az angol királyi ház majdnem minden nő-tagja kerékpározik — a lovaglóruhákról nincs mit mondanom, mivel különben is a rég megállapodott változatlan minta után készülnek, legfőljebb hogy az uszály lett rövidebb. Beszéljünk tehát inkább a ma divatos többi sport viseletéről: a lawn-tennis vagy croquet játékhöz való öltönyökről és az evezőruhákról. Mindakettőnél nagy szerepet játszik az ing-blúz, mint amely öltönydarab a karok szabad mozgását legkevésbé akadályozza, de azért mindegyiknek megvan a maga különös jellemző vonása. Egy fess és divatos evezős ruha legszebb és legegyszerűbb, ha piros vagy tegelehoft mintás kretonból, mosható vaileből készül, matröz formára, mosó zsinórral díszítve, hozzá széles, világos szalmakalap, mely megvédjen a napsugár ellen, pipacs, búzavirág, egyszóval mezei virággal díszítve, mosható, jó erős cernakesztyű. Voilá tout! A lawn-tennishez, hasonnevű kelméből készül a sima szoknya s egy smoking kabátka, (melyet azonban játékközben levetnek), mosható ing- bluz skót zefirből, nyers selyemből, fehér kihajtó gallérral és mancheltával. De igen jó szolgálatot tehet e célra bármely sötét lustre-alj is világos ingblous-zal, csinos övvel. Legközelebb bekövetkezik az az idő, mikor a mindnyájunk előtt legkedvesebb sportruhát, az utazóruhát előszedjük. Ennek recipéje: loden, vagy alpacca, a most már klasszikussá

találmányok is, köztük egy kis fémlemez, melyre három felálló, a két végén átlukasztott tövis van alkalmazva, melyeknek segítségével az öv belső részéhez lesz az egész erősítve, úgy hogy a tövisek a szoknya korcát tartják. A legdivatosabb aljak mostanában oldalt csukódnak, hátul semmi ránc, sőt varrás sincsen, minél fogva megfeszülnek az idomokon, ami legalább is szokatlan, épp úgy, mint a hátulgomboló szoknya, mely élénken emlékeztet a kis fiúk hátulgomboló nadrágjára. De hiába! Mindakét forma haute nouveauté s így az esztétikának semmi beleszólása! A tunika mindinkább nagyobb tért hódít, ma már az angol ruhákat is tunikával készítik, mely gyakran elütő színű vagy mintájú aljra borul rá. Egy igazán szép ilyenformájú angol ruhát láttam a legutóbbi kocsiversenyek egyikén. Általános feltűnést kelteit, amiben bizonyára viselője ragyogó szépségének is része volt. A sima, en forme szabott alj világos heliotrop mohéból és sötétebb, ujjnyi vastagságú csíkos bársony kelméből készült, hosszú sima tunika borult reá világos levendula-színű könnyű posztóból, mely két sor passepoilos keskeny biais-szel volt körül szegve s mely baloldalt sokkal rövidebbre volt szabva, miáltal a csíkos aljat jobban feltűntette. Sima, elől és hátul hegybe végződő angol derekát, nagy, eredeti formájú kihajtó s kis plaztronos betét díszítette csíkos bársonyból, mely azonban csak a derék fele részéig nyúlt le. Hozzá újdivatu hegyes felálló vázongallér, melynek «Vatermörder»-jei a fül mellett állnak ki s fehér moiré-slippe, melyet ékszerkarika foglalt össze. A jövő nyári szezonra a kellemes és praktikus pongis ruhák háttérbe szorulnak, annál divatosabbak lesznek ismét a csipkeruhák, színes selyembéléssel, a borsótiüll, a mintás gaze s a különféle «abgepasst» tüli- és csipkeruhák. Etamine, grenadin, barége és főképp pouplin ruhák is nagyon divatosak lesznek, mely utóbbiak különösen szép színük és fényük által kitűnnek. Fialalabb hölgyek részére gyönyörű battisztruhák készülnek, melyeknek élénk alapszínét nagy szecesszionista minták borítják, az utóbbiak kontúrjait pedig fehérselyem gépelés futja körül. Azután divatos még a selyemzefir, az ösmert színes csikókkal, a selyempikémosósövetek, mely utóbbiak azonban úgy festenek, mintha selyemből volnának. Ezek a könnyű ruhák mind ráncos, bluzos derékkal készülnek, szalag- vagy pedig himzett bőrövel, a még mindig kedvelt passéval, kis hajtásokkal, entredeux-kel. Nagyon hatásos disz a vastag szálú csipke, melynek egyes arabeszkeji színes selyembiaisekkel vannak a ruha színében körül varrva, vagy pedig azzal harmonizáló színben. A kedvezőbb időjárás a kerékpár-sportnak is lendületet fog adni, mi a ruhadivattra is hatással lesz. A kerékpárhoz való viseletnél első sorban

<p>vált formára, szoknya, kabát, mely nyitva is, csukva is viselhető, két sor gombbal, hozzá nyersselyem, vagy pongis- ing. Matróz, vagy amazonkalap changeant-selyemmel és tollszárnyakkal díszítve. így fölszerelve beutazhatjuk akár egész Európát, annál is inkább, mivel az ily utazóruhát hegymászóruhának is lehet használni, csak a szoknya felső részén minden szélben négy, vagy öt helyen, három-három gombot kell varrni, a legfelsőhöz egy gomblyukas szövetszövetpánt lesz erősítve, melynek segítségével a szoknyát körül föl lehet gombolni s kész a hegymászó turistaruha. Báttaszéki Lajosné” (Sportdivat, Pesti Napló, 1898.május 1., p. 23)</p>	<p>mérvadó a célszerűség szempontja. Körülbelül ezek az alkatrészei: a nadrág a ruha kelméjéből készül, vagy pedig fekete selyemből, a szoknya hátul el lesz választva s hozzá rövid kabátka, fehér mellény, fekete nyakkendő és matrózkalap, vagy sportsapka gumiszalaggal a fejhez erősítve. A cipő inkább legyen gombos, mint fűzős, mert a lecsüngői cipőszalag könnyen kellemetlenséget okozhat. Kiegészíti a viseletét a mosható biciklikesztyű. A lawn-tennis ruháit egészen sima aljjal készülnék, a legcsekélyebb zsinórdísz is mellőzendő, mivel az élénk mozgásnál könnyen megakad. Hozzá való a világosabb színű lustreből vagy alpaccából készülő bélés nélküli ingblúz, mint amely a karok szabad mozgását nem akadályozza. Amivel megkezdtem divattudósításomat, azzal végzem is: az ingblúz elkerülhetetlen kiegészítő része a mai női toalettnak. Báttaszéki Lajosné” (Divat, Pesti Napló, 1899. május 14., p. 19)</p>
---	---

10 A szerző neve alatt megjelent publikációk

- Husztai-Szlama, G. Z. (2023). „Vért lázító, hogy ezek után akadnak nők, kiknek kedvük van ellenségeink csipkéiben és selymeiben járni...” Ellenségkonstruálás a Fényűzés Elleni Liga tevékenységében. *Sic Itur ad Astra*, (80). (Megjelenés alatt)
- Husztai-Szlama, G. Z. (2022). Nők nadrágban. A női nadrágviselet reprezentációja a Pesti Napló cikkeiben 1896 és 1914 között. *Sic Itur ad Astra*, (77), 93-112. https://epa.oszk.hu/01000/01019/00050/pdf/EPA01019_sic_itur_ad_astra_2022_77_093-112.pdf
- Szlama, G. Z. (2022). Tér - idő - divat historikus témák megjelenése és elterjedése a magyar öltözködésben 1850-1895. In Z. Banai, Z. Bottlik, N. Górány, Z. Lehoczki, E. Lendvai Timár, & B. Rénes (Eds.), *Előre a múltba: Tér-Idő-Történelem* (pp. 119-127). Martin Opitz Kiadó.
- Szlama, G. Z. (2021). „Nem vagy divat-hölgy, drága Györgyikém, mert nem fityeg tizenhárom lótya-fitye a karpereceden!” Az elit divatjának reprezentációja a dualizmuskori élclapok tükrében. *Sic Itur ad Astra*, (75), 133-152. https://epa.oszk.hu/01000/01019/00048/pdf/EPA01019_sic_itur_ad_astra_2021_75_133-152.pdf
- Szlama, G. Z. (2021). Mit illik viselni?: Illemkönyvek szerepe a nők öltözködésében a századfordulón. In J. T. Karlovitz (Ed.), *Szaktudományi és pedagógiai tanulmányok a világtörvény idején* (pp. 55-61). International Research Institute s.r.o. <http://www.irisro.org/pedagogia2021januar/16SzlamaGabriellaZsofia.pdf>
- Szlama, G. Z. (2021). Háborús válság és „divatpropaganda” A női öltözködés ad hocráciája és reprezentációja 1914–1918 között Magyarországon. *Sic Itur ad Astra*, (74), 231-250. https://epa.oszk.hu/01000/01019/00047/pdf/EPA01019_sic_itur_ad_astra_2021_74_231-250.pdf

Szlama, G. Z. (2020). „Selyem mellény, selyem nadrág, édes rózsám, hej de nagyon illik az rád” A női nadrágviselet reprezentációja az élclapokban 1896 és 1914 között. *Médiakutató*, 21(4), 35-54.

https://mediakutato.hu/cikk/2020_04_tel/03_selyem_melleny_selyem_nadrág.pdf

Szlama, G. Z. (2018). Lehet-e szolidáris a divat? Altruizmus és szubvenció a Fényűzés Elleni Liga tevékenységében. *TNTeF*, 8(2), 121-139.
https://epa.oszk.hu/03400/03462/00017/pdf/EPA03462_tarsadalmi_2018_02_121-139.pdf